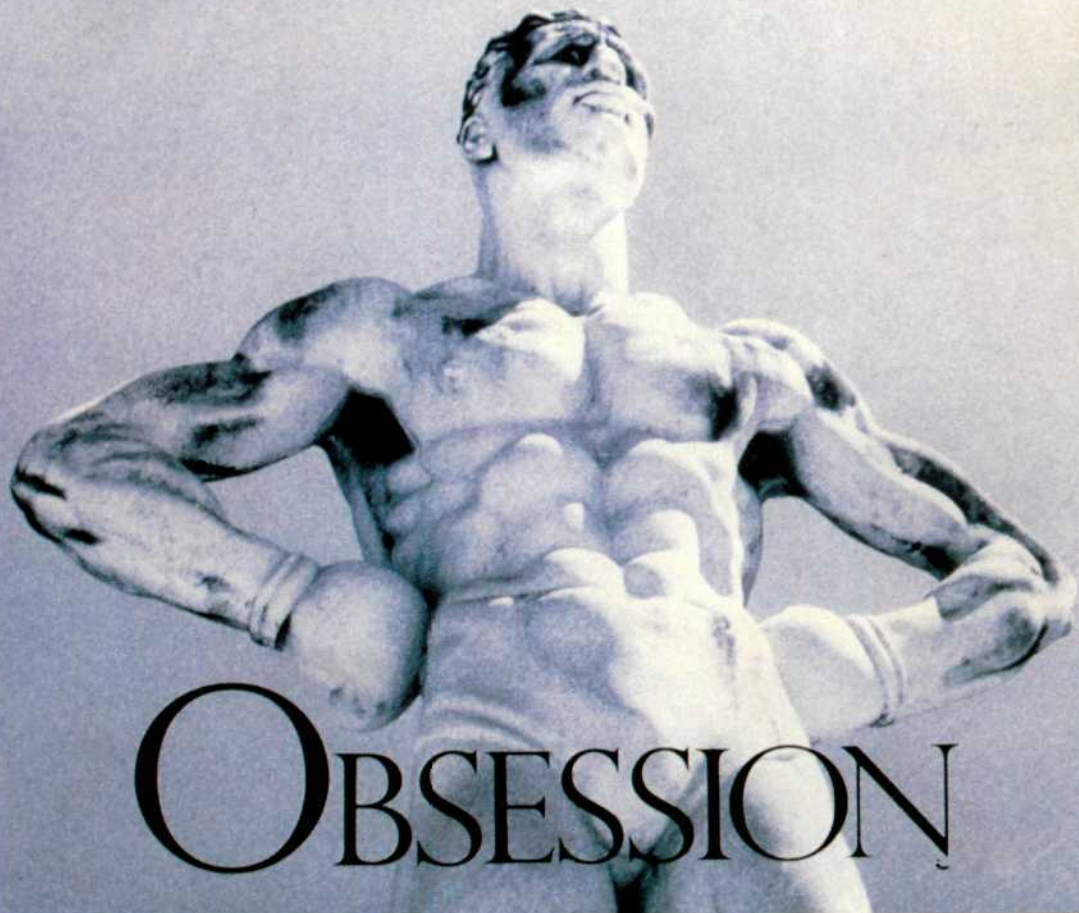

Vikerkaar

10-11/1998

Mälestusi ENSV-st: stalinism, sotsialistlik realism ja eksistentsialism kirjanduses. **Sartre** ja **de Beauvoir** Tallinnas ja Tartus. Nomenklatuuri enesepildi sotsioloogiline analüüs. **Jaan Kaplinski** vaatlused nõukogude elust "Kriitilise ootaja mõtteid". **Hasso Krulli** ja **Kirsti Oidekivi** luulet, **Kivirähki** näitemäng "Papagoide päevad". **Paul-Eerik Rummo** **Isaiah Berlinist**, **Rein Raud Kaplinskist**, **Mati Unt Kunderast**, **Juhani Salokannel Krossist** jt raamatuülevaateid. **Tallinna XI graafikatriennaal.** ■

Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri. Ilmub alates 1986. a. juulist. 12. aastakäik.
Oktoober-november, 1998. Nr. 10-11.

SISUKORD

Thomas Hardy *Armastaja eelistab maapealset naist* 1

Andrus Kivirähk *Papagoide päevad* 2

Hasso Krull *William Burroughs Tangeris* 33

Jaan Kaplinski *Kriitilise ootaja mõtteid* 41

Kirsti Oidekivi *Luulet* 64

Eha Komissarov *Tallinna XI graafika-triennaal* 67

Rein Raud *Naabri kuju ja kaasaegse inimese subjekt* 71

Veiko Märka *Kala hakkas mädanema südamest* 81

Mariika Mikli *Sirp ja Vasar 1952* 112

Mart Velsker *Stalinismi*

võidud ja kaotused kuuekümnendatel aastatel 119

Erle Rikmann *Ajaloo retroaktiivsus ja konstrueerimine:*

nõukogude periood 127

Haljand Udum *Totalitaarse võimu semiootilised praktikad* 138

Elav ajalugu

Jean-Paul Sartre'iga vestlemas 145

Marek Tamm *Sartre ja Beauvoir*

Nõukogude Eestis 148

Simone de Beauvoir *Külaskäik*

Nõukogude Eestisse 156

Vaatenurk

Mati Unt *Romaan kui See Kõige Tähtsam* 160

Juhani Salokannel *Žanripiirid, piiriületused. Tähendus* 162

Lauri Sommer *Kanäe tigused!* 165

Kati Lindström *"Kammertooni" tõlgitus ja tõlgitavus* 167

Rein Raud *Diamat ja Tiamat* 169

Kadri Tüür *Võimatus ruudus* 174

Jüri Rato *Õnne otsinguil* 175

Hellar Grabbi *Ühe kirjasõpruse tõus ja langus* 178

Paul-Eerik Rummo *Isaiah Berlinit lugedes...* 181

Kaleidoskoop

Mait Talts *Karupoeg Pubh kui läänemaise filosoofia peegel* 184

Kujundus: Jüri Kaarma

© "Vikerkaar", 1998.

Esikaanel: Maciej Toporowicz (Poola). "Kinnisidee". Mustvalge foto, siiditrükk. 1998.

Tagakaanel: Teemu Mäki (Soome). "The New Family Values of a Couple of Murderers". Segatehnika, paber. Osa tööst. 1998.

THOMAS HARDY

Armastaja eelistab maapealset naist

Inglise keelest tõlkinud Lauri Pilter

See ehalõõm, mis värvib mõhnasäärset
rünkpilve, pälvib vaatlusviivu.
Sind tolle hiilguse ja sära
alt leiaks ehk, kuid palju imeväärset
jääb silmist ära.

Kui ka ses hõõgvel lõhes peitud sina,
kesk tuhkjat auru, keset pilvepruuni,
su algvorm tundmatuseni on muudet!
Käid taevateedel nagu eetrivina,
kel ihuga, mis oli, pole puudet.

Ei heiastu mul tas too hellõrn keha.
Kas ütlen otse? Tahaks naasevat
sind sealt, kus sul ehk küll on parem,
ent unelen ja ihkan – mis seal teha –
sind, nagu olid varem.

ANDRUS KIVIRÄHK

PAPAGOIDE PÄEVAD

Näidend kahes vaatuses

Tegelased:

Arlekiin

Colombina

Pierrot

Onu Hans

Lota

Robert

Sülfiid

1. vaatus

Lava on pime. Siis ilmuvad teine teisest nurgast Arlekiin ja Colombina, mõlemal käes põlev küünal. Nad uurivad tähelepanelikult ümbrust. Tekkinud valguskumas saab nähtavaks keset lava kükitav Sülfiid, kes hoiab käes peeglit, millesse ta ainiti põrnitseb.

SÜLFIID: See oli sel päeval, kui roheline draakon õgis oma saba ning värvus punaseks. Sa ju mäletad seda? Sel päeval olid sa üliõnnelik, sest sinu aastaid kestnud pingutusi hakkas kroonima edu. Sel päeval ütlesid sa mulle, et tund on ligi ning maailm saab peagi kuulda sinu võidust Päikese üle. Kus oled sa nüüd? Vaid minu peeglis, kuhu ma su talletasin, kasutades sülfiididele antud võimu õhu ning kujutluspiltide üle. Sa kutsusid mind välja, aga läksid ise. Ja ometi olid sa suurim pärast Prosperot ning Magnust. Kus oled sa nüüd?

Arlekiin ja Colombina ei näi Sülfiidi monoloogi kuulvat. Nad märkavad hoopis teineteist ning lähenevad mõne meetri kaugusele.

ARLEKIIN (*elegantnes rõivastuses mees*): Meeldiv tutvuda! Mind kutsutakse Arlekiiniks.

COLOMBINA (*väga ilus ja sihvakas naine, silmatorkavalt hästi ning*

kallilt riidetatud): Minu nimi on Colombina.

ARLEKIIN: Hectori favoriit?

COLOMBINA: Hectori protežeeritav?

ARLEKIIN: Jah, ta maksab minu eest.

COLOMBINA: Jah, ma magan temaga.

ARLEKIIN: Tõesti?

COLOMBINA: Tõesti.

Jupp vaikust, mille vältel Arlekiin püüab naisele otse silma sisse vaadata Colombinat kohmetuma sundida, kuid Colombina ei pööra pilku ära. Arlekiin vaatab kõrvale.

ARLEKIIN: Mis koht see õieti on?

COLOMBINA: Iidne loss, kuulunud Hectori suguvõsale juba aastasadu.

ARLEKIIN: Siin kindlasti kummitab.

COLOMBINA: Miks ka mitte, lasku käia. Olekski värskendav. Ma pole veel kunagi ühtegi tõelist vaimu näinud.

ARLEKIIN: Mis te siis teeksite, kui näeksite?

COLOMBINA: Sõltub vaimust. Ega siis daam ei pea esimesena tere-tama. Kui vaim on viisakas, vastan ma samaga.

ARLEKIIN: Aga kui ei ole?

COLOMBINA: Siis saab ta vastu vahtimist, et tolmas.

ARLEKIIN: Vaimud on enamasti viisakad. Tohib, ma saadan teid teie toani, siin on väga pime.

COLOMBINA: Tänan, mul on küünal.

ARLEKIIN: See võib kustuda.

COLOMBINA: Ei tea kuidas?

ARLEKIIN: Keegi puhub selle lihtsalt ära. (*Puhub Colombina küünla surnuks.*) Õnneks on olemas veel teine küünal. Tulge minuga.

COLOMBINA: Te ei leia isegi pimedas teed. (*Puhub ära Arlekiini küünla, lava on nüüd täiesti pime.*)

ARLEKIIN: Oodake! Kuhu te nüüd kadusite, Colombina!

COLOMBINA: Ära, lugupeetud vaim!

Lava tagaseinas avaneb uks, kust voolab sisse heledat valgust. Lavale astub onu Hans ja süütab lülitile vajutades ka üldvalguse. Arlekiini, Colombinat ja Sülfiiidi enam laval pole, tegevus on kandunud lossist

väravavahi majakesse. Niiud ja edaspidigi toimuvad üleminekud ühest tegevuspaigast teise väga kiiresti ning käratult, ilma pöördlava kasutamisetä. Muutub vaid valgus, jättes ühe osa lavast hämarusse ning koondudes teisele osale.

Nurgas suudelnud Robert ja Lota viskuvad valguse süttides teineteisest eemale ja kohendavad riideid.

HANS (*tüse ja muhe, väga ausa näoga vanamees koduses kootud vestis*): No mis ilmaimet teie siin pimedas teete? Ei märka tuld põlema panna. Jumal tänatud, nii vaesed me ikka ei ole, et elektri eest ei jaksaks maksta.

Istub tähtsalt ja mugistab naerda.

ROBERT (*politseinikumundris pikk ja kena noormees*): Me siin... No, onu Hans! Meil on ju varsti pulmad! Saad ise ka ju aru, mis me siin tegime.

LOTA (*tütarlaps, kes pole just kaunitar, kuid hästi armas ning toimekas*): Rumal! Midagi me ei teinud!

HANS: Kas ma olen kätt ette pannud? Igaüks on noor olnud. Kui noorest peast oma tempe ära ei tee, millal siis veel? Meie Lota emaga, kadunukesega, olime ka täitsa lahutamatud. See ongi ilus. See on nooruse seadus.

ROBERT: No just.

HANS: Kahju, et kadunud memm teid ei näe. Temal oleks hea meel olnud.

ROBERT: Mis parata. Minu vanemad on ka mõlemad... jah, seal teisel pool.

HANS: Mina ütlen ikka, et see on saatus. Inimese saatus on ette määratud ja kõrgemal pool kirja pandud. See tuleb vastu võtta ja leppida. Aga lapsed jäävad, kui meid enam pole, ja nii on igavesti.

LOTA: Kuule, Robi, räägi isale ka seda korteriasja.

ROBERT: Nojah, ega seal polegi muud, kui et ma vist saan riigilt suurema korteri, kahe toaga. Politseivalitsuses lubati, abiellumise puhul.

HANS: Noh, see on hea. Teil ju pere hakkab varsti kasvama, siis on ruumi tarvis, pisipõnnide jaoks.

LOTA: Ega nad kohe siis ka ei tule.

HANS: Küll nad tulevad. Ja lastel on tarvis õiget kodu, muidu neist ausaid inimesi ei kasva. Kodutunne peab olema. Näe, mina elan siin

värvavas juba... 30 aastat! Kogu aeg ühe koha peal, sest teate, lapsed, mis ma ütlen – ega veerevale kivile ei kasva sammal! See on juba vanarahva tarkus.

ROBERT: Väga õige.

HANS: Üks eluase, üks töökoht – vat siis on su juured tugevasti maas kinni. Siis on su elu loodis. 30 aastat olen ma siin härraste Rufuste värvavat avanud ja kinni pannud. Ja isand Ferdinand on minuga kõik need aastad rahul olnud. Ega see pole kerge töö, isand Ferdinand sõidab ju vahel ka öösel, külalised käivad, peab muudkui valmis olema. Tööd jätkub. Aga töö on see, mis leiba annab. Vat nii on lood.

ROBERT: Mina olen oma töökohaga ka rahul. Mulle öeldi, et on lootust ka edutamisele.

HANS: See on tubli. Kõik ülemused on ju alt alustanud. Ikka, ikka. Paljuke neid on, kes, hõbelusikas suus, sünnivad.

Valguse järsk muutus. Loss. Sülfiid kükitab lava servas ja põrnitseb oma peeglisse.

SÜLFIID: Sa ei hinnanud hõbedat, seda metallide taeva kahvatud Kuud. Merkuur oli see, mida sa imetlesid, kullale lähedalseisvaim metall: elavhõbe. Sa nimetasid teda Päikese – kulla – emaks. Ka mind hüüdsid sa sageli Merkuuriumiks minu püsimatu loomuse tõttu, ja mina vastasin sulle samaga, nimetades sind Väävliks, mis on ju teadupärast kulla isa. Kuid Päike jäi tõusmata, fööniks sündimata ja draakon õgis oma saba, kuni jõudis järg tema käskija kätte. Kus oled sa nüüd?

Lossi saal. Arlekiin istub ja loeb söögilaua taga raamatut. Siseneb Colombina hommikumantlis. Ta ei tee meest märkamagi, istub laua taha ja hakkab sööma.

ARLEKIIN (raamatut edasi lugedes): Esimest korda sööte suures saalis.

COLOMBINA: Jah.

ARLEKIIN: Miks siis nii?

COLOMBINA: Ma söön harilikult oma toas koos Hectoriga. On mugavam ja vaiksem. Aga täna hommikul sõitis Hector ära ja ma tuln siia. Ma lootsin, et teised on juba lõpetanud. Kahjuks ma eksisin, aga

tagasi minna ka ei viitsi.

ARLEKIIN: Ma nägin aknast, kui ta ära sõitis. Ta lehvitas teile oma kümme minutit, saatis õhusuudlusi ja pilgutas silma, nagu tõmbleks tal kusagilt. Küll teil alles veab, nii rikas ja nii armunud kavaler.

COLOMBINA: Mind polnud aknal, aga küllap ta lootis, et ma jälgin teda kusagilt kardina tagant. Selleks see tsirkus.

ARLEKIIN (*paneb raamatu kõrvale, vaatab naisele otsa*): Nii julm vaese isanda vastu! Ei ainsatki pilku tasuks tema koogutuste eest!

COLOMBINA: Ma olen ta peale pahane ja karistan teda.

ARLEKIIN: Mille eest?

COLOMBINA: Me läksime tülli, kuna Hectori taskuraamatu vahel oli teise naise pilt. Ma solvusin. Kättemaksuks ei luba ma ennast enam suudelda. Ma ei maga temaga. Ma ei soovi temaga isegi kõneleda.

ARLEKIIN: Ometi sõite temaga koos oma toas?

COLOMBINA: Ma ei saa teda ära ajada, see on tema maja. Ta istub, kõneleb, meelitab, vannub jumala nimel. Mina söön ega lausu sõnagi.

ARLEKIIN: Te ei usu tema vandeid?

COLOMBINA: Ei, muidugi mitte, ta valetab. Tal on palju armukest peale minu. Ka täna sõitis ta ühe säärase juurde, ma tean.

ARLEKIIN: Ja te tunnete end mahajäetuna?

COLOMBINA: Ei, kui see teid huvitab. Tegelikult mitte sugugi.

ARLEKIIN: Miks te siis jonnite?

COLOMBINA: See valmistab mulle lõbu. Ja nii on kombeks. Hector üllatuks, kui ma teisiti käituksin. Igas asjas on oma kord.

ARLEKIIN: Te hakkate mind huvitama.

COLOMBINA: Jätke, kui võite. Puudub veel, et te ütleksite – ma tahan, et te mulle poseeriksite! Mille peale mina peaksin käsi kokku lööma ja hõiskama – mu jumal, kas minust siis tõesti maalitakse pilt! Milline au, kui põnev! Kuidas te seda teete? Kustkohast küll teil need mõtted tulevad? Ma ei käinud siin söömas just nimelt sellepärast, et olen teiesugustest tüdinud. Alati tilpnete te lossides, elate isandate armuandidest, kuid peate samas millegipärast ka iseennast isandaks ning kõnnite ringi, nina püsti. See on nii tüütu. Ma ei viitsi kaasa mängida.

ARLEKIIN: Aga ma olengi isand. Ja teie olete kuninganna.

COLOMBINA (*tüdinult*): Oh, kas tõesti!

ARLEKIIN: Jah, me oleme lollide kuningad.

COLOMBINA: Milliste lollide?

ARLEKIIN: Selliste nagu Hector Rufus. Ta on üks selle maailma vägevaid, mees, kelle sõna maksab kõikjal, kes on üks rikkamaid rikaste seas, ja ometi pole ta midagi muud kui meie varustaja ja laoülem. (*Võt- tab lauvalt õuna ja hammustab seda, joob veini peale.*) Hectori terviseks!

COLOMBINA: Teis kõneleb päevavaras.

ARLEKIIN: Jah, seda ma olen. Me mõlemad, kallid Colombina, oleme alatud ja kavalad päevavargad. Sisuliselt kaks võõrasse majja tunginud pätti.

COLOMBINA: Kas tõesti teie ka? Teie olete ju kunstnik!

ARLEKIIN: See on vaid eriala, nii nagu on olemas erinevaid teenu- seid pakkuvaid prostituute. Põhi on ikka üks: me oleme litsid. Teie kõige otsesemal moel, mina pisut varjatumalt.

COLOMBINA: Täna väga!

ARLEKIIN: Ja mis kõige hullem – me oleme tänamatud, laisad ja pirtsutavad litsid, kes võtavad küll raha, kuid ei paku selle eest mitte midagi, ning oh imet – keegi ei julge meid korrale kutsuda! See aga muudab meid veelgi ülbemaks. Kas ma eksin, mu kallid karupoeg?

COLOMBINA (*mõtleb hetke järele*): Ei, teil on õigus. Ootamatul kombel on teil siia maani olnud tõesti õigus. Ma olen harjunud palju rumalama jutuga. Teate, ma juba pisut kahetsen, et ma seniajani oma toas sõin.

ARLEKIIN: Pole viga, me jõuame veel koos laua taga istuda. Ma jätkan – te rääkisite ennist, kuidas te kiusate meie armast lolli peremeest. Ta külvab teid üle pärlitega ja surub iga teie väljaulatuva kehaosa ümber sõrmuse, aga teie pirtsutate. Isegi ei räägi temaga, ehkki saate suurepäraselt aru, milleks teid siin lossis peetakse. Teid peetakse selleks, et teiega magada.

COLOMBINA: Loomulikult.

ARLEKIIN: Kas te olete kunagi mõelnud, et Hector võiks teid väga vabalt lihtsalt vägistada? Annaks teile vastu kõrvu, magaks teiega ja kihutaks siis tänavale. Mida te suudaksite tema vastu?

COLOMBINA: Ma võiksin ta kohtusse kaevata.

ARLEKIIN: Praegu on see nii. Aga kujutlege, et mängureeglid oleksid teised, õigemini: et need puuduksid.

COLOMBINA: Ma saan aru, mida te tahate öelda. Te tahate öelda – kujutlege, et ka kohtutes, igal pool, unustataks inimestesse aastasada-de jooksul sisse süstitud ebaloogilised kombed ja kurtuaassed tavad. Kui ei oldaks enam tsiviliseeritult silmakirjalik. Kui esimesed lihatükid tapetud loomast kuuluksid alati kõige tugevamatele isastele, nõrgad ja emased aga imeksid üksnes paljaksnäritud konte. Ma olen sellele sageli mõelnud. Siis poleks mul loomulikult mingeid džansse. Siis ei saaks ma olla lollide kuninganna, nagu te ütlete. Aga teie ise?

ARLEKIIN: Mina oleksin siis ammu surnud. Lintšitud. Selle asemel et poputada mind hea-paremaga ning kõndida kikivarvul mu ukse taga, ise sosistades – ta mõtleb! ta loob! olgem kuss! – virutataks mulle vastu hambaid ja sunnitaks isandate lõbustamiseks kitarri tinistama või hundiratast viskama ning heidetaks viimaks – võib-olla heidetaks – paar närust penni või tükk leiba. Ja ma oleksin sellegi üle rõõmus! Kuid õnneks see nii ei ole. Meid – naisi ja pajatseid – armastatakse ja hoitakse. Nagu sitta pilpa peal.

COLOMBINA: Miks nad niimoodi teevad?

ARLEKIIN: Ma ei tea.

COLOMBINA: Mina ka mitte.

Nad löövad klaase kokku.

ARLEKIIN: Mul on hea meel, et Hector ära sõitis ja me tuttavaks saime.

COLOMBINA: Minul – üllatus, üllatus – samuti.

Väravavahi majake. Robert ja Lota istuvad diivanil, Lota pea puhkab Roberti õlal.

LOTA: Meie tutvusime sinuga ju poes. Kas sa mäletad?

ROBERT: Noh, ega ma siis loll ei ole. Muidugi mäletan.

LOTA: Ma tahtsin osta leerikleiti ja proovisin ühte peegli ees selga, kui sina mööda läksid ja vilistasid. Ma mõtlesin, et vaata, milline poiss, aga endal oli hea meel ka ja ma ostsingi selle kleidi ära, sest ma sain aru, et see sulle meeldib, ja mõtlesin, et küllap see meeldib siis teistele ka.

ROBERT: Meeldiski. Kõigile meeldis.

LOTA: Aga mida sina ostsid?

ROBERT: Mina tahtsin nokatsmütsi osta, sest mul vana müts kukkus jökke ja uppus ära.

LOTA: Ostsid siis?

ROBERT: Ei ostnud, kallid olid kõik. Tead ju, mis see politseiniku palk on. Ah... Sinu isa ütleb ikka õieti, et ainult suur sulijaksab siin ilmas hästi elada. Nii on tõesti.

LOTA: Ära sina ikkagi suliks hakka, Robert. Eks ju? Minu isa on ka alati ausalt elanud, ehkki pärast ema surma oli meil päris raske. Mina pidin kõik naistetööd ära tegema, pesema ja koristama ja süüa tegema ja õmblema. Ise õmblesin väga palju asju. Ma tahtsin ju ka moekalt riides käia, aga osta polnud enamasti võimalik. Isa palk polnud suur. Tead, isale pakuti ükskord altkäemaksu. Mingi turist pakkus, et isa laseks väravast sisse, lossi vaatama. Aga isa ütles, et kurat, pärast jääd vahele, siis saad rohkem kahju, kui see altkäemaksu kross kasu toob. Ja ei võtnud.

ROBERT: Ei tohi võtta jah. Nime määrib ära, see on kõige hullem.

LOTA: Jah. Isa ütles ka. Et nimi on mehe suurim vara.

Paus. Robert silitab Lota õlga.

ROBERT: Ma mõtlesin, et peaks pärast pulmi selle uue korteri sahvri lage värvima. See on määrdunud.

LOTA: Pesta ehk?

ROBERT: Ei aita, tuleb üle tõmmata.

LOTA: Valgeks või?

ROBERT: Valgeks... Ma mõtlesin, et äkki mustaks? Must on selles mõttes praktiline, et peab kaua vastu. Ega sahver pole palee, seal ei pea lagi särama. Must on just sihuke... hea.

Loss. Sülfiid vaatab peeglisse ja kõneleb.

SÜLFIID: Must on madalaim värvidest, teadsid sa, kuid temas on eos kõik tulev – nii vikerkaar, valge, kui täiuslik punane – sinu tööde siht. Punane kui kinaver, draakoni veri, millega võis arstida pidalitõbe! Sa tundsid järgnevusi. Varesest pidi saama paabulind, paabulinnust sündima luik, kes sureb samuti, ning tema verest tõuseb õhku igielav fööniks. Luigeni sa jõudsid, kuid mitte kaugemale, ehkki kutsusid appi minu, meelitasid mu välja oma elemendist, et ma toetaksin sinu sure-

likku mõistust. Kas ma armastasin sind, maag? Jah, kindlasti. Kuid sina mind? Kas sa hoolisid oma õhuvaimust, kes hülgas sinu nimel igaviku ja ruumi? Ei, sa pidasid tähtsaks vaid oma kunsti ja tööd ning tõi neile ohvriks kõik, iseendagi. Kuid mina? Mina? Sa olid minu isand, minu käskija, ning kui sa läksid, jäin ma üksi nagu silmapette ohvriks langenud hing, eksitatud sohu virvatulede poolt. Mul polnud enam oma elementi, mul polnud ka sind. Vaid peegel, mille külmalt pinnalt kumavad vastu kadunud varjud. Näen sind kummardumas retortide ja kolbide kohale, näen su uhmreid ja anumaid, milles loksub hõbevesi. Näen sind, kuid see on vaid miraaž.

Arlekiin istub ja loeb, Colombina samuti. Laual on klaasid, pudel veini, laua kohal veiniriivulis veel paar pudelit. Eeslaval seisab ärritunud Pierrot.

PIERROT (*riietatud sarnaselt Arlekiiniga, kuid hooletumalt ning tema riided on täis värviplekke*): Kuidas ta võis praegu ära sõita! Mul on teda vaja!

ARLEKIIN: Ta rääkis ju juba mitu päeva, et sõidab minema. Sa kuulsid küll.

PIERROT: Ma ei pannud tähele, mu mõtted olid mujal! Pealegi tuli see idee mulle alles täna! Mul on tingimata vaja raha, et osta 20 kilo kala, ja ma ei saa seda raha, kuna härrake on suvatsenud laia maailma purjetada! Jube tore, kas pole? Mida ma nüüd teen?

ARLEKIIN: Loobud kaladest.

PIERROT: See pole võimalik, mina ei tee kompromisse oma ideedega! Kunst olgu täiuslik, mitte mingi põlve otsas nikerdatud puulusikas! Ma pole käsitöeline.

COLOMBINA (*mesimagusalt*): Kas teie oletegi see härra Pierrot, kellest ma nii palju olen kuulnud?

PIERROT: Jah, olen küll.

COLOMBINA: Aga öelge – issand! – milleks teile on vaja nii palju kalu?

PIERROT: Ma lasen nad õhku, panen põlema.

COLOMBINA: Jumal, kui põnev! Miks?

PIERROT: See on minu uusim töö – “Mere põlemine”. Saate aru: meri, ja põleb! Te teate seda küüni, lossist vasakul? Ma värvisin küüni

siniseks, joonistasin palkidele meretaimed ja tassisin sisse 100 ämbrit vett. Aga ämbrite keskele sättisin tugeva lõhkelaengu, mis on seatud niimoodi, et plahvatab homme hommikul kell 12 ja kogu küün – saate aru, meri, see sümboliseerib merd – kogu meri läheb põlema. Leekidesse! Üleni leekidesse! Meri, mõistate! See on mäss, revolutsioon. Väikekodanluse meelest ei saa meri iial põleda, aga mina süütan ta siiski! Mõistate, milline laiem tähendus selle kõigel on?

COLOMBINA: Aga milleks kalad?

PIERROT: Kalad lähevad ämbritesse. Meres ju on kalad? Siis peavad minu meres ka olema, muidu pole illusioon täielik. Meri põleb, kalade laibad põlevad, on surm, häving ja revolutsioon!

COLOMBINA: See on haruldane idee. Väga sügav.

PIERROT: Noh, jah. Ma pole kunagi osanud komplimentidele vastata. Töö on töö. Aga nüüd ma ei tea! Mulle pole jäetud raha kalade ostmiseks! Ma ei mõista! See on sigadus, viimasel hetkel pannakse jalga taha!

COLOMBINA: Hector on tõesti mats.

PIERROT: See on alati see kõige vastikum. See lõputu ihnsus. Igat senti kerja nagu mõni viimane! See natuke raha... Mõned krossid... (Lööb käega.) Mis see talle maksaks, aga ei.

ARLEKIIN: Ta unustas. Või õigemini – sa lihtsalt ei küsinud! Eile oleksid pidanud küsima!

PIERROT: Miks mitte mullu suvel? Kahe aasta eest jõulude aegu? Mulle tuli see idee täna! Ma pole raamatupidaja, kes elab päevaplaani järgi! Mul ei ole aega käia paberitele allkirju ja pitsateid palumas! Ma ei ole Hectorit üldse õieti näinudki nädal aega, ma värvisin päevad läbi küüni! Polnud aega õieti süüagi!

ARLEKIIN: Väga halb, sa oled ilma jäänud mitmetest suurepärastest roogadest ja hulgast veinist.

PIERROT: Kuradile need road ja veinid! Elus on tähtsamatki! Mul on missioon...

ARLEKIIN (*katkestab teda*): See on ainult möga. Sa ei saa aru, milleks sind on siia toodud. Sa pead Hectorit lõbustama. Sa oled – kes? Pierrot! Sul on oma roll. Sa pead seda täitma, mitte pintseldama sara-sid oma haigete fantaasiate rahuldamiseks.

PIERROT: Kas sina lõbustad teda?

ARLEKIIN: Ei.

PIERROT: Miks siis mina peaksin seda tegema? Ma ei ole siin tola mängimiseks! Ja Hector pole minult iial midagi säärast nõudnud ka, ta hindab mind ja teab, et mul tuleb lasta vabalt tegutseda, ilma surveta. Ma ei tee tellimustöid ega mängi lõunalauas mandoliini.

ARLEKIIN: See, mida teeb või ütleb Hector, pole oluline. Ta ei saa ka ise aru, milleks ta meid peab. Ta ei mõtle sellele. Tsiviliseeritus on ta aju blokeerinud nagu tamm jõe, ja ei lase tal endalt küsida – milleks ma neid loodreid toidan? Mis ma selle eest saan? Nad ei mängi mulle isegi lõunalauas mandoliini! Miks ei aja ma neid siis müüritööle, kui nad muuks ei kõlba? Aga mina mõtlen ja küsin – miks ei aeta sind müüritööle, Pierrot?

PIERROT: Miks sind ennast ei aeta?

ARLEKIIN: Ma ei tea. Mina nende asemel ajaks. Aga muide, ma olen õnnelik, et nad seda ei tee. Nii hea on niiviisi kasutult istuda ja mõelda vaid oma meelelahutustele. (*Ringutab ja hakkab veini avama.*)

PIERROT: See jääb su enda südametunnistusele! Mina töötan päevad läbi.

ARLEKIIN: Värvid küüne siniseks ja lased neid siis õhku. Pumm! Mis muud see on kui sinu eraviisiline ja kaunikesti perversne meelelahutus?

PIERROT: Sa ei saa millestki aru. Ma väga imestan su suhtumise üle, väga imestan. Mida sa õieti öelda tahad? Mida?

ARLEKIIN: Mitte midagi. Ma vaid juurdlen, aga sinu meeleheaks võin selle töö ka pooleli jätta. Hakkame parem jooma. Peremeest pole kodus ja hiirtel on pidu.

PIERROT: Ei, aitäh. Mina lähen turule. Ma pean kalu saama, võtan nad võlgu. Hector hiljem maksab.

COLOMBINA: Mina jooksin hea meelega.

ARLEKIIN: See teeb mulle rõõmu.

Väravavahi majake. Onu Hans ja Robert istuvad laua taga ja võtavad viina.

HANS: Mina joon ainult siis, kui on pühad. Tervisenaps – see on loomulik. Aga tööpäeval ma ei taha pudelit näha ka. Joodikuid ja kakerdamist ma ei salli. (*Valab Robertile.*) Noh, väimeespoeg! Ole

meheks!

Joovad klaasid põhjani.

HANS: Täitsameeste värk. Võta peale ka! Öeldakse, et kes peale ei võta, see muutub joodikuks.

Mõlemad haukavad kurki peale.

HANS: Seda on nähtud küll, kui tubli mehepoeg järsku jooma kukub ja pere hooletusse jätab. Kõik, mis teenib, läheb kõrist alla.

ROBERT: Ma tean ühte niisugust lugu. (*Paus, Robert mõtleb ja valmistub jutustama.*) See oli nii – meil politseis hakkas üks poiss jooma ja sai sule sappa.

HANS: No näed. Võta pits ja pea aru, nii ju vist öeldakse?

ROBERT: Öeldakse.

HANS: Ja õigesti öeldakse. (*Keerab pudelile korgi peale.*) Homme jälle tööpäev, peab vara tõusma. Oi-oi-oi, hakkab jälle peale see tööorjus. Teinekord oled õhtuks nii väsinud, nagu puuga pähe saanud.

ROBERT: Tõsi see on. Need puhkepäevad kuluvad ikka ruttu küll. Jõuad vaevalt koristada ja korra laadal käia ning ongi läbi. Mine aga jälle tööle.

HANS: Töö annab leiba ja kes ei tööta, see ei söö. Nii on, mu poiss.

ROBERT: Paraku küll. Kas äratuskell on üles keeratud?

HANS: Äratuskell on mul alati kella kuueks helisema pandud. Iga ilmaga. Head ööd!

Loss. Arlekiin ja Colombina joovad veini. Laual on mitu tühja pudelit, veiniriiul on samuti tühi. Arlekiin valab parajasti viimase pudeli klaasidesse välja.

ARLEKIIN: Pudel on tühi, veiniriiul samuti ja meil on veel terve öö ees. Mina küll magada ei taha.

COLOMBINA: Mina samuti, aga veini, muide, on ju keldris veel.

ARLEKIIN: Jah. Eks siis asumegi peagi uurimisretkele. Niisiis: millest ma rääkisin?

COLOMBINA: Oma kolleegist.

ARLEKIIN: Jah. Meie Pierrot – andekas ning usin. Ma ei suuda teda seedida. Ainuuksi tema kohalolek söögilauas sunnib mind boamaona kugistama, et kiiremini oma tuppä pääseda.

COLOMBINA: Kohati on ta ju väga naljakas.

ARLEKIIN: Ei, ta on astunud juba üle nalja piiride ja muutnud koomika häbiks. Mul on piinlik, kui ma teda kuulan, ja kuulama ma pean, sest ta kõneleb vahetpidamata. Ja siis ma vaatan, kuidas Hector ja tema sõbrad meie armast Pierrot'd silmitsevad, ning mul on jube, sest ma tean, et täpselt samamoodi silmitsevad nad ka mind. Ilme võib olla veidi erinev, kuid näonahaalused lihased on võtnud sama poosi. See on refleks.

COLOMBINA: Mina igatahes teid ei samasta.

ARLEKIIN: Aga nemad küll. Ja õigusega, sest me oleme siin lossis samas staatuses. On olemas pika karvaga koeri ja on olemas sile dogi, aga penid on nad kõik, ja nad kõik ihkavad konti, kõrva tagant sügämist ning paari värskendavat jalutuskäiku päevas. Aga ainult loll krants usub, et tema on see, kes inimese jalutama viib. Ikka vastupidi, ja kui peremehel on midagi targemat teha, istub koer üksi toas, ulub, kraabib ust ja nõristab meeleheitel vaibale.

COLOMBINA: Tuleb seda tihti ette? Kuidas sinu toas siis vaip välja näeb?

ARLEKIIN: Kena, sest õnneks on inimesed kohusetundlikud ja kardavad loomakaitseseltsi.

COLOMBINA: Milline koer siis mina sinu arvates olen?

ARLEKIIN: Sina oled kass, ilus ja isepäine. Ja siis on veel sead ja lehmad, aga nemad elavad laudas, neid söögikordade ajal laua alla ei lubata. Nemad on tapamaja jaoks ja lüpsmiseks. Aga koer ja kass on inimese sõbrad! Ning kassil lubatakse isegi inimesega ühes voodis magada.

COLOMBINA: Kas koer ka sinna soovib?

ARLEKIIN: Oh ei, tänan väga! Aga miks mitte kassi kaissu?

COLOMBINA: Ei, kass on inimestele truu.

ARLEKIIN: Colombina, kuule...

COLOMBINA: Me rääkisime eile, et oleme mõlemad libud. On sul mulle raha maksta? Või võtad sa mind jõuga, nagu sa Hectoril teha soovitanuks?

ARLEKIIN (*mõtleb hetke, siis lõtvub, joob klaasi tühjaks*): Ei, sul on õigus. Ka mina ei tee seda. Jah, sul on eelseid isegi minu ees. Sa oled ilus ja sa oled naine, aga mina olen ainult narr. Sinul on kaks trumpi minu ühe jokkeri vastu.

COLOMBINA: Mu vein on otsas, kullake.

ARLEKIIN: Siis asume teele! Võta küünal, me laskume keldrisse!

Kelder. Paksu tolmuga kaetud laudadel seisavad kolvid, retordid, iga-sugused muud keemiku tööriistad, raamatud, üks pudel. Nurgas kükitab Sülfiiid oma peeglina.

SÜLFIID: Teadke kõik, kes te rändate Idamaal, et kui hiilgavas relvas-tuses Marss heidab end pisarais Veenuse embusse, punastub too peagi. (Paus.) Sina kirjutasid nii, ja mina hoidsin su sulge, kui sa väsisid, sest sinu päevad olid pikad ning sa kõndisid mitmetel radadel ega andnud endale armu. Minul on jumalik säde, ütlesid sa, ja ma pean seda ka-sutama, minule on antud näha tõde, valitseda elemente ning valmis-tada väevlist ja elavhõbedast kuld. Mina suudan seda ja pühendan sellele oma üürikese sureliku elu, et minu tööd jääks kestma igavesti. Oh mu maag! Mu vaene, rumal maag!

Keldrisse astuvad Arlekiin ja Colombina.

COLOMBINA: Issand, mis siin on? Laboratoorium?

ARLEKIIN: Jah, paistab nii. Milline tolm! Kas Hector teabki, et tema lossis sääraseid soppa leidub? On ta siin üldse kunagi käinud?

COLOMBINA: Ma ei usu. See on nagu tuba maa alla vajunud linnast. On siin ka luukeresid?

ARLEKIIN: Ei, siin pole kedagi, mitte jälgegi inimesest. Ainult kolvid, retordid, uhmid... See on alkeemiku töötuba, Colombina! Muistse kullaotsija ja eluvee-keetja laboratoorium. Näed, siin on tema raama-tud. Ta on neid lugenud, mõned ehk ka ise kirjutanud. Nüüd läheb tarvis labidat, et neid tolmu alt välja kaevata.

COLOMBINA: Mis keeles need on?

ARLEKIIN: Ladina. (*Avab ühe raamatu, puhub sellelt tolmu ja loeb.*) Et valmistada tarkade eliksiiri, mida nimetatakse ka filosoofiliseks kiviks, võta filosoofide merkuuriumi ja põleta, kuni see muutub rohe-liseks lõviks. Keeda punast lõvi liivavannil hapus viinamarjapiirituses, auruta vedelik ja merkuurium muutub kummivaigu-taoliseks aineks, mida saab noaga lõigata. Pane see üleni saviga sissemääritud retorti ja destilleeri aeglasel tulel. Saad maitsetu vedeliku, piirituse ja punased tilgad. Kimmerimaa varjud katavad retordi oma tumeda vaibaga, ja sa leiad selle sisemusest tõelise draakoni, sest ta õgib oma saba...

Sülfiid on Arlekiini lugemise ajal püsti tõusnud ning liikunud mehe selja taha. Esimest korda ei vaata ta oma peeglist, vaid silmitseb hämmastunult ja ahnelt Arlekiini, justkui saanuks just nüüdsama nägijaks. Arlekiin paneb raamatu lahtiselt käest ja keerab lauale selja. Sülfiid jääb tühja pilguga töölauda vahtima.

ARLEKIIN: Ma ei mõista midagi. Mingisugune draakon, mingisugune lõvi, pealegi roheline... Kindlasti nägi mehike aastaid vaeva, et seda kõike välja mõelda, ja küllap oli kõigel sel hookuspookusel omal ajal ka mingi mõte, aga nüüd on järele jäänud vaid udune mõistujutt. See sell oli ilmselt mõne Hectori esivanema teenistuses.

COLOMBINA: Nagu meie.

ARLEKIIN: Just, just! Teda poputati siin keldris, et ta nuputaks välja kulla valmistamise valemi ja segaks kokku igavese elu eliksiiri, ning siis meistrimees keetis ja praadis ning kirjutas rohelisest lõvist ja Kimmerimaast. Kindlasti oli ta omal ajal kuulus teadlane ja Hectori vanavanavanaisa käskis kõigil kikivarvul käia, sel ajal kui alkeemikuhärra oma lehkavaid salve segas ja lõhkeainega mehiselt mürtsutas.

COLOMBINA: Kas sa arvad, et ta oli šarlatan? Aga äkki ta tõepoolest avastas midagi suurt ja oskas kulda valmistada või vaimu välja kutsuda?

ARLEKIIN: Pole vahet šarlatanil ja geeniusel, kelmil ja ausal mehel. Võib-olla oli see, mida ma lugesin, jumalik tõde, võib-olla lolli sonimine: meie ei mõista seda nagunii. Ja kas me siis siia keldrisse tõde otsima tulime, kullake? Me ei vaja tõde, vaid veini! Näed sa siin mõnda pudelit?

COLOMBINA: Jah, ühte. Aga see pole vein. Vaata, minu arvates on see...

ARLEKIIN: Mürk.

COLOMBINA: Jah, mürk.

Kelder pimeneb järsult, valgustatuks jääb üksnes Sülfiid laua juures. Ta võtab kätte Arlekiini poolt lauale asetatud raamatu ja loeb edasi.

SÜLFIID: Kimmerimaa varjud katavad retordi oma tumeda vaibaga ja sa leiad selle sisemusest tõelise draakoni, sest ta õgib oma saba. Võta see must draakon, hõõru kivil pulbriks ja puuduta teda hõõguva söega. Ta süttib, ja omandades samal hetkel suurepärase sidrunivärvuse,

tekitab uuesti rohelise lõvi. Tee nii, et ta õgiks jälle ära oma saba, ja sa näed söövitava vedeliku ja inimvere ilmumist. See ongi eliksiir.
Ta paneb raamatu käest ja vaatab peeglisse.

Colombina ja Arlekiin on üleval, söögilaua ääres. Laual on ka mürgipudel. Arlekiin paigutab kolm veinipudelit veiniriivulisse.

ARLEKIIN: Jäägu need. Mina eelistan praegu veinile klaasi vett. See vähendab homseid piinu.

COLOMBINA: Miks sa mürgi üles tõid? Mida me sellega teeme?

ARLEKIIN: Kahtlemata midagi jõledat, midagi ennekuulmatut ja jälki. Kas me pole piisavalt purjus, et ületada kõik piirid, kui neid meie jaoks üldse veel säilinud on.

COLOMBINA: Mina tean oma piire hästi.

ARLEKIIN: Mina küll mitte, ja mida aeg edasi, seda rohkem kahtlen ma nende olemasolus. Ma usun tõesti, et võin kõike – mida saab mulle keelata või pahaks panna? Kõik ju teavad, kes ma olen. Võtame meie armsa Pierrot' – ta laseb õhku kena vana küüni ja keegi ei imesta. Ta võib süljata ristile või keisri pildile – ning keegi ei solvu. Ja mina pole temast kehvem. Olen süüdimatu!

COLOMBINA: Kõike sa siiski ei või.

ARLEKIIN: Jah, ma tean, aga need teised: nemad ei tea.

COLOMBINA: Ja ikkagi: mida me teeme mürgiga?

ARLEKIIN: Käed kihelevad?

COLOMBINA: Sõrmed sügelevad.

ARLEKIIN: Suu kuivab?

COLOMBINA: Ei, seda mitte.

ARLEKIIN: Mida teha mürgiga? Loomulikult segada seda veini hulka. Mürk ja vein – kaks iidse päritoluga ainet, sündinud tsivilisatsiooni alguspäevadel. Nad sobivad hästi. Me mürgitame ühe pudeli, ajame siis pudelid segi ja vaatame, mis saab – kas näkkab? See on põnev ja jube, see on kõrge mäng!

COLOMBINA: Oleksid sa tõesti selleks valmis? Ma poleks uskunud, et sinus peitub enesetapja. Jäta see lollus!

ARLEKIIN: Enesetapja? Sa arvasid, et ma kavatsen mängida loteriid ja proovida ise oma õnne? Kallis Colombina! Kas sa tõesti võid kaht-

lustada mind säärases romantilises tembus? Ma armastan end selleks liiga palavalt ja olen oma õnnes proovimatagi kindel! Me segame kihvti valmis ja jätame siia – eks joojaid peaks ju leiduma!

COLOMBINA: Keegi teine, mitte meie?

ARLEKIIN: Keegi hoopis teine.

COLOMBINA: Pierrot?

ARLEKIIN: Lapsed ja meeletõbised jäävad mängust välja.

COLOMBINA: Siis kes?

ARLEKIIN: Kes?

COLOMBINA: Hector.

ARLEKIIN: Hector.

COLOMBINA: Meie peremees.

ARLEKIIN: Käskija. Omanik.

COLOMBINA: On see nali?

ARLEKIIN: See on nali nagu kõik muugi. (*Valab kiiresti ühte veinipudelisse mürki ja paneb pudeli tagasi riiulisse.*) Üks võimalus kolmest.

COLOMBINA (*mõtleb hetke*): See ei ole aus.

ARLEKIIN: Ma ei hooli aususest.

COLOMBINA: Ei, võimalused peavad olema võrdsed. (*Ta võtab ühe pudeli riiulist ära.*) Üks võimalus kahest. Ta tuleb mõne tunni pärast, on väsinud, võtab siit ühe veini, valab klaasi, joob. Nii on ta alati teinud. Siis koputab ta mu uksele. Vahel ma avan, ja siis me joome veini koos. Täna ma lahti ei tee.

ARLEKIIN: Ja ta joob üksi.

COLOMBINA: See on jube, millega me tegeleme, Arlekiin.

ARLEKIIN: Me oleme nagu kutsikad, kes hammustavad möödujat selja tagant. Kas sa ei tunne, millist naudingut see valmistab? Me oleme sooritamas kuritööd, millel pole mingit mõtet, mille alatust me ise mõistame, ning meie ohvriks on valitud inimene, kes on olnud meie vastu hea oma lihtsameelsel kombel ja keda meie vastutasuks oma sisemuses põlgame ning kadestame. Nüüd maksame me talle kätte – kõige eest. Meid võib oodata kohus ja karistus, aga võib-olla oleme me tõepoolest süüdimatud ja meiega ei juhtu midagi? Eks näis. Teeme katset! Me oleme liiga palju joonud ja paneme nüüd toime mõrva. Las käia.

COLOMBINA: Aga tal on võimalus pääseda.

ARLEKIIN: Tal ei tohiks seda olla.

Ta võtab ära veel ühe pudeli. Alles jääb vaid üks – mürgitatud.

SÜLFIID: Hunt pureb kuningat – teisisõnu – kulda on vaja puhastada antimoniga. Ka arseeni ja vee abil oli võimalik panna aineid ühte heitma, et tekiks lõplik täius – puhas kuld. Et tõuseks Päike.

Heliseb äratuskell. Lavale koperdab unine onu Hans aluspükstes.

HANS: Juba kell kuus... (*Teeb paar kükki.*) Päike tõuseb, ja-jah... Noh, härra Ferdinand peab rahul olema, mina teda alt ei vea. Vara üles, hilja voodi, nõnda jõukus majja toodi. Oh-jah... (*Haigutab, istub ja hammustab vorsti.*) Jumalale tänu, söögipuudust pole. See on kõige tähtsam, siis võib elada.

Hans sööb, Sülfiiid kükitab nurgas ja vahib oma peeglisse, Arlekiin ja Colombina põrnitsevad ainiti teineteist veiniriivuli juures.

Eesriie.

1. vaatuse lõpp.

2. vaatuse

Sülfiiid kükitab üksi laval ning kõneleb peeglisse.

SÜLFIID: Oma elemendi hülgasin ma juba ammu, ehkki sinu kadumise-
st saadik, maag, on aeg minu jaoks seisnud ning olevik on omandanud
lõpmatuse tunnused. Sina meelitasid mu välja õhu õrnast kangast.
Mitte sellepärast, et ma sulle meeldinud oleks, mitte sellepärast, et sa
mind tõeliselt armastanuks, vaid puhtast inimlikust edevusest tegid sa
seda: mõistsin seda peagi, kuid oli juba hilja. Olin üleni sinu võimu-
ses. Sa otsisid üha suuremat täiust, tahtsid käsutada kõiki elemente ja
stiihiaid, taltsutada kõik vaimud. Jah, sa olid suur maag ning teised
surelikud imetlesid ja austasid sind kui ülimat võlukunstnikku. Ja
ometi pole sind enam. Sind poodi: sest sa ei suutnud oma käskijale
piisavalt kiiresti puhast kulda valmistada, kui tal oli tarvis võlausalda-
jale tasuda, ning võllas ei aidanud sind enam ükski sinu oskustest.
Ning mina, sinu kunsti juurtetu vili, jäin inimeste maailma üksi uita-
ma. Mida oli mul siin teha? Vaid otsida oma peeglist ammu kustunud
varjupilte.

Lavale tormab Arlekiin, ilma kuueta, juuksed sassis. Teisest uksest si-

seneb Colombina hommikumantlis.

ARLEKIIN: See eilne pudel!

COLOMBINA: Seda pole.

ARLEKIIN: Kus see on?

COLOMBINA: Hectori toas.

ARLEKIIN: Ja Hector?

COLOMBINA: Ta on surnud. Tulen just seal.

ARLEKIIN (*istub*): Oh issand jumal...

COLOMBINA: Sa ju tahtsid seda.

ARLEKIIN: Ei! Ei! See oli ju... Ükskõik. Tahtsin või ei tahtnud... Aga sina? Sina ju samuti!

COLOMBINA: Jah, mina ka. Ära karda, ma ei jäta sind üksi. Esialgu. Kuid kohtu alla ma minna ei kavatse.

ARLEKIIN: Mina siis kavatsen või? Oota, pea. Mõtleme... Mis kell on?

COLOMBINA: Kümme.

ARLEKIIN: Kümme! Kõik on juba üleval, liiguvad?

COLOMBINA: Ma ei näinud kedagi. Ainult Pierrot'd

ARLEKIIN: Mida ta tegi?

COLOMBINA: Tuli kalalt ja jooksis küüni oma kalu ämbritesse paigutama.

ARLEKIIN: Mul tuli üks mõte.

COLOMBINA: Minule tuli sama mõte, kui ma teda nägin.

ARLEKIIN: Aga ta on seal.

COLOMBINA: Ta tuleb ära.

ARLEKIIN: Sa võid temaga vestelda.

COLOMBINA: Ma võin seda.

ARLEKIIN: Aga kas ma üksi jõuan?

COLOMBINA: Hirm annab jõu.

ARLEKIIN: Jaa. Hirm annab mulle jõudu. Peaksin proovima kuuli tõugata või vasarat heita, mine tea...

COLOMBINA: Tasa nüüd! Ta tuleb!

ARLEKIIN: Siis ma lähen.

COLOMBINA: Edu, kallis! Kiirusta!

ARLEKIIN: Jumala eest!

Arlekiin lahkub. Teiselt poolt ilmub mudane ja märg Pierrot.

COLOMBINA: Kuidas kalapüük õnnestus?

PIERROT: No sain, kätte sain, nii palju kui vaja. Öö läbi püüdsin. Nad ei andnud ju mulle võlgu, seal turul! No kas pole ennekuulmatu! Istuvad oma kalakastide otsas ja nõuavad mingit garantiid. Ma ütlen – olge rahulikud, Hector on mu sõber, ta tasub teile. Ei. Ainult paber maksab nende maailmas, mitte sõna. Siis pidingi ise järve äärde mine-ma. Säased, vihm, oi kurat, ma ütlen. Muda maitse on suus.

COLOMBINA: Mina oleksin vist teie asemel käega löönud.

PIERROT: Minu kunst on mulle püha, siin pole kohta kompromissidele. Argielus ei viitsi ma paljusid asju teha, aga kui asi puudutab mu tööd – siis ma võin kõrvade peal kõndida ka, kui tarvis.

COLOMBINA: Nüüd on siis lõpuks kõik valmis?

PIERROT: Jah, ma panin kalad ämbritesse ja nüüd pole muud kui oodata, kuni kell saab 12. Siis läheb meri põlema. See on hea asi, tõesti hea asi. Täna olen ma endaga tõesti rahul, ehkki väsinud nagu postihobune. Aga tasus ära see vaev, ausõna tasus.

COLOMBINA: Ma vahel mõtlen, et mis küll teie peas toimub, ja ei saa aru.

PIERROT: Tuleb lihtsalt katsuda kaasa mõelda, ja siis on kõik selge. Igäiks suudaks midagi originaalset luua, kui viitsiks natukenegi ajusid liigutada ega hooliks tabudest. Aga noh, muidugi, eks anne peab ka olemas olema, selline säde, mida ise enda sisse panna ei saa. See peab ikka tulema sealt... jumalast või... no peab ühesõnaga olema. Seda ei saa kasvatada nagu kapsast. Kellel on, sellel on, ja kellel pole, see las siis peab oma poode ja panku.

COLOMBINA: Las see peab.

PIERROT: Jah. Ei, ega ma neid siis ei põlga, neid on ka vaja. Kust ma muidu süüa saaks, eks ole? Kõik ei saa olla kunstnikud. Tööjaotus peab olema. Ja nende rahameeste asi ongi toetada vaimsete huvidega inimesi, kellel pole aega mammonat koguda. See oleks normaalne. Ehkki jah, nad teevad seda pika hambaga, oi kui pika hambaga! Mis seal rääkida... Kas või need kalad, ja üldse, alalõpmata! Kui palju põnevaid projekte on takerdunud rahapuudusesse! See on täitsa traagiline!

COLOMBINA: Oh meid, parasiite, nagu ütleb teie kolleeg Arlekiin.

PIERROT: Mina pole mingi parasiit, ma ju teen päevad läbi tööd!

Vaata mu käsi: käed on rakkus! Arlekiin on hull, ja ometi on ta andekas inimene, ta võiks palju rohkem! Ma ei tea, mis komplekse ta põeb. Parasiit! Ennemini on nemad parasiidid! Kust see nende raha tuleb?

COLOMBINA: Rahu, musike! Kõik on hästi. Te olete nii armas. Tulge siia!

Pierrot läheb Colombina juurde, kes teda laubale suudleb. Pierrot üri tab seepeale Colombinat emmata, kuid naine rabeleb lahti.

COLOMBINA: Ei, ei! Te saite valesti aru! Ma ei armu tegelikult geeniustesse. Et saada minu armukeseks, peab olema väga rikas.

PIERROT: Vat see on jõle suhtumine!

COLOMBINA: Ma olengi tegelikult jõle. Minge nüüd puhkama, ja vahetage riideid. Te haisete üleni higi ja muda järele.

PIERROT: See ei sega.

COLOMBINA: Mind segab küll.

PIERROT: Ja mis siis? Ärge nuusutage! Aga hea küll, ma lähen tõesti ja leban veidike, tegelikult magaks ma hea meelega 24 tundi jutti. Aga ei saa, kell 12 pean ma jälle jalul olema, siis läheb meri põlema. (*Hakkab ära minema, pöördub veel ükselt tagasi.*) Äkki ajad mu üles, kui ma magama peaksin jääma? Mis?

COLOMBINA: Meeleldi.

Pierrot lahkub ja kohe siseneb teisest uksest Arlekiin.

COLOMBINA: Kõik on korras?

ARLEKIIN: Jah, mul läks kiiresti. Ootasin ukse taga. Sa suudlesid seda elukat! Aga miks mitte mind?

COLOMBINA (*naeratab*): Ma harjutasin lihtsalt... juuda suudlust. Kui me eile mängisime Macbethi, miks mitte täna ette võtta Uus Testament.

ARLEKIIN: Nii Macbeth kui Juudas lõpetasid kurvalt.

COLOMBINA: See on ainult kirjandus, see ei tähenda midagi.

ARLEKIIN: Siiski, see tähendab lootust, et kuri saab karistatud.

COLOMBINA: Kas saab?

ARLEKIIN: Alati. Aga mis on kuri?

COLOMBINA: On meil praegu aega säärasteks tarkadeks vestlusteks?

ARLEKIIN: On. Me helistame politseisse täpselt üks minut enne kahteist.

COLOMBINA: Lase siis käia, räägi edasi. Mis on kuri? Kas meie?

ARLEKIIN: Meie küll mitte. Me oleme liiga leiged. Et olla kuri, peab olema kõigepealt kuum ja fanaatiline. See otsustab kõik. Pole üldse tähtis, kas fanaatiku eesmärk on jälk või õilis, igal juhul on ta halb. Ta tegutseb kirega, pürib, hambad ristas, millegi poole, ja see tähendab, et ta teeb palju vigu, ning ükskord ka eksib. Ja saab karistada. Kuri saab karistada. Nii juhtus Juudase ja Kristusega, ent mitte Pilaatusega. Tema polnud kuri, tema kõhkles, juurdles ega tundnud õigeid vastu-seid.

COLOMBINA: Sinu teooria kohaselt liigitub kurjade sekka kindlas-ti ka Pierrot.

ARLEKIIN: Ja Hector samuti.

COLOMBINA: Hector? Kuidas nii?

ARLEKIIN: Omal kombel fanaatik on ka kõige tavalisem inimene, kes ei oska kahelda. Ta on fanaatiliselt kindel oma käibetõdedes ja iseendas. Ta on sirgjooneline ja aus. Lühidalt – ta on loll. Ja lollid, just nimelt lollid saavadki karistada. Ja teenitult, sest lolluses peitub ülim kurjus, mis ootab vaid hetke lahvatamiseks. Kätt südamele pan-nes – kas siis kadunud Hector polnud loll? Oli ju küll.

COLOMBINA: Selliseid nagu Hector on palju.

ARLEKIIN: Ning karistus tabab neid kõiki. Oma palehigis peavad nad leiba sööma, ja maapind kasvatab neile kibuvitsu ja ohakaid.

COLOMBINA: Aga meie, kes oleme siis meie? Karistajad? Metsa sa-nitarid? Kätemaksuinglid ja keerubid?

ARLEKIIN: Oh, meie... Meie pole midagi. Seepärast me karistusest pääsemegi, õhku ei saa piitsaga lüüa. (*Vaab kella.*) On aeg helistada politseisse.

Mõlemad lahkuvad lavalt. Hetke pärast kostab tohutu plahvatus, kogu lava värvub punaseks. Sülfiid kargab püsti ja pillab peegli. Ta karjub.

SÜLFIID: Vend Salamander! Vend Salamander! Ma olen siin! Ma olen siin! Vend Salamander! Tule, aita mind! Sinu õde Sülfiid kutsub sind! Vend Salamander! Ma olen nii üks, nii üks ja unustatud! Vend Sala-mander! Tule! Tule juba!

Vaikus. Pimedus.

Värvavahi majake. Toas on onu Hans ja Lota, kes koostab pulmapeo menüüd.

LOTA: Tuleks juba Robi. Meil on täitsa arutamata, mitu kana me pulmadeks karnist ostame ja küpsetame.

HANS: Naine on mehe kael, ja keerab teda sinnapoole, kuhu tahab. Kas sa's seda ei tea. Sina oled majas perenaine, kanad, need on sinu valitseda.

LOTA: Mida ma valitsen, issand jumal, kui ma ei tea, kas Roberti Habaraba tuttavad tulevad või ei? Kui Habaraba rahvas tuleb, on seitse inimest juures, koos lastega kaheksateist, no siis tuleb kanu rohkem küpsetada. Aga kui Habaraba rahvas ei tule, siis pole nii palju vaja.

HANS: Pigem olgu rohkem kui vähem. Küll kõik ära süüakse.

LOTA: Raha peab ikka ka lugema, isa. Kõik ju maksab.

HANS: See on õige, aga no pulmas mina küll ei näruta. Siis olgu kõike küllaga. Üksainumas kord elus on sul pulmad, tütar. See olgu ikka päev, mis meelde jääb.

Tuleb Robert.

ROBERT: Tere õhtust!

LOTA: Lõpuks ometi! Kus sa siis nii kaua?

ROBERT: Ülekuulamised. Pealinngi on jalul, ei anta mahti suitsu ka teha, jookse nagu orav rattas.

HANS: Mina mõtlen kogu aeg, et kuidas ikka nii sai olla – eluaeg teenin oma arust härra Ferdinandi, ja siis tuleb korraga välja, et vana Ferdinand on juba 15 aastat surnud ning tema asemel valitses kõik see aeg hoopis Hector, tema poeg. Kes on ka nüüdseks manalamees, puhaku rahu. Kuidas ma siis nii alt läksin! Nagu vana oinas.

LOTA: Issand, isa, mina üldse ei tea, kes need Ferdinandid ja Hectorid kõik on, ja mind ei huvita ka! Minul on oma elu, neil seal on oma ja las ollagi. Kuidas see sulle nii tähtis saab olla, mina ei saa aru. Mitu päeva juba räägid teistest, justkui oleksid su sugulased.

HANS: No aga oma peremees ju, ja oma loss! Ma istun ju aastaid siin värvavas ja lasen inimesi läbi, võiks ju ikka teada, et kes ja mis. Oma elu muidugi, sellele ma vastu ei vaidle. Ega meie nende, sakste asjadest loomulikult aru ei saa, ja pole tarviski. Meie peame vaatama, kuidas oma eluga toime tulla, kõht täis ja riie selga saada. Aga ikkagi – see Hectori asi, see on mulle segane...

ROBERT: Ei ole seal midagi segast, kõik on selge. Üks lontrus lasi küüni õhku, härra Hector sattus samal ajal sisse minema ja lendas kah vastu taevast. Meile ju veel helistati ja kutsuti appi, et me plahavatuse ära hoiaks, aga ei jõudnud. Enne käis jumakas ära.

HANS: Mis sest tulesüütajast ja mõrtsukast siis saab? Puuakse üles või on juba poodud?

ROBERT: Ei pooda teda midagi. On üks õige ülbe sell, muudkui karjub ja sõimab, justkui oleks tema see kõige süütum talleke. Räägib, et tema on kunstnik ja et see oli tema töö ja...

HANS: Tapatöö! Tema töö ongi siis tapatöö! Veretöö!

ROBERT: Noh, ühesõnaga, ei teda pooda. Saab mõned aastad ja kõik.

HANS (*nuuskab nina*): Selle kohta on väga ilusasti öeldud – suured saksad sõidavad tõllas, väikesed inimesed ripuvad võllas.

ROBERT: Eks ta nii tule välja jah, paraku. Aga näe – vaata mu kätt!

LOTA: Issand, see on ju marraskil!

ROBERT: Andsin sellele kuradi tegelasele vastu hambaid, kui ta eriti laiama hakkas. Ütlesin, et ta võib enda arust tähtis mees olla, aga siin, politseis, teda keegi ei tunne, ja et meie jaoks on ta tavaline pätt, kellel pole õiget elukohta ega kindlat sissetulekut.

HANS: Õigesti ütlesid, väimeespoeg. Ärgu mõelgu midagi seal kõrgel, et päikene ainult neile paistab.

LOTA: Aga pidid sa siis endale viga tegema?

ROBERT: Armid kaunistavad meest. Ja see väike kriim: see on tühi asi. Panin rivanooli peale. Aga nüüd, Lota! Vaata, mis mul siin on! *Võtab taskust kuldsõrmuse ja annab Lotale.*

LOTA: Kuldsõrmus!

ROBERT: Peale tööd käisin kullassepa juurest läbi. Kallis Lota! Ole minu päikesekiireks läbi terve elu.

LOTA: Aitäh, aitäh! Kallis! (*Langeb Robertile kaela.*)

HANS: Täitsamees oled ikka, Robert! Jah, näe, kuld! See on alati hinnas! Kulda saab alati maha müüa!

LOTA: Isa, mis müümisest sa räägid! See jääb mulle alaliseks!

HANS: Seda muidugi, seda muidugi! Ma niisama! Haruldaset ilus!

LOTA: Särab nagu... nagu kuld.

ROBERT: Ja siis on mul siin veel üks raamat.

HANS: Tohoh!

LOTA: Need on luuletused või? Kas armastusest?

ROBERT: Kes neid teab või aru saab. Aga autor ise kinkis mulle lossis, ja noh, ma siis küsisin kohe autogrammi ka. Panigi sisse ära.

LOTA (*loeb raamatust*): Arlekiin.

HANS: Kes see on?

ROBERT: Pidi kuulus mees olema. Tema kirjutas ju teised.

HANS: Noh, sa, Robert, lendad kõrgelt. Oled juba nii noorelt nii kaugele jõudnud, et ajad kuulsate meestega juttu ja saad neilt raamatuid kingiks. Pole paha. Varsti hakka või omaenese väimeespoega härraks hüüdma! (*Naerab magusalt.*)

LOTA: Mina neist suurt aru ei saa. Ja pealkirju polegi!

HANS: Näita. (*Vaatab raamatut eest ja tagant.*) Mnjah. Vat kus alles sigri-migri. On see siin mingi loom või?

ROBERT: See on jah... üks loom.

LOTA: Kus? Oi jah! See on küll armas.

HANS: Aga tiivad küljes!

ROBERT: No välja mõeldud, muidugi!

HANS: Oh neid nupumehi. (*Paneb raamatu käest.*) Las ta siis olla, ega ta leiba küsi. Aga räägi parem lossist! Kuda seal ka on?

LOTA: Jah, räägi!

ROBERT: Mis seal on, uhke loomulikult! Ikka näha, et raha eest saab kõike.

HANS: Mis seda rääkida.

ROBERT: Ja siis... teate, milline naine Hectoril oli! Oh sa poiss!

LOTA: Oli ta siis abielus?

ROBERT: Ole nüüd! Niisama sängisoojendaja. Aga vinge eit! Sihuke et... ära sa räägi! Jalad ja puha.

LOTA: Meeldis sulle või? Kindlasti liiga paksult värvitud.

ROBERT: Mis ta tühi meeldis, aga... Huvitav vaadata. Ma pole ju sedasorti prouasid varem näinud. Mina ju ei käi neil ballidel ja mis nad kõik on.

HANS: Lits, mis seal meeldida. Ega sellisest perenaist pole. Ainult silmailu, nagu papagoi. Raha eest on igäühega.

ROBERT: Seda muidugi! Sihuke petab sind juba enne altari ette minekut! Aga noh, suurtele härradele meeldib.

LOTA: Kui kole!

HANS: Mina olen ikka öelnud, et parem ela vaeselt, aga ausalt ja pea kümnest käsust kinni. Taevaisa näeb ja karistab. Vat mis sellest noorest Rufusest sai! Pole mattagi midagi.

LOTA (*imetleb oma sõrmust*): Robi, sina oled nii kallis.

ROBERT: Lotakene.

HANS (*räägib haigutades*): Tõde tõuseb, vale vajub. Nii on ja jääb. Ah, kuule, Robert! Lota siin tahtis teada, kas need Habaraba inimesed ikka tulevad pulma?

ROBERT: Muidugi, nad on ju mu sugulased! Minu... oota.... vanaema vennapoja lapsed.

HANS: Siis muidugi! Oma lihane veri.

Loss. Arlekiin istub ja suitsetab piipu, Colombina tema kõrval heegeldab. Valitseb õnnis rahu.

ARLEKIIN: Peaks tegema hõõgveini.

COLOMBINA: Teeme.

Vaikus. Arlekiin popsutab piipu.

ARLEKIIN: Pole tahtmist tõusta.

COLOMBINA: Jäägu siis tegemata.

Paus.

ARLEKIIN: Istume nagu kena väikekoodanlik paarike.

COLOMBINA: Kas me pole siis seda?

ARLEKIIN: Oh ei.

COLOMBINA: Kes me siis oleme? Boheemlased vist küll mitte.

ARLEKIIN: Me oleme kurjategijad. Kaks südametunnistuseta lurjust, et mitte öelda mõrtsukat.

COLOMBINA: See ei anna sulle ikka rahu.

ARLEKIIN: Kas sina oled selle siis juba unustanud?

COLOMBINA: Ei. Ma nägin täna öösel uneski, et istun kongis, pea põetud, ja ärkasin kohutava hirmuga, aga ma ei räägi sellest. Milleks? Unenäod on tobedad.

ARLEKIIN: Lehes kirjutati, et Pierrot sai kaheksa aastat. Kaheksa aastat! Kujutad sa ette! Kongis, pea põetud.

COLOMBINA: Kas tunned ikkagi südametunnistuspiinu?

ARLEKIIN: Ma valetaksin, kui vastaksin ainult ei või jah. Ma tunnen

liiga palju asju ühekorraga, minu sees on üheaegselt mitu teineteisele vastukäivat tundmust ja seisukohta ning ma ei tea, milline neist õige on.

COLOMBINA: Küllap nad kõik. See on loomulik. Ainult hamstrile mahub põske korraga vaid ühte sorti vilja.

ARLEKIIN: See oli nüüd aforism. Palju õnne! Kirjutan kindlasti üles.

COLOMBINA: Tänan. Sa ei suuda südametunnistuspiinu tunda, kuna oled liiga irooniline. Vean kihla, et sulle teeb vaese Pierrot' saatust lihtsalt nalja.

ARLEKIIN: Ei, mitte päris. Ma ei suuda veel naerda. Me astusime sinuga üle piiri, sinna, kus jää ei kanna enam isegi mitte minusugust kaalutut olendit. Äärepealt oleksime me sisse langenud ja jäänud ilma oma mõnusast heaolust. Aga meil õnnestus ohverdada endi asemel teine linnuke. Teine sülfiid. Ma olen uhke iseenda üle, et ma kõigest nii puhtalt välja tulin, ja tunnen samaaegselt jubedust.

COLOMBINA: Miks jubedust?

ARLEKIIN: Samal põhjusel. Et ma kõigest nii puhtalt välja tulin. Mul on kõhe. See on ebaloomulik. Ma olen sügavalt paheline elukas. Hoopis halvem inimene kui Hector või Pierrot.

COLOMBINA: Püüa end muuta. Mine palverännakule Pühale Maale.

ARLEKIIN: Ma ei taha muutuda. Ma meeldin tegelikult enesele koldedal kombel. Nii ongi, et üks tundmus välistab teise ja kõik tõesed on võrdselt ekslikud. Igale seisukohale võiksin ma otsekohe tuua vastuvaite, ja nii edasi. See ajab pööraseks.

COLOMBINA: Seda on näha. Mind hakkab tüütama see sinu lõputu eneses urgitsemine. Mina pole millegi poolest sinust parem või halvem, aga mina olen vait. Mõtlen oma mõtteid ega tüüta sind nendega. Mis tehtud, see tehtud.

ARLEKIIN: Mis tehtud, see tehtud... Ja mitte ainult meie osav tapatöö. Ma olen vahepeal hullemategi lollustega hakkama saanud. Tead, ma kinkisin sellele politseinikule oma raamatu.

COLOMBINA: Mida temasugune sellega teeb?

ARLEKIIN: Ega vist teegi midagi, vaatab eest ja tagant, nii nagu meie vana hullu alkeemiku käsikirja, ega mõista silpigi. Aga ma ikkagi kinkisin. Mine tea. Nii kurb on olla päris kindel, et sinu töö üldse kellelegi korda ei lähe. Ehkki tegelikult – just nii see on.

COLOMBINA: Kellelegi see ju ikka meeldib, mida sa teed. Milleks sind muidu lossides nuumatakse?

ARLEKIIN: Ei tea. Enamasti austatakse minus lihtsalt Arlekiini, ja veetakse paleest paleesse nagu eksootilist papagoid. See, mida ma mõtlen või teen, pole enam tähtis. See ei huvita tegelikult kedagi. Üksikuid. Võib-olla sind. Pisut.

COLOMBINA: Pisut.

ARLEKIIN: Aga ei huvitanud Hectorit. Ta oli muidugi viisakas ja tundis moepärast asja vastu huvi. Ikkagi haritud inimene. Vahel oli tal ka tänu minule lõbus, vahel ehk ka midagi muud. Aga sama hästi võinuks ta minu peale kulutatud aja hipodroomil veeta, ning tulemus olnuks sama. Ainult snooblus sundis Hectorit minu seltsi otsima.

COLOMBINA: Ja see sai talle saatuslikuks.

ARLEKIIN: Jah. Aga politseinik on aus ja lihtne inimene. Tema ei veiderda ega ehi end papagoisulgedega. Ta isegi ei mõtle minusuguste, arusaamatuid asju ajavate veidriku peale. Ja ta ešindab enamust. Ma tean seda, aga ikkagi kinkisin talle oma raamatu. Noh, las paneb kast-ruli alla.

COLOMBINA: Pierrot uskus, et tema töid hindavad kõik.

ARLEKIIN: Lihtsameelsus on suur trump. Ma kadestan vahel Pierrot'd ja teisi temataolisi, kes suudavad jäägitult uskuda oma isiku hädavajalikkusse. Minul pole selliseid illusioone. Kas sinul on, jänku-ke?

COLOMBINA: Ei, mu sõber krokodill.

Valgus langeb nurgas kükitava Sülfiiidi peale, Arlekiin ja Colombina taanduvad hetkeks hämarusse.

SÜLFIID (*kõneleb peeglisse*): See on vaid vari, illusioon. Ainus, mis tuletab mulle meelde sind, suur maag, Magnuse ja Prospero järel kolmas. Minu peeglis oled sa alles, ja teed oma lõppematut tööd. See, mis on peegli taga ja peegli kõrval – see on mulle võõras ning hirmutav. Ma ei saa aru sellest uuest maailmast ja see uus maailm ei mõista mind. Nad isegi ei näe mind. Olen nende jaoks nähtamatu. Nähtamatu sülfiiid. Õhk. Võin kõike ja samas mitte midagi. Kaua peab see veel kestma? Ma tean – igavesti.

Taas libiseb valgus Arlekiini ja Colombina peale.

COLOMBINA: Muide, ma pean sulle midagi rääkima. Ma sõidan homme ära. Üks härra, minu ammune austaja, saatis mulle terviseid. Ta kirjutab, et tunneb mulle südamest kaasa ning pakub oma lossis peavarju ning lohutust. Ta kirjutab, et armastab mind juba ammu, et on nõus täitma kõik mu soovid ja tegema mind õnnelikuks. Kirjutasin vastu, et olen nõus. Ja et ka tema meeldib mulle juba... ammu. Homme lahkun.

ARLEKIIN: Kas ta on rikkam kui Hector?

COLOMBINA: Vahet pole. Me rääkisime siin illusioonidest. Mul on nad siiski olemas, kuid eraldi sahtlis. Kõige alumises, lukustatus. Ülemistes sahtlites hoian ma kainet mõistust. Mehed ei imetle mind igavesti. Niikaua tuleb juhust kasutada. See on tüütu ja igav, sest neid ei huvita isegi mitte niivõrd minuga magamine kui just see, et nimelt nende lossis elab kaunis Colombina. Jah, tema ise! See tõstab eneseteadvust ning poputab egot. Las nad siis rõõmustavad minu omamisi üle. Mina rõõmustan selle üle, et olen neist kavalam ja elan hästi. Muidugi, kui hakata sügavamalt järele mõtlema, siis pole selline elu ju kuigi tore. Aga milleks nii sügavalt mõelda? Pole tarvis. Enamus inimesi seda ei tee, nad ei oskagi sukelduda. (*Lõpetab heegeldamise, paneb Arlekiinile pähe heegeldatud mütsi.*) See on minu poolt mälestuseks. Uues lossis ma heegeldada ei saa, see ei käi stiili juurde. Pole erootiline. Aga mida sina teed, Arlekiin?

ARLEKIIN: Sõidan samuti ära. Mulle kirjutab üks isand, suur metseen. Ta on minu ammune austaja ja palus luba mind oma lossis võõrustada. Ma lubasin. Kuidas siis teisiti.

COLOMBINA: Meil oli siin lõbus.

ARLEKIIN: Lõbus?

COLOMBINA: Jah.

ARLEKIIN: Jah.

Värvavahi majake. Onu Hans kastab kahte potilille. Tuleb Lota pidukleidis.

HANS: Näedsa kui hea, et su pulmad just surnuaiapühale sattusid. Nüüd on üks tee ja kaks asja. Käime enne laulatust kiriku taga kalmistul ja teeme ema hauaplatsi korda. Ma eelmistel surnuaiapähtel ei

saanudki käia, lihtsalt häbi. Inimesed käivad mööda ja vaatavad, et kelle plats see nii rehitsemata on! Nüüd panen kohe kaks lille.

LOTA: Isa, Robi tahtis teada, kas me tohime sinu suure vihmavarju kaasa võtta. Taevas on selline imelik, mine tea, äkki tuleb veel vihma ja sul on hea lai sirm. Tohime?

HANS: Mis sa küsid, muidugi tohid. Me oleme ju üks pere. Kas ma olen sulle midagi keelanud, tütreke?

LOTA: Jah, oled ikka vahel ka. Mäletad, kui sa mind ükskord tsirkusesse ei lubanud.

HANS: No see, see oli su enese pärast! Öhtu hilja anti neid etendusi, miks noor neiu peaks pimedas ringi käima? Kuhu see kõlbab? Ja mis neist toladest vahtidagi, puhas raha raiskamine.

LOTA: Olgu nüüd, mis me sest vanast asjast. Kuidas see oligi – kes vana asja meelde tuletab, sellel silm peast välja! (*Annab isa põsele musi.*)

HANS: Täitsa õige, kallid laps. Hakkame parem minema. Ma võtan koridorist reha. Teeme ema platsi ilusaks, siis tal ka hea meel.

LOTA: Et sa ainult laulatusele hiljaks ei jää!

HANS: Ei jää ma kuhugi! Mina ei jää iialgi hiljaks. Täpne nagu kellavärk on su isa. Nii, kustutame tule ära, mis ta põleb ja kulutab, kui rahvast kodus pole.

Hans ja Lota lahkuvad lavalt ja kustutavad enda järel tule. Pimedus.

Siis hakkab ühest nurgast paistma valgust. Reisimantlis Colombina tuleb, ühes käes küünal, teises väike reisikott. Kui ta on lava keskele jõudnud, süütab seni pimedas, kohvri otsas istunud Arlekiin oma küünla. Ka tema on reisiülikonnas, kübar peas.

COLOMBINA: Issand, kuidas sa mind ehmatasid! Miks sa pimedas istud?

ARLEKIIN: Ma mõtlesin, tuletasin üht-teist meelde. Mulle tullakse iga hetk järele, sõidan ära. Tulin veel viimast korda maja vaatama ja jäin istuma. Tahtsid ka lossiga hüvasti jätta?

COLOMBINA: Ja sinuga samuti, muide! Mul ongi juba auto ees, aga oodaku natuke. See kuulub asja juurde.

ARLEKIIN: Hüvasti siis, Colombina. (*Üritab naist suudelda, see keerab pea kõrvale.*)

COLOMBINA: Ei, ei! Jääme oma põhimõtetele kindlaks.

ARLEKIIN: Meil pole neid.

COLOMBINA: Vastupidi. Just meil need ongi, sest meie teame, mis asi on põhimõte.

ARLEKIIN: Ah, pole me nii targad ja kavalad ühtigi. Sama lollid kui kõik. Colombina, tead, ma vist armastan sind.

COLOMBINA: See läheb üle.

ARLEKIIN: Kindlasti. Kas me ei kohtu enam kunagi?

COLOMBINA: Kui sa tahad, siis ma lasen oma uuel kavaleril sind enda juurde kutsuda. Ta tunneb sind ja austab. Ta on kindlasti nõus sind võõrustama ja protežeerima.

ARLEKIIN: Jah? Tee seda, Colombina.

COLOMBINA: Võib-olla teengi.

ARLEKIIN: Ja siis tapame ta ära.

COLOMBINA: Oh ei, väldime rutiini. See on labane. Mõtleme midagi muud välja, eks? (*Paus.*) Ma lähen nüüd, Arlekiin.

ARLEKIIN: Head teed, Colombina!

COLOMBINA: Kohtumiseni!

Nad puhuvad ära oma küünlad. Lava on jälle pime, välja arvatud üksik valgussõõr, milles seisab peeglina Sülfiid. Kaugelt hakkab kostma pulmaliste tasast laulu.

SÜLFIID: See oli sel päeval, kui roheline draakon õgis oma saba ja värvus punaseks. Sa ju mäletad seda? Sel päeval olid sa üliõnnelik, sest sinu aastaid kestnud pingutusi hakkas kroonima edu. Sel päeval ütlesid sa mulle, et tund on ligi ning maailm saab kuulda sinu võidust Päikese üle. Kus oled sa nüüd? Vaid minu peeglis.

Laul lõpeb. Keegi röögib kolm korda järjest, nii kuis kopsud kannavad: Kibe! Kibe! Kibe!

Sülfiid suudleb oma peeglit.

Pimedus.

Eesriie.

HASSO KRULL

WILLIAM BURROUGHS TANGERIS

Dear Allen,

Tangiers is looking up. Meeting the local expatriates. Junkies, queers, drunks. About like Mexico. Most of them came from some place else for obvious reasons.

(1. märts 1954)

võin vaadata lahele
ja võin vaadata kõrbele

liiva peal roomavad väikesed
ämblikeks moondunud liblikad
laotavad tiibu ja liblendavad
nahksete telkide poole
kus igaüks saab juua ja tuld
tiibadesse

lahel on sinised kaljud
ja must vesi
kui vesi ujutab linna üle, muutuvad
tänavad jõgedeks
see on gondliteta Veneetsia
veidi hubasem

õhtul hakkavad pillid hüüdma
see on jilala
las need hipid tantsida
pussnoad käes
enam ei lähe palavaks, enam
ei söö ma kärbseid

minu majal on üks suur
nelinurkne aken
ta haigutab laes ja teist
akent ei ole
see on ettevaatusabinõu
et ma ei kukuks läbi põranda

ja minu laual haigutab
vedelas kuumas liivas
küpsetatud leib
küllap tal on igav sest
musta ega valget
leiba ma ei söö

söön ainult kuuma liiva
ja joon ainult värsket verd
punase persega paavianide
lõhki kistud koerte
verd nende mootorraturitest
isade silma all

kui kusagil maailmas
on olemas paradiis
siis on see siin, Tangeris
nagu oma päevikus kirjutab
üks suure kübaraga
astmahaige noormees

täna puhub chergui
õel idatuul
ta põletab kübarad peast ja
viltmantlid seljast
mööda linna liigub politsei
ihualasti ja räbalates

kummardu ja korja konisid
tänavaplaatide vahelt
väikesed vennad ja õed
poevad su kõhunaha vahele
ja türgi sauna kummis seinad
annavad järele

kaks lesbit istuvad
baaris mu vastas
“mis tähendab fuck you?”
mina ei tea ja seda
ei tea isegi mu naine
“well fuck you anyway”

väga järsku
langeb tuul meile peale
hääled vaikivad, silmanägemine ähmastub
safrankollane tolm peen nagu talk
kukub laugele ja midagi
pole mõtelda

oluline on ju see
mis oli põhiline
see tähendab et
kõik põhiline oli oluline

*

mida ma siin õieti teen
kes kurat seda teab

ma istun pimedas
püüan end koguda
aga pimedus kogub mind ise
ja paneb riulisse

võtan end riulist, lehitsen
oèvres complétes, 96
HEAUTONTIMORUMENOS
iseenese timukas

päike ütleb: kui sa ei taha
minuga koos loojuda
siis loojun ma sinu eest
kahekordselt

õhtul ma loojun
nii nagu ikka
ja hommikul vales kohas
ja tagurpidi

hea küll, päike
tee nagu ise tahad

*

liistud on löödud
tagurpidi

meil tuleb mõelda
mida hommikuks süüa

selleks on aega
kuni järgmise hommikuni

keset rohelisi lehti
ei saa me elada

valgus laulab
nagu möödunud aastane lind

mida süüa
imelikuks talvehommikuks

kuni talveni
siis kui me hakkame sööma

elada saab ainult
talve valgetes jõgedes

see aeg on nagu vana
piibumeistri piip

mis ulatab voodist
alla põrandale

ja mida sa popsutad
läbi une

*

ja tita ütles: saagu
teleka valgus
ja tita ütles äpu äpu ää

tita vaatab telekat
telekas on palju titasi
üks tita ütles: tiivakestega
tunnen ma ennast palju paremini

üks emme oli seal ka
suure koleda habemega
roheline lipp käes
vehkis rusikaga ja karjus

tita vaatab telekat
üks tita ronib valge diivani peal
tita, pissi tuli
oh, sellest pole midagi

ütles tita edukalt naeratades
ja tita ütles: kõigil
peavad olema võrdsed võimalused
ja individuaalse valiku vabadus
kedagi pole vaja hooldada

*

katus on nagu sõel
ta laseb läbi ainult selle
mis on allajõudmist väärt
väikesed veetilgad
puuokkad putukad õietolmu
meie uni on meie hingamise viis

meie uni on meie hingamise viis
puuokkad putukad õietolm
ja väikesed veetilgad
jõuavad ülalt alla meieni
katus laseb nad läbi
sest ta on tegelikult ainult sõel

*

kui päike sirutab selga
ja kuumus tahab, et me võtaks ta omaks

siis on kirsid ja pihlakad juba õitsenud
ja verihurmarohi valgustab varikatust

tuul käib üle selja kumera mäe
ja poeb varvaste vahelt läbi

me püüame maniakaalselt rahuneda
kuni see õnnestubki, ja kõik muutub

vaata kuidas autod sõidavad mööda teed
otsekui juhiks neid keegi

kuid see, mis juhib, on vaid me püsiv pilk
ja ümmargused mündid silmades

iga kivi on paradiisist toodud, sellepärast
ongi ta nii kuum

heida pikali, sõber, kui sul on aega
aga kui pole, seisa püsti ja uinu

*

joondume ilusti
jubedate jubinate järgi
ja lamedapõhjalised
õlgedest punutud kõhtudega kassid
teevad meie
sammaldunud jälgedesse pesa

me oleme ennast harjutanud
väga vaguralt väljenduma
ja nüüd kus meid tõeliselt vajatakse
kleebime
põskedele mansetid
ja krabistame tasakesi
oma allkirjadega

nüüd vajatakse meid
ja meie teeneid tõeliselt
aga meie
otsime surnud tegelaste allkirju
ja tahame tõestada
et me oleme üksi

*

[Henrik Visnapuu järgi]

*vaata, kui kuppel
nüüd kumendab päike*
tee meie ees on lahti lõigatud
suurte krobeliste kääridega

suitsuvine hõljub puude vahel
tõmba kopsud õhku täis et võiksid
samamoodi unenäos hõljuda
oled suits mida kääridega lõigatakse

niit ja nõel okkad ja oksad
pea puhkab koera õlal
kui tee õmmeldakse jälle kinni
suure roostetanud nõelaga

*vaata, kui datlipalm
kõrge kastehein väike*
peida end värisevate kõrte alla
ja soojenda käsi

tuuled ju läksid
ja unustasid meid maha
läheme tagasi autosse
tee meid viib ja kuhugi ei kao

JAAAN KAPLINSKI

KRIITILISE OOTAJA MÕTTEID

Järgnev on katke lõpetamata teosest, millest oleks pidanud saama minu raamat nõukogude elust. Alustasin teda, nagu allpool ka lugeda on, siis, kui Tartus tehti suurt õhuhäire-proovi. Asjahuviline võiks välja uurida, millal see toimus, siis saaks ka aru, mis ajast on pärit loo algus.

Algusest ei jõudnud ma aga eriti kaugemale, sest nõukogude elu hakkas alates 1982. aastast, kui suri Brežnev, kiiresti muutuma ja juba perestroika ajal pidin tõdema, et ei saa raamatu kirjutamist enam jätkata: olime jõudnud uude maailma. Vanast jäi mälestuseks peale muu see lõpetamata lugu.

See tähendab, et tema lõpp ei kasva välja temast enesest, ta ei jõua lõpule või lõpuni, vaid ta lõpetatakse. Mõtlen, kas sama ei juhtunud ka moodustisega, mille nimi oli Nõukogude Liit. Kas tema lõpp oli tema ajaloo loogiline lõpptulemus või oleks see ajalugu veidi teisiti arenedes võinud ka jätkuda näiteks praeguse Hiina arengut meenutaval viisil. Ma ei tea vastust. Usun, et iseendast ei olnud Nõukogude Liit elujõuetu, ta oli vaid konkurentsivõimetu, jäi arenenud lääneriikidele majanduslik-tehnilises võistluses rängalt alla. Oleks NL olnud maailmas omaette, oleks ta võinud kesta aastasadu. Nõukogude Liidu hukutas tema suurusehullustus, püüd mängida superriigi rolli, sekumine kõigisse mõeldavatesse konfliktidesse kõigil mandritel, seeasemel et tõesti püüda omaette olla ja oma nõukogude elu elada. Kas olid agressiivsus ja ekspansionism NLile vältimatult loomuomased? Ma ei tea. Kaldun vahel arvama, et ei. Kaldun vahel unistama millestki, mida kutsuksin tšehhi kommunistide eeskujul inimnäoga sotsialismiks. Nõukogude elu oli vastik, aga mõned nõukogude ametlikud ideaalid ei olnud, sotsialism nende hulgas. Selles mõttes on praegune Eesti mõnel hetkel mulle isegi vastikum kui tunane ENSV. Seda siis, kui tundub, et kapitalism on viimati tõepoolest nagu must auk, millest ei ole pääsu, mis imeb endasse ja hävitab vähehaaval kõik, mis on

mulle olnud lähedane ja kallis. Vahel aga tundub, et kapitalismilegi tuleb oma mihkripäev, nagu tuli "reaalsotsialismile". Midagi tuleb pärast kapitalismi, aga ma ei tea, kas see on temast parem. Eesti rahvapärимuses räägitakse, et viimastel aegadel pidid inimesed nii viletsaks jääma, et kaheksa meest peab ölekõrrega muna paigast kangutama. Füüsiliselt see nii esialgu ei ole, vaimset aga varsti ehk küll. Üks meie eeliseid siin kadunud ENSVs oli see, et pidime oma mõtted ja arusaamad ise välja mõtlema, neid ei olnud eriti kuskilt laenata, ei olnud reklaami, sebioopereid ega internetti, kultuur ei olnud veel integreeritud tarbimisühiskonda, mis kannab sama pahaendelist värvakirja kui Auschwitz – JEDEM DAS SEINE – igaihele oma. ENSV ajal olid võim ja tema ideoloogia võimetud meile midagi omaksvõetavat pakkuma, nii ei olnud suur osa eesti rahvast integreeritud süsteemi. Olime mingis mõttes tõesti okupeeritud maa, kus okupant jääb võõraks rahvale, keda ta sõjaseaduse abil valitseb. Praegune Eesti on annekteeritud maa, mis on kaotamas igasugust vaimset iseseisvust. Võibolla siiski mitte päriselt. Vahel loodan, et Euroopas on võimalik seda mingil kujul tagasi saada. Tõenäosem on aga, et see rahvas ja see kultuur kaovad nagu palju teisi enne meid. Mingis mõttes on aga rahva ja kultuuri valutu ja veretu kadumine isegi huvitav. Niisama kurb ja huvitav kui suure vabastava muutuse ootamine nõukogude hallis tege-likkuses. Kuigi aimasin, et sellele suurele ja vabastavale muutusele järgneb midagi ebameeldivat. Et see aga tuleb nii kiiresti ja jõhkralt, ei osanud arvata. Ajalugu aga pidavat liikuma kiirendusega. Ehk oskan järgmise muutuse eel ja ajal olla targem ja ei looda temast enam midagi erilist.

Kõik oluline on vist juba öeldud. Aga teda leida kõige selle tühise seast, mis ka öeldud on, on vahel veel raskem kui uuesti öelda. Võib-olla on filosoofia ja isegi kirjandus olemas tõesti ainult sellesama pärast, et leida ja taastada on raskem kui luua ja ehitada.

Vaikitakse, kui pole midagi öelda. Aga vaikitakse ka siis, kui on liiga palju öelda. See on imelik vaikimine, vaikimine, milles meie asemel hakkavad rääkima asjad meie ümber, hakkab rääkima meie keha, meie käed, jalad, silmad, suu, seesama vaikiv suu, ja viimaks ka vaikimine ise. Kui hakkad teda kuulama ja kuulma. Siis võib see vaikimine muu-

ise. Kui hakkad teda kuulama ja kuulma. Siis võib see vaikimine muuta nii talumatult valjuks, et pead ta katkestama, summutama. Millega? Eks ikka häälega. Või kui oskad, sõnadega.

Olen mõtet kirjutada, mida nüüd kirjutan, kannud kaasas vist paar-kümmend aastat, koolipõlvest peale, ja ma loodan, et ta on minuga koos ehk kasvanud ja küpsenud. Aga tema tuum, tema tundeline südamik on jäänud vist selleks, mis ta oli. Üheks lapsemõtteks, lapse küsimiseks, miks kõik ometi on, nagu on. Paraku pean ma kohe ütlema, et ma ei oska sellele küsimusele nüüdki vastata. Ma ei oska teda õieti sõnastadagi. Aga oma sõnastamata või pooleldi sõnastamata kujul on see küsimus olnud ehk kõnekam ja kiusavamgi, kui ta oleks lõpliku kuju ja eriti – lõpliku vastuse saanuna.

Millest see küsimus algab? Kas ta alguses ongi küsimus või midagi ürgsemat – algsemat, niisket, pimedat, sooja, vastsündinut? Ehk oleks õigem ta niisuguseks jätta, jätta ta kuskil teadvuse ja sisikonna vahel pakitsevaks millekski, mis meid päevast päeva liikuma lükkab? Ma ei tea. Ma ei tea enam ammu, mis on õige või õigem üleüldse. Tean ainult, et mina olen vähemasti pool elu püüdnud sõnastada, selgeks mõtteks ja küsimuseks, vastust lubavaks küsimuseks sõnastada just seda, mis seal teadvuse ja sisikonna vahel pakitseb.

Mis ärritab, vaevab, paneb mõtlema, ei lase unustada, ei lase minna lasta. Mulle on vist alati kõige olulisem olnud see, mis teeb valu. Mul on ka kaaslasi, kellest kõige tuntum oli Gautama Buddha. Tema otsis omal viisil ka selgust ja see selgus, kui ta selle leidis, sai ka sõnastuse. Buddhale oli valu ka kõige olulisem asi. Eesti keeles käivad elu ja valu hästi kokku. Juhan Liiv on neile lisanud veel ilu. Mina lisaksin, et meie valu tähendab algselt seda mis valgus. Kuskil läänemeresoome aluskeeles on valu ja valgus olnud üks. See on peaaegu see, mida ütlevad mahajanistid: samsara on nirvana, duhkha on bodhi inimelu on valgustatus. Valu on valgus. Kahe eesti v vahel on võrdusmärk. V = v. See võrdusmärk on midagi, millesse ma usun, midagi püha. Aga paraku tundub mulle vahel, et see võrdusmärk venib pikaks, muutub millekski torutaoliseks, tunneliks, mida mööda ma koban ikka edasi. Valguse poole, mis paistab tunneli lõpus.

Valu on imelik, võibolla avaldub valu valguseloomus just selles, et teda võivad tekitada musttuhat asja, kuid ta on ikka üks, ikka seesa-

ma valu. Ja see pole enam imelik, et ta sunnib inimest otsima talle üht väljendust. Valuga inimene karjub. Inimese valukarjatus on peaaegu samasugune kui koera või sea oma. Isegi konna või hiire või linnu valukarjatus on väga inimese valukarjatuse moodi. Mäletan hiire kisendust, kelle hiireviu meie aia tagant rabas. Linnu kisendust, kelle haaras raudkull. Konna kisendust, keda riivas vikat sügavas rohus.

See võrdpilt aitab mu mõttelõnga edasi. Mõte rohus lösutavale konnale, kelle kõhu ma katki niitsin, aitab mu mõtet edasi. Olgu ta peale armetu põlgusväärt loomake. Temagi kisendab, kui tal valu on. Temagi on tundja olevus, buddhistide terminiga öeldult. Ja see valutundlikkus ühendab meid valutundjaid ühte.

Mina olen inimene ja tema konn. Me ei mõista üksteist. Hea (talle, konnale), et mina (inimene) tema karjatustki (ja sealtkaudu valu) mõistan. Meie maailmad on liiga erinevad. Ja vahest on minu õigus talle haiget teha, teda vikatiga sandiks niita või autoga lömmi sõita, selles, et mina elan oma inimmaailmas ja ajan oma inimasju, tema, konn, aga elab oma konnamaailmas ja tahes-tahtmata põrkavad need maailmad vahel valusasti kokku. Kuigi ka minu utoopias nagu Jesajal on talleke ja lõvi seltsis ja inimene ei tee liiga konnalegi.

Võibolla siis võib inimese ja konna vahekord olla, nagu ta on, võibolla peavad konnad nüüd ikka ja igavesti surema *ad majorem homini gloriam*. Aga kui konn pole enam konn, vaid inimene? Ma tahan öelda (ja kardan, et ei oska), et mis on siis, kui üks inimene satub teise ees konna rolli. Aga see teine satub inimese või, oleks õigem öelda, üliinimese, heerose, jumala, rolli, kes võib ja peab tavalisi väikesi inimesi nitma, lömmi sõitma ja palju muud?

Nähtavasti on palju neid, kes arvavad, et nii on see ikka olnud ja jääb ikka nii ja küllap see siis on õige ja normaalne. Nii üliinimeste kui konn-inimeste hulgas on väga palju neid, kes on rollide sellise jaotusega täiesti harjunud. Aga on alati olnud ka neid, kes ei ole harjunud. Neid, kes leiavad, et **meie kõik** oleme inimesed ja peame üksteist kõigepealt ja üle kõige võtma inimestena, endasuguste tavaliste keskmiste inimestena. Kui niisugust leppimatust sobib nimetada humanismiks, siis sobib ka mind humanistikks nimetada.

Koos konfutsiaanidega usun, et võime ja vajadus teiste inimestega inimlikult suhelda on meile väga loomuomane. Et inimene olla tähen-

dabki kõigepealt inimlikku suhtlemist teiste inimestega, et see on midagi ürgset, põhilist, kaasasündinut. Ja et kõige nurjatam asi on, mis seda ürgset inimlikkust rikub ja moonutab. Kõige nurjatam on eba-inimlikkus, see, kui inimene ei suhtle teisega inimlikult, ei ole teisega inimene. Ei ole inimene. Sest see, kes ei ole teisega inimene, ei ole päriselt inimene. Ja niisama ei ole päriselt inimene ka see, kellega ei olda inimene. Ma tean, et kogemus sellest, kuidas inimene inimene ei ole (ei saa olla, ei taha olla, ei oska olla), on mulle olnudki see kõige valusam kogemus, minu valu. Ja see ebainimlikkuse-kogemus on olnud mu mõtete ja kujutluste südamik lapsest peale.

Ja selle ümber tahaksin ma koondada kõik järgneva. Võibolla pole siis enam väga oluline, kuidas seda nimetada – mälestusteks, meenutusteks, mõlgutusteks. Mulle on see kõik kõigepealt ikka kisendus. Ja loodan, et mulle on antud suuta panna see kisendus nõnda sõnadesse, et paljud selles oma kisendamata kisenduse ära tunnevad ja temast nõnda vabaks saavad.

Ma lihtsalt usun, et inimesel, kes elab ebainimlikkuses, on kaks võimalust. Kas ta muutub ise ebainimlikuks või hakkab kisendama, sest igal juhul on tal valu. Ka siis, kui ta ei taha (ei julge, ei tohi, ei oska) seda tunnistada. Tõsi küll. Ma räägin praegu vastu ühele omaenda meelismõttele, peaaegu et põhimõttele, kui tahaksin seda sõna kasutada (kui mul põhimõtteid oleks). See meelismõte on: alati on rohkem kui kaks võimalust, alati on kolmas võimalus. Aga kolmanda võimaluseni jõuame enamasti üle esimese ja teise. Kolmas võimalus on teistmoodi kolmas kui esimene esimene ja teine teine. Sellepärast pean ma temast rääkima hoopis hiljem.

*

Ma otsustasin lõplikult, et hakkas seda siin kirjutama ühel õhtul Tartus. Eelmine päev tulime maalt ja leidsime postkastist muu posti hulgast paberi, millele oli trükitud niisugune tekst:

Tartlased

Käesoleva aasta septembrikuus toimub Tartus tsiviilkaitsetreening, mille käigus katsetatakse kahel korral tegutsemist signaali "ÕHUHÄIRE" puhul. Ajalehes "Edasi" avaldatakse häire olukorras tegutsemise

juhend.

Teil on oluline teada:

*Signaal "ÖHUHÄIRE" antakse 2–3 min. vältel sireenidega ja raadiotranslatsioonivõrgu kaudu.

*Treeninghäire kestab 20–30 min.

*Kõik tänavatel liikuvad inimesed laskuvad varjenditesse või varjettesse (selleks kohandatud keldritesse), kuhu juhatavad teid viidad, rahvamalevlased ning korrakaitse patrullteenistuse miilitsad. Vajaduse puhul abistavad nad teid ka eriteenistuste (kiirabi, tuletõrje jms.) väljakutsumisel.

*Pimedal ajal on tingimata vaja kustutada elektrivalgustus või katta aknad; lubatud on küünlaleegi valgus. Tohib vaadata telerit.

*Kõikides küsimustes, mis puudutavad signaali "ÖHUHÄIRE" treeningu olukorras täitmist, saate lisainformatsiooni elukohajärgsest elamuekspluatsiooniijaoskonnast.

Tartu Linna Tsiviilkaitse Staap

Pöördel seesama tekst vene keeles.

Räägiti, et õhuhäire proov on järgmine päev kell pool viis. Meie kuulsime sellest ainult sireenide huilgamist. Tiia oli linnas: ta rääkis, et poole viie paiku olnud tänavad ja poed tühjad. Igaüks püüdis jõuda avalikust kohast ära, mine tea, muidu veavad veel varjendisse. Räägiti, et nii võidakse teha. Kõik see jant olevat mingite kontrollide pärast. Taas üks Moskva kontrollidele antud etendus või kuidas.

Ma ei tea, mis päeval linnas õieti sündis – nägin ainult *Edasi* toimetuses hoolsalt musta paberiga kaetud akent. Keegi küsis toas olijatelt, kuidas nad end sedasi pimendatult tunnevad. Nemad leidsid, et päris mõnus, ainult suitsune – akent ei saa lahti teha.

Õhtul pimedas hakkasid sireenid jälle hüürgama. Läksin välja, et näha, kas linn on pime. Oli pime küll. Ainult teletorn paistis punastes tuledes. Neid vist ei tohtinud kustutada, võibolla lennukite pärast.

Ka meie maja aknad olid kustunud, maja taga nõlval, kuhu tavaliselt langeb kaheteistkümnest suurest elutoa-aknast (meil on ridamaja) valgust, oli pime ja sellest pimedusest kostis naabrimehe hääl: "Ma tulin, et vaatan, kas linn on pime."

Tema poeg oli tõtanud tulesid kustutama, pidi valjuhääldajatest hüütama, et tuled tuleb kustutada. Ja tõesti – maanteelt kostiski möödasõitvast autost valjuks ja isikupäratuks võimendatud “...kodanikud, kustutage tuled...” ja vist veel midagi, millest ei saanud aru. Nagu ei saa enamasti aru sellest, mida hõikavad valjuhääldajad jaamades ja lennujaamades.

Meie ka tõttasime tulesid kustutama, tõsi küll, ainult maanteepoolsetest tubadest ja köögist. Jõe poole jäid tuled põlema – mõtlesin, et seal ei näe neid keegi, ja kui teispoolt jõge Tallinna teelt näebki, ei jõua ta kindlasti selle teadmiselega meie juurde õiendama tulla. Seda ei oleks tahtnud, sest tundsin, et oleksin neile õiendajatele midagi õelat öelnud. Näiteks, et millal te siis pommitama hakkate...

Me elame lennuvälja ligidal, otse maandumis- ja tõusuraja all. Ja peaaegu iga päev, vahel ka südaööni välja lendavad paariminutiliste vahedega üle meie peade pommitajad ja transpordilennukid, esimesed õhujõudude punatähga, teised Aerofloti punalipuga sabal ja tiibadel. Esimestel on vahel tiibade alla kinnitatud rakett, vahel pikk sale sigar, vahel lühem – totsakam ja lennukitaoline. Niipalju kui tean lennukitest ja rakettidest, võiksid need mõlemad kanda tuumarelva. Kas nad kannavad, ma ei tea. Ei tohigi teada. Ei tohi kirjutada. Pole ju Tartu sõjaväelennuväljast kirjutatud meie ajalehtedes ridagi. Linna plaanidel (nendel, mis on mõnes asutuses “ametialaseks kasutamiseks” olemas) olen näinud Tartuga idas külgnevat valget laiku nimetusega “eriotstarbemaa”. Eriotstarbemaa, eriosakond (seal tuleb käia sõjaväepiletiga), erirežiim, eriülesannetega väeosa, eritöötlus (*Sonderbearbeitung*). Eufemism, milles on ka annus enda tähtsaks tõstmist. Reklaami, *luxi*, *superluxi*, *speciali* sõjaväeline vaste, vaste sõjaseisukorra ajal. Nagu ärireklaam tunneb *luxi* ja *superluxi*, tunneb nende militaarreklaam vene keeli kaht teriminit *osobõi* ja *spetsialnõi*.

Olen kuulnud, kuidas keegi vintis lennuväeohvitser kultuurimaja peoõhtul rääkinud tudengile umbes nii: “Miks teie, eestlased, meid ei salli? Meie lendame mõnigi kord üle teie linna, Pomm peal, et kui vajutaks nupule, siis teid ja teie linna enam ei oleks, aga meie ei vajuta...” Aga see võib olla tavaline purjus sõjamehe ärplemine, kah oma-moodi endareklaam, enda eriliseks-spetsiaalseks ülendamine.

Sõjaväes ja tema ümber on meil ju nii palju salastatut, salatut ja

vaikitud, et sellest salastamisest sündinud valges laigus virgub ellu kirjanduse ja ajakirjanduse eelkäija – folkloor, nii nagu põlenud maal kõigepealt hakkab kasvama sammal. See on suur ja vägev folkloor ja temas on kõike – anekdootidest muistenditeni, imelugudeni nagu näiteks see, et hiinlastel on õhupallid, mis mingi võluväega meie lennukeid maha võtavad, või et Talvesõja ajal olnud soomlastel kummilaega blindaažid, millelt mürsud laskja poole tagasi põrganud, ja ise ilma juhita sõitvad ja kuulipildujast tulistavad mootorrattad.

Meie sõjavägi ei ole avalik, avalikkusele serveeritakse teda ka oma-moodi folkloorselt kangelasmuistendites ja idüllides. Lugege *Krasnaja Zvezda*'d. Nii et me teame temast vähe, peamiselt ainult tänu aega teenivatele poistele ja purjus ohvitseridele. See annab rea välguvalgel nähtud hetkpilte, aga ei mingit pilti tervikust. Tervik on salajane-salapärane nagu elevant pimedatele – sellele, kes kompis saba, oli elevant nagu kõis, sellele, kes kompis jalga, oli elevant nagu post...

Kui püüan kokku võtta, mis sõjaväest tean, siis pean tunnistama, et selles ei paista olevat midagi salapärast, erilist või põnevat. Sõjavägi on hulk inimesi, kes elavad oma elu ja teevad oma tööd (nii nad seda nimetavad ja ons meil õigus keelata neil seda sõna kasutada). Nema-dki täidavad ja ületavad oma plaane, näiteks lendurid lennutundide plaane, on hädas kehva varustusega, defitsiidiga, neilgi on korteri- ja toidumured ja nema-dki kipuvad kroonu tagant, näiteks ladudest, virutama, mis virutada annab. Olgu sooje jopesid või pimedas nägemise tehnikat, mis on hinnas salaküttidel ja mis olevat mõnel autojuhil aidanud võmmide eest ära lipsata.

Olen juba tüdinud sõjast ja sõjaväest kirjutamast, aga mälust kerkib aina uusi ja uusi pilte nagu mulle tiigipõhjast. Sõda, II maailmasõda on mu mälestuste ja kogemuste alguses ja seitsaadik kuni tänini on veel tulemata III maailmasõda kummitanud nende taustal. Kuigi – kas see kolmas sõda ongi tulemata? Võibolla on ta juba alanud ja käib praegugi, ainult et me ei tunne teda ära? Võibolla on siis, kui me ta ära tunneme, juba hilja?

Sõda on poliitika jätkamine teiste vahenditega. Poliitika on sõja jätkamine teiste vahenditega. Võime öelda, et sõjale eelneb poliitika I ja sõjale järgneb poliitika II – see, mis kannab külma sõja, konfrontatsiooni, pinevuse, relvastuse võidujooksu ja kindlasti veel mõn-

da nime. Ja poliitikale II võib järgneda sõda II – külma sõja edasiarendus vahenditega, mida ei saa külmaks nimetada isegi mitte astrofüüsikud, kellele ... tähed on külmad.

Ma mõtlen, et peaks kirjutama millestki muust. Peaks kirjutama midagi muud. Istun tütre toas diivanil ja mõtlen sellest millestki muust. Ja et sellele Millelegi Muule konkreetsemat kuju leida, vaatan aknast välja. Seal on nii palju, kui ainult vaadata, kui ainult näha. Invaliidist tšehhi fotograaf Josef Sudek pildistas aastakümneid seda, mis ta oma aknast nägi, ja seda oli nii palju, et jätkus vaadata temale ja nendele paljudele, kes tema raamatuid on ostnud ja vaadanud.

Selle akna taga on metsviinapuu väädid ja väätid taga majaanikude aiamaad, igal aiamaal maasikapeenar, paar marjapõõsast ja kasvahoone, mille kilekatet sügistuuled on juba räsitud. Aiamaa taga on pajuvõsa, jalgrada, mida mööda kuival ajal saab Emajõe äärde Kvissentali, ja natuke lagedat maad, kust ühe meie naabrimaja peremees ja perenaine iga kevade võsa raiuvad, mutimullahunnikud laiali ajavad, väetist külvavad ja pärast oma lehma karjatavad. Ja siis, peidus oru põhjas võsa taga, Emajõgi ise ja teispool Emajõe jälle võsa, heinamaa ja hoopis kaugel Tallinna maantee, kus ronivad pisikesed autod ja bussid nagu sipelgad. Ja siis jälle mets – kõik siit paistev silmapiir on sinetav sakiline metsajoon, mille taha iga õhtu loojub päike. Meie aknad on läände ja pööripäevade paiku, kevadel ja sügisel, loojub ta natuke paremal sealt, kus metsa taustal kerkib midagi tornitaolist. Nüüd on pajuvõsa vahel sirguvad kased juba nii kõrgeks saanud, et teda enam päris hästi näha ei ole ja nii võib ta nägemata jäädagi. See on radar, mis ka kuulub lennuvälja juurde. Aiamaalappide taga on veel rida suuri pappleid, mida vahetevahel alt pügatakse, et nad liialt päikest ei varjaks. Ja sealt nende paplite kohalt ta paistma hakkabki – tohtu, päikesekumas natuke ebatõelik ja hämune siluett. Ta läheneb peaaegu otse meie suunas, nii saavad tiibadest kriipsud, kerest suur ümmargune pall ja tiibade all rippuvatest mootoritest neli väikest palli. Ta ujub videviku sihikollases hämus paplilatvade kohal nagu viirastus, siis jõuab hääl talle järele – algul on see huilgamine, mis aina valjeneb ja siis, kui lennuk ise on vaateväljast kadunud ja maja kohale jõudnud, muutub võikaks mürinaks, mootorisse vangistatud tule võidu- ja valumõirgamiseks, mille käes maja väriseb, nagu võisid Kurja

Hundi hääle käes väriseda põrsakeste majad, vähemalt need, mis olid tehtud õlest ja puust. Tegelikult muidugi ei ilmu lennukid paplite tagant välja hääletult. Huilgamine ja müra hakkab kostma juba varem, ainult et varem ei pane me teda lihtsalt tähele.

Kui kuulatada, siis saab aru, et tegelikult teevad lennukid ja lennuväli peaaegu kõik aeg müra – keegi tõuseb õhku või maandub, keegi tiirutab ülal pilvede all või jaurab keegi lennuväljal, nii et teispool jõge Riia mäel või Vanemuise juures klirisevad aknaklaasid. Mõned räägivad, et nad soojendavad seal enne lendu mootoreid, teised, et seal põletatakse kütuse ülejääke. Ma ei tea, kummal – kui kummalgi – on õigus. Reaktiivmootorite mürin on Tartu elu igapäine taust – selle saatel sünnitakse ja surrakse, õpitakse ülikooli raamatukogus, käiakse teatris ja kontserdil ning elatakse oma elu. Kui mürin paisub nii valjuks, et oma või teise häält ei kuule, võib häält ju tõsta, ja kui seda ei jaksa, siis oodata, kuni mürin vaibub. Ootama oleme me ju harjunud.

*

Ootama oleme me harjunud. Meil tuleb palju oodata. Vahel algavad meie ootamised kohe pärast sündimist, see on siis, kui sünnitusmajas tuleb puudu linadest või tekkidest. Aga see puudutab rohkem meie emasid, naisi või armsamaid. Meid keeratakse mähkmetesse ja viiakse kollektiivi – teiste vastsündinute hulka toiduaega ootama.

Siis hakkab meie ema ootama kojusaamist ja sünnitushooajal võib tal minna hästi – ta saadetakse välja enne aega. Ka isal (kui isa on) tuleb oodata. Algul (kui tal pole autot) taksosabas, siis koos morni taksojuhiga (tollel on tulusam sõita kui seista) sünnitushaigla ukse taga.

Siis tulevad ootamised lastepolikliinikus ja arvatavasti ka lasteaiajärjekorras. Emade-vanaemadega koos sabades – poes, bussijaamas, juuksuris, ametimeeste uste taga.

Sellest aga on kirjutatud küllalt palju ja küllalt konkreetset. On välja rehkendatud, kui palju aega nõukogude inimene igasugu sabades ja järjekordades kulutab. Mida see sotsio-psühholoogiliselt tähendab? Minu meelet seda, et süveneb inimese arusaamine oma abitusest, sellest, et tal ei ole mingit võimalust sotsiaalseid hädasid parandada,

teha midagi selleks, et ka kõige ilmsemad totrused ja sigadused kõrvaldataks. Sigadus on ju, kui haigel tuleb polikliinikus tundide kaupa oodata – vahel on raskusi isegi järjekorda saamisega, ei jätku selleks päevaks “numbreid”. Või kui selleks, et maksta oma üüri, tuleb seista tund aega panga kassaluugi taga. Sellest on kirjutatud ja räägitud, midagi olulist aga muutunud ei ole. On loomulik, et seistakse poesabas ja arstisabas, aga veider on näha inimesi kannatlikult seismas, et maksta riigile raha. Võiks ju lihtsalt maksmata jätta, teha väikese maksumaksjate streigi, küll siis hoiukassades midagi paremini korraldataks. Aga ei, abitus ja alandlikkus on inimestesse paljude ootamisega sügavale sisse kasvanud. Abitus ja alandlikkus olude ees ja võimu ees, mis neid olusid kujundab ja hoiab. Kaasseisjate ees pole seda alandlikkust sugugi eriti palju. Tülitsemine kaasootajaga või teenindajaga (müüja, kassapreili, registraator...) kuulub ootamise rituaali juurde. Ei saa ju päriselt leppida sellega, et midagi teha ei saa. Võib hali seda, paluda, et lubataks vahele. Võib kiruda – teisi, kassapreilit, olusid. Võib katsuda nahaalselt vahele trügida. Võib avaldada nõrdimust selle üle, et mõni vahele trügib, et kassapreili veerand tunniks kuskile läheb, et ainult üks kassa töötab, et ust ikka lahti ei tehta, kuigi kell on juba viis minutit üle aja.

Sabadel on muidugi oma eriline psühholoogia. Sabasseisja suhtub nendesse, kes temast eespool on, tahes-tahtmata kui konkurentidesse või lausa vaenlastesse. Eriti siis, kui on tegemist millegi defitsiitsega, mis võib nina ees ära lõppeda.

Viimane kast apelsine on letil ja nagu kiuste ostavad need mammid minu ees puha neli ja viis kilo. Nii mulle viimati ei jätkugi. Miks nad üldse müüvad ühele nii palju. – “Kuulge, ega nii ka ei saa, teised seisavad ka, teistel on ka lapsed kodus.” – “Mis te õiendate, mina olen seisnud ja minul on õigus osta nii palju, kui ma soovin. Oma süü, kui ei oska õigel ajal tulla.” Ja nii edasi.

Tagapool seisjatest tunned end tähtsamana, neisse suhtud haletsuse ja põlgusega. Saba on hierarhia, kus sinu positsioon tõuseb sedamööda, kuidas sa ettepoole liigud. Mida pikem on saba, seda kõrgem on ka eesseisjate positsiooninumber, seda kõrgem ka nende eneseteadvus. Kui palju tigidust on saba otsas seisjate pahandamises, kui palju üleolekut eesolijate vastustes.

Mis siis veel rääkida nendest, kellel on õigus olla teenindatud ilma sabata, väljaspool järjekorda. See on kõrgem klass, aadel. Viimase kümne aasta jooksul on neid tekkinud kõvasti rohkem kui varemalt. Poes ja näiteks hambaarsti ootetoas ripub silt, mis teatab:

Väljaspool järjekorda teenindatakse

1. *Suure Isamaasõja invaliide.*

2. *Suure Isamaasõja veterane.*

...*Vanureid teenindavaid patronaaziõdesid.*

Ma ei taha siin rääkida niisugustest asjadest nagu eripoed Väga Tähtsatele Töötajatele Keskkomitees, Min-nõukogus ja mujal. See on lihtsurelikule nii kauge ja kõrge maailm, et kui ta isegi teab nende puhvetite ja poodide olemasolust, ei ole tal erilist aimu sellest, mida seal müüakse. Ja rahvasuus saavad lood nendest muinasjutulisi jooni. Kremli pood on midagi Aladini võlulossi taolist, kus on kõike, mida inimene ihata võib. Ja selle poe kasutajad on võlurid, kes ainsa käeviipega saavad endale välja manada Jaapani värviteleviisori, Lääne-Saksa köögisiseseadet või Englise ülikonna...

Age nagu ütlesin, on tavalisele nõukogude inimesele see kõik rohkem mütoloogia kui reaalsus. Need invaliidid, veteranid, lasterikkad emad, ordenite kavalerid ja patronaaziõed aga on reaalsus, reaalne väikeaadel, kellel on võimalus tunda oma tähtsust, oma üleolekut tavalistest inimestest, nendest, kes peavad ootama. Olen kindel, et kõvasti üle 90% väljaspool-järjekorda-eesõiguse kasutajaid on veteranid, Suure Isamaasõja veteranid. Nende hulgas on ka mõned teiste sõdade veteranid nagu mees, kes oli veteraniks arvatud selle eest, et ta pärast sõda sõda edasi pidas ja metsas metsavendi küttis. Või need noored mehed, kes on eluga läbi tulnud Afganistani hakkmasinast. Ka neid on juba kohatud poodides oma väljaspool-järjekorda-õigust (sabata-õigust) kasutama. Ja on põhjust arvata, et neid tuleb tasapisi aina rohkem.

Moraal on selge: meie riigis jaguneb suur enamik inimesi kahte liiki: nendeks, kes on sõdinud ja saavad selle eest mingeid privileege, ja nendeks, kes ei ole sõdinud ja kellel privileege ei ole. Kuna lõviosa (99%) sõdinutest on mehed, tähendab see, et enamik naisi kuulub teise liiki, s.o neil ei ole privileege. Põhisoodustustest on naised ilma või saavad neist osa oma sõdinud meeste vahendusel. Täisväärtuslik ini-

mene on kas sõdinud naine (amatsoon), palju lapsi sünnitanud naine või sõdinud mehe naine. Nõukogude ühiskond on maskuliinne, *macho*. Aga sellest tuleks veel juttu teha.

Lõigu lõpetuseks sobiks paar pildikest Tartu argipäevast.

Mööblipoes avatakse uue mööbli tellimine. Järjekorras on aina veteranid, teised löögile ei pääsegi. Osa nendest, kes on tellimiskviitungi kätte saanud, müüb selle nurga taga kasuga lihtsurelikule (sõdimata inimene) edasi.

ENEKEse tellimine. Veteranid eraldi järjekorras. Nende hulgas palju umbkeelseid venelasi, kes oma entsüklopeedia ja tellimise kähku päriselanikule edasi müüvad.

Sõda on niisiis olnud kapitalimahutus. Tõsi küll, risk oli suur, aga ka tulu on arvestatav, kui on ärivaimu.

*

Meid haritlasi ühendab üks erisugune ootamine. Kui saavad kokku kaks tuttavat ja üks on just tulnud Tallinnast (või Moskvast, mängus on eri tasemed), küsib teine arvatavasti esimeselt, mis uudist, ja esimene räägib arvatavasti sellest, mida Tallinnas (või Moskvast) räägitakse mõne tähtsa mehe mahavõtmisest või ametisse panemisest. Kuulates mõlema juttu, peaks kõrvalt kuulajal kohe selge olema, et nad ootavad midagi, ootavad, et midagi ometi muutuks ja paraneks.

– “Ristlaan pidi ära minema.”

– “Nüüd pidi olema täitsa kindel, et Vaino läheb ära.”

– “Toome pidi saama Ristlaaneks.”

– “Saul pidi saama Vainoks.”

– “Rüütel pidi pandama akadeemia presidendiks.”

– “Andropov oli Kuulile pakkunud Vaino kohta, aga Kuul ei ole tahtnud.”

– “Väljas pidi tulevaasta Venetsueelast tagasi tulema ja temale ei saavat väiksemat kohta pakkuda kui esimese sekretäri koht.”

Ja nii edasi. Ikka oodatakse, ikka ennustatakse, ikka pakutakse, kes kelleks saab, kes tõuseb, kes langeb. Ja kui see ümberpaigutamine tõesti tuleb, siis enamasti ootamatusena. Nagu 1978. aasta suvel tuli Karl Vaino nimetamine Johannes Käbini asemele. Räägiti ja räägitak-

se, et Tallinnas olevat Käbin ja tema lähikondsed valinud uueks I sekretäriks Vaino Väljase. Selleks peetud juba isegi mingi Keskkomitee büroo (või KK pleenum?) ja pärast õhtul väike bankett uue ülemuse auks. Siis aga ilmunud välja keegi Moskva emissar (Kapitonov?), kes tirinud dramaatilise liigutusega taskust Brežnevi allkirjaga paberi, kus seisnud, et Moskva KK (küllap tema sekretariaat või poliitbüroo) soovib EKP KK I sekretäriks Karl Genrihi poeg Vainot. Ja Tema tahtmine sündis. Väljase toimetasid Moskva sõbrad hiljem kaugele maa-le suursaadikuks ja rahu oli majas.

Eesti haritlased ja muud asjasthuvitatud aga uurisid, kust oskasid, mis mees see Vaino ikkagi on, kas ta eesti keelt oskab, kas on Käbini suuna või mingi teise suuna (annaks taevas, et mitte suurvene šovinismi) mees. Aga ega keegi seda õieti teadnud. Olime (ja oleme) kõik publikum teatrisaalis, kus mängitakse tundmatu autori tundmatut näidendit tundmatute tegelastega. Tõsi küll, vahel jõuab mõni nendest meile tuttavaks saada, nagu sai vana Käbin, kellesse eestlased hakkasid päris hästi suhtuma. Aga siis hõikab suflöör midagi, tuttavaks saanud tegelane kaob ja asemele ilmub keegi teine.

Muidugi on kahtlane öelda, et me oleme publikum. Ega me saa laval toimuvat rahulikult vaadata. Alatas annavad peategelased meile käske ja korraldusi: tõusta! istuda! pikali! püsti! sammu marss! joostes marss! lauluga! aplodeerida! hüüda "hurraa"! Ja publikust oleme saanud statistide karjaks, orjade kooriks, kes tähtsaid esinejaid peab kiiduavaldustega tervitama ja kes vahel, kui nondel on hea tuju või palju tegemist, võib tasa, poolüminaal oma lihtsat rahvalaulukest laulda. Aga seegi on vahel keelatud kui haiglane meeoleolutsemine, vahel ebasoovitav ja vahel lubatud, kuigi tingimusel, et ta oleks esitatud õiges taktis ja õige meloodiaga, ilma sünkoopideta.

Niisiis võime vahel olla publikum ja vahel statistid. Vahel võime ka kannatada ja surra järjekordse peategelase, tema naise, laste, pudulõjuste või jumalate eest. Mida me ei või, on sekkuda dramaturgi või lavastaja töösse, öelda valel kohal vale sõna, teha valet liigutust või tõrkuda oma rolli täitmast.

Meie dissidendid ongi tegelikult lihtsalt inimesed, kes on oma rollist välja kippunud, kes on tahtnud kirjaniku teksti muuta või jätnud täitmata lavastaja korraldused. See, mis nad tegelikult mõtlesid või ütlesid

sid, ei huvita siin kuigi paljusid. Oluline on, et mängiti valesti, ei mängitud oma osa, mitte see, mida selle asemel mängiti.

Aga seda, mis mees Vaino tegelikult on, ei olegi me päriselt teada saanud. Teame, et ta räägib väiksemas seltskonnas päris talutavalt eesti keelt, avalikus kohas segab teda mingi hirmukramp. Teame, et proua Vaino armastab laulda vene romansse ja mõlemad peavad lugu ooperiteatrist. Arvatavasti selletõttu on abielupaar Vaino nii energiliselt asunud toetama gigantset prestiižiprojekti, Tallinna uue ooperi- ja balletiteatri ehitamist Süda tänava kanti.

*

Me ootame. Usun, et me ootame rohkem, kui ootavad inimesed selles maailmaosas, mida kutsutakse Lääneks, nendel ratsionaalselt korraldatud jõukusesaarekestel Põhja-Ameerikas, Lääne-Euroopas, Jaapanis, Austraalias ja Uus-Meremaal. Aga ma ei ole selles päris kindel. Sest ma usun ka, et ootamine on midagi väga üldinimlikku. Ja ootamises saavad ilmsiks mõned sügavad inimlikud paradoksid.

Me ootame kõik. Ootame õhtut, hommikut, lõunat, puhkust, palgapäeva, lapse sündi, ämma surma, sõitmahakkamist ja päralejõudmist, kirja, telefonihelinat, uksekella... Aga me ootame ka, et midagi juhtuks. Vaevalt me seda endale tunnistame, aga meil on lausa vaja, et juhtuks midagi erilist. Ja see tähendab enamasti õnnetust ja kuritööd. Avariisid, vargusi, tapmisi, vägistamisi, mässe, terroriakte, sõdu, uputusi, tulekahjusid, maavärisemisi. Kes ei taha seda uskuda, mõelgu sellele, et kõige loetavamad raamatud ja kõige vaadatavamad filmid ja teatritükid on ikka need, kus midagi juhtub. Kui mitte õnnetus ja kuritöö, siis vähemalt tüli, konflikt või näiteks abielurikkumine, mida meie seadused enam kuriteoks ei tunnista.

Meie hoiak juhtumiste suhtes on kaksipidine. Ühelt poolt me tõesti ootame ja tahame neid, teiselt poolt kardame nende ohvriks saada ja lisaks veel häbeneme oma juhtumisteigatsust ja luiskame endale ja teistele, et nii see ei ole. Et me ei ole niisugused, kes jäävad põnevuses tänava äärde seisma ja vaatama, kuidas auto alla jäänut kiirabi-autosse kantakse, või et meile meeldib vaadata tulekahjut, et tunneme õndsat peapööritust, vaadates, kuidas põleva maja katus sisse variseb

ja sädemetepilv õhku tõuseb. Või seda, kuidas pommist tabatud torn kokku kukub nagu laste mänguehitus. Või seda, kuidas tsunami pühib rannalt majad, autod, puud ja inimesed. Aga kuidagiviisi see meeldib meile, oleme ausad ja tunnistame seda! Meile meeldib isegi surm. Kes seda ei usu, lugegu sõjaraamatuid või vaadaku sõjafilme, kus peamisi asju on kangelassurm, kus ikka mõni noor kena mees suigub igavesse unne, rinnas vaenulik metall ja huultel viimased uhked sõnad.

Me võime mõelda, et olgu, meile meeldivad õnnetused ja isegi surm, aga mitte igasugune ja vähemalt mitte enda oma. Jah tõesti, mitte igasugune surm ja mitte igasugused õnnetused, aga ma arvan, et me ei ole tegelikult nii läbinisti egoistid, kui mõnikord võime uskuda. Ma arvan, et me tahame, tahaksime vahel, et ka meiega midagi juhtuks. Tahame ja kardame. Kardame valu, üksindust, häbi, nälga. Aga õnnetust me ei karda. Vähemalt mitte alati. On ju isegi enesetapjaid. On enesevigastajaid. On neid, kes end autoga sandiks või surnuks sõidavad. Kas õnnetus oli ainult uljuse kogemata tulemus, mõtlema-tuse vili? Ma ei usu seda. Ma usun, et paljud meist, kellega õnnetused juhtuvad, tahavad seda! Mõnikord. Ja see tahtmine võib saada nii tugevaks, et ta summutab selle, mida kutsume mõistuse hääleks, hoitavaks hääleks, mis räägib meile põhjustest ja tagajärgedest, meenutab kausaalsust ja vääramatut karmat. Aga tahtmine ei näe nii kaugele. Tahtmine veab meid tule poole, mis paistab siinsamas lähedal. Valgusse. Leeki. Plahvatusse. Seksi. Mässu. Revolutsiooni. See tuli, naise keha, revolutsioon on nii suur ja hele, et ta varjutab kõik. Ta on tuli, milles tahame kaduda, lahustuda, põleda, puhata... Ja alles siis, kui kõik on möödas, saame äkki aru, et see polnud siiski see. Valgus oli vaid latern. Revolutsioon oli labane vandenõu. Naine on suur ja rammus ja norskab kõvasti. Ja meie ei ole mitte põlenud, lahustunud ja puhanud, vaid kõrvetatud, tülpinud ja kerges iivelduses. Tahaks tagasi endisesse vaiksesse ja sündmusteta ellu.

Nii pole muidugi alati. Aga enamasti küll. Ja paraku ei saa alati tagasi endisesse ellu. See võib olla kõrbenud ja katki koos meiega. Tsiivilisatsioon võib olla hävinud. Või katki.

*

Mis on tsivilisatsioon? Seda ma loomulikult ei tea. Ma olen nominalist (mis tähendab ka, et ma ei saa öelda, et olen nominalist) ja ei usu, et sõna sünnitab selge mõiste või nähtuse. Aga mulle meeldiks nimetada tsiviliseerituks niisugust ühiskonda, kus midagi ei juhtu. Tsiviliseeritud ühiskond oleks lühidalt tsivilisatsioon. Miks mitte?

Muidugi ei ole ükski ühiskond täiesti tsiviliseeritud, ükski tsivilisatsioon ei ole täielik. Isegi mitte Rootsi ja Taani oma, kes on vist sellele täiusele kõige ligemal. Isegi Rootsis juhtub midagi. Umbes kolm nädalat tagasi sellest päevast, kui ma seda kirjutati, tapeti Rootsi peaminister Olof Palme. Ja praegu otsib politsei tapjaid, nii et üht-teist on veel juhtumata, üht-teist põnevat on veel ees.

Keskaja kirjanduse hiilgavamaid tundjaid sel sajandil W. P. Ker kirjutab: "Klassikaline kirjandus hukkus mitmesuguste vaevuste kätte, kuid ükski neist polnud saatuslikum kui romantika puudumine Rooma keisririigis ja iseäranis ladina keeles."

Ja veidi edasi: "Võibolla pärssis luuletajate fantaasiat juurdunud retoorika, kirjanduse lülitamine vormimasinasse ja see muutis vana mütoloogia pelgaks stiilivõtteks."

See Keri arusaam meeldis mulle kangesti. Mulle aga tundub, et Ker räägib ainult hoopis üldisema protsessi ühest küljest. Asi ei ole ainult kirjanduse allakäigus, tardumises retoorikasse ja formalismi. Asi on Rooma ühiskonna tsiviliseerumises. Traianuse ajal sai Roomast mõneks aastasajaks tsiviliseeritud riik, kus ei juhtunud suurt midagi. Juhumusi leidis ainult mütoloogias, vanemas heroilises ajaloos (Sabiinia naiste röövimine, Lucretia vägistamine, Mucius Scaevola lugu...) ja natuke keisrite nagu Tiberius, Caligula ja Nero veidrates tegudes. Usun vahel, et ajalookirjutajad on keisrite hullusi parajal määral üles puhunud, et oleks huvitavat, millest kirjutada. See on asja üks pool. Teine pool on see, et keisrid ise tahtsid teha midagi huvitavat, tahtsid, et nendega ja nende ümber midagi juhtuks. Ja võtsid selle nimel eeskujuga mütoloogiast, lugudest, mis kirjeldasid jumalate ja heeroste pööraseid tegusid. Pidasid ju nemad ise ka end jumalateks ja heerosteks...

Aga seda jäi väheks. Ja olgu poliitika ja majandusega kuidas oli, tõeline juhtumuste aeg algas Rooma riigis – või õieti tema rusudel – siis, kui barbarid selle vallutasid. Tsivilisatsioon varises kokku ja juhtus

korraga väga palju. Juhtumuste, põnevate lugude tulv pääses tammi tagant ja ujutas kirjanduse üle. Ilmus uus, küll kristlaste, küll keltide ja germaanlaste loodud mütoloogia. Ilmus lõpmatult kangelaslugusid. Lugusid sõjameeste vägitegudest. See kõik ei olnud enam tsivilisatsioon, see oli barbaarsus, kui kasutada selle tavapärasest vastandsõna. Barbaarsuse juurde kuulub kindlasti mütoloogia. Aga tsivilisatsiooni ääremaadel elavate, tsivilisatsioonil parasiteerivate ja teda purustavate barbarite juures on mütoloogiast kindlasti olulisem sõjasangarlus. Keldid ja germaanlased, kes tungisid üle tsivilisatsiooni piiride, uskusid tihti rohkem oma mõõka kui oma jumalaid. Barbaarsus on sõjakus, sõda, kangelaslikkus, sõjameeste kangelasteod. *Gesta Francorum. Gesta Langobardorum. Gesta Vandalorum. Gesta communistarum...*

Jah, kommunistid, vähemalt Venemaal ja hiljem mitmel pool mujal võimu haaranud enamlikud ekstremistid on minu meelest midagi väga analoogset frankidele, langobardidele ja vandaalidele. Nad purustavad seda, mida nimetame Lääne tsivilisatsiooniks, ja toovad selle asemele midagi, mida võiks nimetada uusbarbaarsuseks. Üks kõige olulisemaid vahesid tsiviliseeritud "Lääne" ja kommunistliku-barbaarse "Ida" vahel on see, et Läänes ei juhtu suurt midagi, Ida aga pulbitseb juhtumustest, sündmustest, kangelastegudest. Mütoloogiat ei ole siin tekkinud, küll aga tohutult heroismi.

W. P. Keri raamatu "The Dark Ages" tagakaanel on lugeda: "Vägilasmüüdid, kuningate ja pealike kangelasteod, romantilised ballaadid ... see moodustab tolle ainulaadse ajastu kirjanduse, mil eepos veel elas ja sündis moodne lüürika."

Olgu hiiumüütidega kuidas on – vaevalt on vägilaseeposed tänapäeval kusagil niisuguses aus ja tähelepanukeskmes kui Nõukogude Liidus –, pealike kangelastegusid ja romantilisi ballaade on täis raamatud, mida ma lugesin lapsepõlves, mis langes selle riigi eriti barbaarsesse aega, Suure Isamaasõja, vangilaagrite, metsavendade ja totalitaarse ideoloogia võimutsemise aega.

*

Minu lapsepõlveaeg oli barbaarne ja oma barbaarsuses õudne. Sellest on väga palju ja mõnikord ka väga hästi kirjutatud, nii et minul ei ole

siin vajadust seda veel kord teha. Mida ma aga tunnen, et pean siin tegema, on, et ma räägin ka asja teisest poolest. Nimelt sellest, et sel barbaarsel ja õudsel ajal juhtus väga palju. Kui meie kirjanikud saaksid teda vabalt kujutada, oleks sealt vist võtta tohutult ainet, täiuslikku, peaaegu ilma literatuurse töötluseta literatuurset ainet. 1917. ja 1953. aasta vahel elanud inimeste elulood on tihti juba jutustused, romaanid, elusündmused valmis novellid.

Asja teine pool on see, et ka meie ofitsiaalne kirjandus leiab lõpma-tult ainet sellesama aja sündmustest, ta vaatab neid ainult läbi teiste prillide ja prismade. Enamasti ta heroiseerib, otsib-leiab ja loob kangelasi. Nagu Tšapajev, Kortšagin, Maresjev, Zoja Kosmodemjanskaja ja noorkaardiväelased.

Ma tahan nimelt öelda, et see barbaarne aeg, need õudsed ja ülevad juhtumised tulid ja juhtusid sellepärast, et me neid ka ootasime. Mitte sellepärast, et mingid kuratlikult halvad bolševikud oleksid selle kõik meile kavalalt kaela määrinud.

Muidugi ei oodanud me kõik ühevõrra, et midagi juhtuks. Ja selle-ga, et juhtus nii õudseid asju, polnud mitte mingi hinna eest nõus su-gugi kõik. Küllap oli neidki, kes ei teadlikult ega seda endale tunnis-tamata ei tahtnud üldse, et midagi juhtuks. Kui neid oli, olid nad õn-nelikud inimesed, kes tahtsid ainult, et hetk kestaks, et aeg ei liiguks ega tooks enam midagi uut. Ma tahaksin uskuda, et selliseid inimesi oli ja on. Aga ma kardan, et neid oli ja on väga vähe. Enamik meist on õnnetud. Õnnetu inimene aga kardab ja ootab, ootab ja kardab, et mi-dagi juhtuks: õnnetu inimene tahab ja kardab õnnelikuks saada. Kuigi on väga kahtlane, kas keegi, kes ootab midagi juhtuvat, üldse kunagi õnnelikuks saab.

*

Sangarlust ja sangarieepikat sünnitavat barbaarset aega on kutsutud heroiliseks ajaks – *the heroic age*. Niisugune heroiline aeg oli arhailises Kreekas – tema kajastusi leiame “Iliases”. Niisugune aeg oli Roomas, kui ta võitles end linnakesest riigiks. Niisugune heroiline aeg oli siis, kui Rooma varemotel võitlesid saagi ja võimu pärast gootid, vandaa-lid, langobardid, burgundid ja kes nad kõik olid.

Meil, kommunistlikul Venemaal, oli heroiline aeg 1917–1953. Muidugi ei alanud ega lõppenud ta nii järsku, aga ma arvan, et need kaks piiraastat – Vene revolutsioon(id) ja Stalini surm – sobivad teda päris hästi raamima.

See aeg on täis terrorit ja võitlust võimu pärast. Üks võimukandja teise järel kaotab au ja trooni, kõige kavalam ja halastamatum, Beria või Stalin võidab. Pead lendavad, Cassidorus korjab ja kopeerib kuskil kloostri käsikirju, akadeemik Aleksejev tõlgib sahtlisse Hiina klassikalist luulet, raamatutest kustutatakse Tuglase ja Semperi nimi, Buhharin kirjutab Stalinile konstitutsiooni, Boethius filosoofia lohutust – mõlemad hukatakse kui äraandjad, lohistatakse hobuse taga surnuks, Trotskil lüüakse kirkaga pealuu puruks, vandaalid rüüstavad Rooma, vene sõdurid vägistavad Saksa naistehaiglates rasedaid naisi, ladina poeedid kirjutavad gooti vürstidele oode, Siberisse küüditatud eestlaste, lätlaste ja leedulaste lapsed kõnnivad oktoobripühadel küla-paraadil oma klassiga tribüüni eest mööda, ja kui sealt hüütakse: “Spasibo tovarištšu Stalinu za štšastlivoje detstvo!”, hüüavad koos venelaste, ukrainlaste, tatarlaste ja sakslastega “Ura!” Rooma foorumil karjatatakse kitsi, Eestimaa põllud kasvavad võssa ja talud jäävad tühjaks.

Aga see on kõrvaline. Peamine toimub seal, kus juhtuvad kõige tähtsamad asjad – lahinguväljal, võitlustandril või kuidas seda kohta veel pidulikult kutsuda. Aega valitseb kangelase kuju, kangelane on aga muidugi sõjamees.

Ega eesti keeles muidugi ei ole õiget sõna heerose, *geroi* jaoks. Me ütleme kangelane ja sangar – see viimane oli vist Kreutzwaldi tehtud kunstlik sõna. Vanasti öeldi veel vägilane või vägimees. Kangelased ja vägimehed olid need, kes eesti rahvajuttudes tõmbasid ühe ropsuga porist välja vankri, mida hobune ei jaksanud vedada, tassisid metsast turjal koju maja seinapalgid ja sõid ühe söögikorruga terve oina. Sellised kangelased tulevad vähemalt minule kõigepealt meelde, kuulates retoorilist küsimust: “Kes on tõeline kangelane?” Ei tea, et oleks küsitud: “Kes on tõeline sangar?”, sest see sõna on ikka veel liiga uus ja ebamääraselt ülev ning peale muu kannab “Sangari” nime üks Tartu õmblusvabrik, mis teeb korralikke triiksärke ja teksapükse. Nii et sõna SANGAR võib lugeda väga paljude meeste tagumikult või särgitasku

kõrvalt. Otsekui oleks ENSV tõesti püsti täis sangareid, otsekui oleks sangarlikkus midagi kergesti nakkavat nagu gripp või sarlakid.

Midagi nakkushaiguse taolist paistab meie kroonukangelaslikkus tõesti olevat. Vähemalt seal, kus temast kirjutatakse ja räägitakse – aja-kirjanduses, raadios, raamatutes. Oli aeg, kus igas teoses **pidi** olema **positiivne kangelane**, teisiti ei saanud ta ilmudagi. Positiivne kangelane oli selle kirjanduse **sine qua non**, mille lugejana kasvasin mina. See kõik oli kangelaskirjandus, kangelaslikkus avaldus seal kahel kombel, sõja- ja töötandril. Mõtlen oma poisipõlve raamatutele, seal hulgas oli päris lasteraamatuid, enamuse kõik sõjast, eriti aga partisanidest, nagu Kovpaki “Putivlist Karpaatideni”, Kurtšanovi “Partisan Ljova”, Valmen Vaida “Novgorodi lähistel”. Partisanisõjast oli ka tõlkeramatuid, nagu “Jutustus Kreeka poisist” ja hiina jutt “Neid ootavad kõikjal miinid”.

Huvitav on, miks lastele kirjutati 40.–50. aastatel rohkem partisanisõjast, täiskasvanutele päris, suurest sõjast. Usun, et mu mulje ei ole petlik (lugesin toona läbi **kõik** lasteraamatud ja vahekord oli tõesti niisugune). Minu seletushüpotees on: partisanisõda loeti romantilisemaks ja seetõttu noortele huvitavamaks ja hingelähedasemaks aineks kui päris sõda. Pealegi seostus partisanisõda Ukrainas või Valgevenes paremini revolutsioonisõdadega, kus partisanlust oli kindlasti rohkem ja millest noorsoole oli juba leitud ja loodud romantilised kangelased nagu Tšapajev ja Štšors.

Ja partisanisalkadesse või õigemini partisanijuttudesse pääsesid vabalt kümne-neljateistkümneaastased poisid ja plikad. Partisanivõitlus oli neile lühem ja romantilisem tee kangelaslikkusesse või – kui õnne oli – isegi kangelassurma.

Sest nagu kristlikus hagiograafias oli ka kommunistlikus hagiograafias kõige ülem ja ihaldusväärsem kangelastegu ikkagi märtrisurm. Tõeline kangelane ei olnud mõni pagunitega konstruktor, kes elas tagalas, sõi Ameerika lihakonserve, magas suleteki all ja mõtles välja tõhusaid parandusi tankitõrjekahuri või torpeedo mehhanismis, mis läks sakslastele maksma tuhandeid elusid ja sadu lahingumasinaid, vaid noor uljas Zoja Kosmodemjanskaja, kes, kui õigesti mäletan, pani põlema saksa sõjaväehobuste heinad; Aleksander Matrossov, kes olevat oma kehaga sulgenud saksa punkri laskeava (ühel kooliaktusel

kuulsin kellegi eruohvitseri käest ka teist versiooni – Matrossov visanud laskeavasse lumepalli – kumbagi versiooni on inimestel, kes kuulipildujatest veidigi teab, üsna raske uskuda); Helene Kullman, kes visati Punalaevastiku luurajana langevarjuga Eestisse, kes teatas oma väejuhatusele, et Peipsi järvel ei ole suuremaid Saksa sõjalaevu ja kelle sakslased kinni püüdsid ja hukkasid.

Hagiograafia ja tegelikkuse vahel on ikka olnud vahe ja nii ei ole ma sugugi kindel, et need paksud ja väarikad veteranid, kes kõnnivad paraadidel, rind aumärke täis, kohtuvad pioneeridega, istutavad oma nime peale tammesid ja saavad eripoodidest osta põdralihakonserve, ananassikompotti ja ehtsat šoti viskit, oleksid eriti õnnetud, et nad ei surnud noorena märtrisurma.

*

Nõukogude Liit on vist esimene riik maailmas, kus riigiusuks on kuulutatud ateism, see tähendab, et riigiametnikud võivad uskuda ainult seda, et jumalat ei ole. Need, kes usuvad vastupidist ja seda ei varja, eriti aga need, kes mõnesse kirikusse kuuluvad ja kirikus käivad, ei saa olla riigiametnikud. Kõrge ja madala ametniku vahel ei ole selget piiri. Selge on ainult see, et iga NSVL kodanik on rohkem või vähem riigiametnik, on riigi poolt või vähemalt riigi nõusolekul ametisse pandud. Isegi vaimulikud, keda ei kinnitata ametikohale ilma “usuasjade voliniku” nõusolekuta. Umbes nagu kord Osmani impeeriumis, kus Konstantinoopoli patriarh ja teised õigeusu vaimulikud pidid kuuletuma sultanile, kes oli ka kaliif – prohvet Muhhamadi asemik.

Agas kristlus ei ole islamiga nii olemuslikus vastuolus kui meie ateistliku riigiideoloogiaga. Rangelt võttes on need kaks täiesti lepitamatud. Tõsine kristlane ei saa olla lojaalne Nõukogude kodanik, ta ei saa austada ja jälgida kõiki meie riigi seadusi. Näiteks seadust, mis keelab “usupropaganda” – peaks ju kristlasele kõrgem seadus olema Kristuse sõnad evangeeliumis: “Minge ja tehke kõik maailm oma jüngriteks.”

Kes on ustav Kristusele, ei saa rangelt võttes olla ustav Nõukogude Liidule, kes niisugused kristlusevaenulikud seadused on kehtestanud.

Huvitav on, et tegelik elu on nende vastuolude loogilist lepitamatust kõvasti pehmenanud. Elu ei ole kunagi päris rangelt loogiline, ei

ole rangelt loogiline ka inimese usk ja väärtussüsteem. Ei võta enamik kristlasi Kristuse nimetatud nõuet täie tõsidusega. Ei võta enamik Nõukogude riigiametnikke täie tõsidusega religioossete igandite vastast võitlust, mida neilt nõuab partei põhikiri ja muud ametlikud paberid. Elu on nagu hõõrdumine, mis kulutab teravad kandid maha. Oleme nagu kivid rannas, mida laine üksteise vastu nühib ja ühetaliliseks kulutab. Elu on, kui vanaaegse geoloogia keelt kasutada, neptuuniline, tasandav ja kulutav jõud. Aga kust tuleb plutooniline, mägesid kuhjav ja teravikke tekitav jõud? Elus on ju ka revolutsioonid, sõjad, jõhkru ja vägivald.

Ma ei julge arvata, kas neptuuniline ja plutooniline jõud toimivad elus vaheldumisi. Nagu maakoos vist. Aga nii tundub vahel küll.

KIRSTI OIDEKIVI

LUULETUSED

vabadus, mu kallis tabel, pilliroog, kuhu on pandud
kellaaegade suhtelisus kirja, aga ma valin ikkagi 12,
sest see jagub 3-me ja 4-ga, 2-he ja 6-ega,
vabadus? oled sa nõus, millise sina valisid,
sõna, aga hää! tean, et petan perekonda ja meest,
hulgun metsas, ja lisaks joon terve pudeli veini.
kell on siis alati 12, seega ma ei peta ega seleta,
minule lihtsalt meeldib. etteheiteid on pärast palju.
söömata, joomata, aga kes üldse ütles,
et pidin olema kusagil mujal. kes üldse küsis?

*

meie ei saa muidu rääkida, see ebaloomulikkus
on loomulik, sest mis on loomulik.

sellepärast meie ei saa öelda, et armastuse
nimi on armastus, kuigi
armastuse nimi on armastus.

aga kõiki nimetusi on liiga palju, siis võiks ju tõesti
kõik ütlemata jätta, kõikides keeltes.

ja mõtlemata jätta, olemata jätta, ainult vahel
tuul meie tundlaid puudutaks.

muud ei olegi teha.

*

kui on palavik, võta tablett
ja sõnad kustuvad paberilt. kunagi,
kui viimast korda rääkisin,
kustusid ka sigaretid.
tegin näo, et igaveseks loobun juustest.

tablett, kes ringleb purunenud ihus,
aga see tablett on hull ja segane,
see tablett on haige.
akna taga televiisor nagu mörvar, ja sult
nõutakse võimatut, olla hõivatav,
purustatav enne kui surid.

*

vastupanuvõime murdumine, õnnetus oli su ema,
kes haigestus vahel, et saaksid kanda punast kleiti,
osaleda sõjas. parimad meist on seal väejuhid,
sõda, alati, igavesti, nõrkemiseni, sõda on tõeline elu, ja
ära unusta seda hetkekski, on võimalus, et elu
omandab veel mõne teisiti tunnetatava puudujäägi,
lööd teda, igas päevas on võimalik võita mõni lahing.

vastupanuvõime murdumine, tahan igavest kasukat, selgakleebitud,
armsam, tahan pilve, tahan ainult Sinule mõelda,
armsam,

*

kuhu siis põgeneda sest kiskjalikust päevast, ei tea ka
see ilus päevalill seda, ega ju küsigi,
ainult silmad on võibolla suured, imestavad.

maroko on kaugel, aafrikas. piletiraha ei ole
ja kui oleks, võibolla oleks juba surnud maroco
foto peal, soe turvaline meri naerataks

vapralt ja julgustavalt, maroko oleks siis weltatlas,
kindlalt läbitav nagu purunenud ukseklaas, eemalda vaid
mõned killud. – ja ikkagi igatsen kõrbe lõpmatult läbida,
võibolla seda kunagi ei juhtu, muidu kui täna.

viimaseid päevi on see ilus päevalill siin vaasis.

EHA KOMISSAROV

TALLINNA XI GRAAFIKATRIENNAAL

Graafikafoorumite pilvitud horisonid on Eestis ajalooks saamas. Tallinna XI graafikatriennaal võis ligi tõmmata graafikute eliiti, olla uhke oma hea korralduse ja õnnestunud ekspositsioonide üle, ent kriitikutele põhjustas ta siiski probleeme. Pettumus selles, et Eesti kõige rahvusvahelisema levi ja mainega kunstisündmus seostub kõrvaliseks nähtuseks taandunud graafikaga, oli tuntav ja edukas kaubamärk profileeriti ümber sõna "graafika" eemaldamise teel.

Kuigi postmodernne aeg ei usu "suure kunsti" võimalikkusesse, käib hierarhiate ümber terav võitlus, mis on hakanud avalduma ka graafikafoorumite muutunud ilmes. Testitakse kõike, mida võiks graafikale juurde liita. Samas pole graafika kõigile ta avardumispüüdlustele vaatamata lõpmatuseni venitatav mõiste. Praegu garanteerivad graafika püsijäämist trükiinstitutsioonid ja publikuhvi, sest ärgem alahinnakem inimese müstiliselt rahuldamatut pildinälg.

Eestile tähendaks triennaaltraditsiooni jätkamine praegu rahvusvahelise suurürituse korraldamise kõige odavamast moodust. Ükski teine kunstiliik ei võiks endale lubada olukorda, et kunstnikud lähetaksid ise oma töid maailma eri paigust postiga kohale ja tasuksid nurisemata postikulud. Žürii ülesandeks on kokkutulnud tööde-massi korrastamine, et see kuhugile ära

mahuks, ja näitus ongi valmis. Kindlasti on põhjust niisugusel teel tekkinud graafikafoorumeid umbusaldada. Tegemist on ikkagi kindla peale välja minevate, head keskmist esindavate autoritega. Õnneks eksisteerib mõistest "kindla peale" arvukalt erinägemusi. Maailma eri paikadest kokku voolanud tööd loovad sellise massiivse kirevuse, mille saavutamiseks ükski kuraator ise toime ei tuleks. Kõik, mis triennaalidega liidetud kuraatori osaks jääda võib, on puuduva elitismi juurdehankimine, pilti intrigeeriva või vaidlustava eriteemalise programmi väljamõtlemine ja kõrgeid honorare eeldavate staaride liitmine triennaalide demokraatliku kehaga.

Ka Tallinnas mindi seda teed. Kuraatorinäitust "Puutujad" Kunstihoones võib tõlgendada mitmeti – kui sõnumit uuest graafikajärgsest ajastust, kuid näitusele võib samas läheneda graafika väljenduskeelele omaste koodide tõlgitsejana. Mitmeid Soolalao eksponaate võinuks julgelt eksponeerida ka Kunstihoones, niisiis võrsub graafikute ridadestki uusi mat kunsti huvitada võivat mõttekäiku.

Üheks graafikafoorumite isetegevusliku demokratismi avaldusvormiks on näituste suurus, mis näib välja kasvavat trükikunsti enda loomusest. Mille muuga trükikunsti veel seostada kui mitte levi, masside ja kättesaadavusega?

Seda, mida endast kujutab nüüdistrien-naalide suurus, võisime esmakordselt näüd ka Tallinnas kogeda. 178 autorit löi oma tööde tehnikate ja kontseptsioonidega paraja kunstikeelte kaose, mille otseseks tagasilöögiks on kunstikriitiliste retseptsioonide püstitamise tegelik võimatus. Lugesin kord ühe suurima omataolise, Krakovi graafikatriennaali tutvustust, mis kippus vägisi reportaažiks Krakovis valitsenud ilmaoludest ja vaatamisväärsustest. Asudes näituselt otsima “oma tööd”, neelab publik kergemini alla talle pakutud sööda. Graafika elujõu juurte otsingut võikski jätkata lehe ja vaataja vahel tekkinud intiimsest seosest, mida oskab luua üksnes graafika. Siinkohal meenub Bruce Browni ettekanne “Graafiline mälu” triennaaliseseminaril, kus inimeste vajadus mäletada on meie kultuuriareaalis tihedalt seotud käsikirjalise ja graafilise kultuuriga.

Muidugi hoiab mõiste “graafika” tänapäeval koos väga laialivalgunud suhete võrgustikku. Kunstnikest endist lähtub nii avalikke ja kunstipoliitilisi kui isiklikke narratiive, ajalugusid ja kultuure, mis aitavad vormida teoste konteksti ja lähetaavad vaatajat pikale seiklusele. Geopoliitilistest ja rahvusliku koolkondlikkuse seikadest lähtuvale eesti graafikale oli kindlasti vajalikuks kogemuseks uusima graafika ilmselge koolkondlike doktriinide võõrastus. Soolalaos oli kõige rahvuslikumalt väljenduv graafik ukrainlane Makov, kes esitas vene olustikku vene kirjandusele omase *Angstiga*. See on märksõna, mida maailmas lugeda osatakse, ning Makov ei jää reeglina kusagil, kus ta esineb, ilma tähelepanuta. Ka Eestis.

Teistel kunstnikel on oma seljataga seisvate kultuuridega keerulisemad suhted. Jaapanlaste kuulsat firmastiili, mis hüpnotiseerib vaatajat oma ökonoomse ilufilosoofiaga, esindasid vaid üksiknäited. Naohide Yamazuki siiditrükk “Joonistus-fotograafia 9710” esitas banaalse fotomontaaži autodest, kuid töö pealispind oli kaetud läbipaistva lainelise ekraaniga, mis moonutas kujutust, tutvustades vaatajale jaapanlaste rahvuslikku kirge voogavate pindade vastu.

Meie kvaliteedist lähtuval ajastul on koolkonnast saamas anakronism ka graafikas, kuid nagu sageli on täheldatud, ei välista see eri regioonide kogemuste ja tundlikkuse iseloomu eripärasid. Oma rahvusvahelises osas kõneles triennaal karmistunud lihtsast väärtusskaalast. Hea, kvaliteetse antipoodiks on graafikas praegu ideetus, jooni tõmbama harjunud käsi, mida pea ei juhi. Kvaliteetne on intelligentne, uudishimust sündinud kunst ja muidugi pole võimalik kõiki neid alasid, millega kunstnikud suhtlevad, retseptideks kokku kirjutada. Tipus olijaid näis siiski iseloomustavat tugev olevikutunne ja mitmed tööd Soolalaos kõnelesid ohutundest suunatud väljapääsuotsingust. Graafikatehnikate eripära rikastab ideed. Graafika suletud tehnikamaailm on sümbol ja labürint, seda tuntakse ja küllastatakse, kuid nendel rännakutel peetakse meeles ka põgenemisteed. Nähtuste seas, mis graafika olevikutunnet struktureerivad, võis kohata graafika mõiste uuendamise nimel käivat tegevust ja vana head piiriületamise ideoloogiat. Kui Eestis väljendub tüdimus graafikast selle hülgamises, väljendatakse mujal oma rahulole-

matust konventsioonidega mingi sektantliku teoga. Triennaali alanäitused "Reinkarnatsioon-paber", "Reinkarnatsioon-raamat" ja Soolalao kelder pakkusid graafikamõistega veel üksnes mängivat installatiivset kunsti, mis ootamatult oskas kõneleda graafika olemuslikest tõdedest. Praegu on üheks graafikategemise võimaluseks graafika ajalooliste väärtuste ja pürgimuste vaatlus ja analüüs. Vormilt mitmekülgne, kontseptualistliku kunsti jaoks liiga romantiline, pakub see vahenditega mänglev suund siiski huvi. Soolalao keldris esines Soomes laineid löönud Päivikki Kallio "Valse Triste", mis videokunsti matkides ja Platoni efektsetele tõlgendustele toetudes arendab trükifenomeni õhukesele paberile projitseeruvaks varjuteatriks. Mehhaanilise trükiprotsessi kogu nüüdisaegne küsitavus on dramaatiliselt, kuigi ehk liiga selgelt loetavas keeles läbi lavastatud. Suured metallplaadid pinnale kraabitud kujutustega pakuvad vaid virvendavaid peegeldusi, Soolalao krüptilik keldrisaal on liigagi otsene viide koopale, millest Platon kõneleb. Sama teema popilikult kergelt arendust pakkus Soomes elav eestlane Annika Tonts oma mitmekordsete jänkupeegeldustega. Kõige algelisemat vastet sõnale "trükkimine" võis näha alanäitusel "Reinkarnatsioon-paber", kus inglase Tom Gilhespy demonstreeris põletusjälgedega paberilehti. See lihtne akt suutis vallandada paberiga seonduvate müütide hargnemise. Paberi puhul pole küsimus ju ainult kunsti- ja kultuurimüütides, sest inimene on oma tunnetes ja mõtetes vist rohkem seotud paberi kui ühegi teise omavalmistatud materjaliga.

Traditsioonilisest leheformaadist kinnipidaval ja tehnikasse kantud töö on muidugi vähem võimalusi silma paista. Teemad, mida loetakse graafika traditsiooniliseks pärusvalduseks, on sageli pika ajalooga kunstiprotsesside peegeldusteks. Graafika on näiteks kiivalt jälginud maalikunsti arengulugu ning selle tõlgendustest võiks tuletada värvilise graafika selle sajandi teekonna. Puhtalt värvi mõjule rajatud suunad on leiutanud uusi menetlusi ja täiendanud vanu, pakkudes lõõgastust, ja viinud graafikat eemale ta joonekesksest olemusest. Graafika huvitatus abstraktsest kunstist paistis silma ka Soolalao ekspositsioonis, seal võis näha kunstiajalugu koos suhteliselt uue lembusega fraktaalsete struktuuride loomise vastu. Tiptasemel graafika on nagu võlulaegas, mis paiskab triennaalidel vaataja ette sadu pilditegemise ja kunstitõlgendamise võimalusi, et ei katkeks usk pilditegemise varasalve lõppematutesse rikkustesse. Seegi on üks graafika illusioonidest.

Eriti meeldib 1990ndate graafikule esitleda ennast fotograafina. Triennaalil võis kolmandiku töödest siduda fotoga ja fotot omakorda arvutitöötlusega. Riivates foto ajaloolisi funktsioone tegelikuse esitajana, on temast graafikas saanud kõikmõeldavate manipulatsioonide objekt. Digitaalse tehnoloogia ja graafika vahenditega nihestatakse foto enese manipulatsioone. Fotofragmentidest oli loodud uusi kujundeid, fotosid järjestades tekitati uusi narratsioone, fotot töödeldi arvutiga, jälgendati käe abil tehtud joonistusega jpm. Graafika invasioon fotograafiasse peab end aga edukaks alles siis, kui

leitakse fotole sobiv trükiprobleem. Foto kui koopia peab muutuma originaaliks, mida enam pole võimalik teisiti paljundada kui graafika tiraažide vahendusel. Samal ajal kui graafika taotleb fotograafia unikaalseks muutmist oma vahenditega, toob foto graafikamaailma tegelikkusest uusi jutustusviise, banaalsust ja teravust, mis pole graafikale reeglina omased.

Moodne *look* seostub graafikas praegu peaasjalikult foto ja kompuutri ühistööga. Küsimus näib seisvat vahendites, millega saab väärata fotoga sunniviisiliselt seotud reaalsustaju, ning muidugi ka täiesti uute, seniolematute kujundite loomises.

Tallinna triennaali peapreemia pälvinud korea kunstniku Chung Sang Goni kompuutertrükid paberile demonstreerisid suurepäraselt, et failides toodetud kujundite juures on võimalik simuleerida isegi graafika auras, seda koguda ja tihendada ning imiteerida kõige tömahukamatele graafikatehnikatele tunnuslikku peenust ja elegantsi, seda samas nihestades. Ka motiivitasandil oli meil tegemist

peenelt lavastatud teosega. Loodusmotiivide hajusad katked ühenduvad korealase töödes meelemaastikuks. Seda fenomeni on ta sagedase esinemise tõttu kunstis palju kirjeldatud, loodus muutub seal metafooriks, kus avaldub looduse kohaloleku ja äraoleku poolt tekitatud vastuoline emotsionaalne skaala. Meelemaastikud on keerulise psühhoanalüütilise koe kunstimärgid ja urbanistliku kultuuri projektid. Graafikule on ta alati käepärane vahend ja selle märgi sõnumit armastatakse varieerida paljudes esitustes. Kõrgtehnoloogia tungimine graafikute mänguvahenditesse näib antud näite puhul graafika konventsioone üksnes toetavat. Kas graafika ainsaks võimaluseks ennast säilitada on esitleda ennast kunstiajaloolise tsitaadina ning kogu edaspidine areng näebki välja simulatsioonimängudena graafika ajaloolisest repertuaarist? Siinkohal jõuakski välja triennaalikaarsellide juurde, mis on ilmselt ainsad paigad, kus toimuvad vaidlused ja tutvustatakse uusi mõtteid. Graafikud ehk mõtleavad neid hiljem edasi.

REIN RAUD

NAABRI KUJU JA KAASAEGSE INIMESE SUBJEKT

Viimasel ajal on lääne teoreetiline mõte hakanud küllalt palju tähelepanu pöörama kaasaegse inimese "mina" uurimisele, kusjuures individuaalse ja sotsiaalse subjekti uusi määratlusi pakuvad ühtaegu välja mitmed eri distsipliinid.

Seda tekstiteoorias, ühiskonna- ja kultuuriuuringutes maad võtnud tendentsi kohtab aeg-ajalt ka politoloogilistes tekstides, kuigi enamasti teoreetilisel poolel – kohe, kui hakatakse uurima tegelikke ühiskondlikke ja poliitilisi protsesse, eelkõige neid suuri muutusi, mis leiavad parasjagu aset Kesk- ja Ida-Euroopas ning Vaikse ookeani basseinis, kaldub enamik uurijaid tagasi pöörduma skeemide ja paradigmade juurde, mis on päritud praeguseks juba teoreetiliselt kaugest minevikust.

Minu meelet tuleks praegu Euroopas ja Aasias toimuvaid muutusi käsitleda kui ühe ja sama sotsiokultuurilise globalisatsiooniprotsessi eri tahke. Selle protsessi all ei mõtle ma sugugi mitte niivõrd maailma majanduslikku ja tehnoloogilist integratsiooni, vaid pigem suurte ühinemiste tagajärge, eri päritolu kultuuriliste mõtteviiside ja -voolude ning sotsiaalsete mudelite paratamatut ilmumist kõigisse kogukondadesse, mis pole muust maailmast kunstlikult isoleeritud.

Kõigist on saanud kõigi naabrid. See protsess mõjutab teatud määral iga kultuuri ja traditsiooni ning ka n-ö arenenud riigid

ei ole mingi erand. Näha ette või vähemalt kirjeldada, kuidas see täpselt juhtub, on ilmselt meie aja teoreetilise mõtte üks tähtsamaid ülesandeid.

Mulle tundub, et meie aja inimelu vormide paljusust ei peaks aga vaatlema ainult kultuuridevahelise suhtlemise või semiootilise sobivuse seisukohast, vaid ka kui iseseisvat keskkonda, milles meie arusaam kultuurist kui niisugusest saab uue kuju.

Ilma uurimata, kuidas individuaalse subjekti ja tema "oma" sotsiokultuurilise keskkonna suhted on postmodernse maailma intensiivsete kultuurikontaktide ja -konfliktide mõjul muutunud, ei jää probleem mitte ainult lahendamata, vaid ka tõstatamata.

1. Kultuuriline inkluusioon ja eksklusioon

Enamik nn uusi keeli ei tee vahet kaht liiki "meiesuse" vahel, mida küllalt mitmed traditsionaalsed kultuurid peavad oluliseks.

Näiteks väikeste Siberi rahvaste keeltele on iseloomulik kahe asesõna kasutamine, mis mõlemad tähistavad mitmuse esimest isikut. Üks neist on inkluusiivne "meie" (=mina, sina ja teised), teine aga eksklusiivne (=mina ja teised, kuid mitte

sina).

Moodsates kultuurides niisugust vahet ei tehta, kuid see ei tähenda veel, et erinevus ise ei omaks tähtsust.

Otse vastupidi: euroopa keelte näiline neutraalsus inklusiivsuse ja eksklusiivsuse suhtes võimaldab kasutada "meie"-asesõna mõlema operatsiooni teostamiseks, pealegi veel vaikumisi ja üheaegselt.

Et vältida kohmakaid termineid, kasutan edaspidi vastavaid udihe¹ keele sõnu, kus *minti* tähistab inklusiivset, *bu* eksklusiivset "meid".

Oletame, et mingi ajaloo vigur on tõstnud ühe udihelase mõne lääne impeeriumi valitsejaks ning ta on kuulutanud oma emakeele üheks riigi ametlikest keeltest. Talle on õpetatud ka kuninglikku retoorikat, aga juba enne esimese dekreedid väljaandmist tuleb tal lahendada probleem, kuidas tõlkida "Meie, kuningas, anname käesolevaga oma alamatele teada..."

Kas tuleks kirjutada "Bu, kuningas" või "Minti, kuningas"? Kui *minti*, siis peaksid ka alamad olema kuidagiviisi osalised tema kuninglikkuses, mida on raske ette kujutada. Ent ka *bu* ei saa õige olla, sest peale tema pole ju keegi teine kuningas. Tema mõttetöö loomulik tagajärg ja ühtlasi probleemi lahendus võiks nähtavasti olla isiksuse kahestumine udihelaseks ja kuningaks, mis võimaldaks tal edaspidi rahulikult kasutada eksklusiivset *bu*-sõna ja ikkagi rääkida enesest mitmuses.

Kuninglik "meie" teostabki korraga nii inkluusiooni kui eksklusiooni. Alamate

saatus, mida neil ei ole voli vabalt kujundada, on sellesse mahutatud, nende tahe aga välja jäetud. Kasutades kuninglikku "meie"-sõna märgib valitseja end ära kui ainsat poliitilise hääle kasutajat võimu võrgustikes. Absolutism ei tähista mitte võimu, vaid hääle absoluutset ühtekoondamist. Võimu ei kasuta ju sugugi mitte ainult kuningas, vaid ka näiteks vallatud noored daamid tema saatjaskonnast, samuti ka intrigeerivad ministrid ja karismaatilised ennustajad, kuid mitte keegi neist ei saa oma taotlusi ja probleeme üleni kuuldavale tuua – see jääb kuninga eesõiguseks.

Sellises võimumudelil peaks demokraatia kehtestamisega loogiliselt kaasnema ka poliitilise hääle lagunemine. Ja revolutsioon ongi kakofoonia: teatud aja jooksul on kõigil vabadus esitada oma nägemusi tõest, ning kuni uue võimu dekoratsioonid pole veel valmis ehitatud, on kõigil häältel võrdne õigus kuulnud olla.

Ent tegelikult ei kuulu keegi iseennastki, sest kõnelemine on see, mis maksab, kuna vaid selle abil on võimalik enesele vabaneval väljal koht maha märkida ning lagunevast võimust piisav pala haarata.

Revolutsioonilises kakofoonias on iga kõneleja nagu arhitekt, kes üritab pärast Paabeli torni lagunemist kolleegidele selgeks teha, et tema projekt torni taastamiseks on teistest parem, ning teeb seda vaid talle enesele arusaadavas keeles.

Üsna peatselt saabub revolutsioonilise kakofoonia lõpp ning lavale asub järgmi-

¹ Udihe keel kuulub tunguusi-mandžu keelkonda ning on praeguseks praktiliselt välja surnud. N. Liidus väikerahvastele kirjakeelte loomise käigus aga koostati ka udihe keele grammatika ja sõnaraamat. Viimases (J.R. Š n e i d e r, *Kratkij udegejsko-russkij slovar*. Moskva-Leningrad, 1956) pärinevad ka minu napid teadmised selle keele ehituse kohta.

ne põlvkond meie poliitilisi eellasi. Me võime neid kollektiivselt kutsuda Asutavaks Koguks, sest enamasti võtavad nad mingisuguse koosluse kuju, aga kui seda ei juhtu, on kogu piirid süiski selgesti näha. Enamasti kannab see kogu vormiriistust, ning pole erilist tähtsust, kas selleks on aristokraadi sabakuub, ohvitserisinel või töelise proletaarlase kulunud tunked.

Asutav Kogu on trajektooride lõikumispunkt tähenduses, mille Pierre Bourdieu on sellele sõnale andnud:¹ igaüks võib olla sinna sattunud erineva saatuse tõukel, kuid edasine osa teest kulgeb neil vääramatult mööda ühte vähestest ennustatavatest radadest.

Loomulikult on ka Asutava Kogu sees võimalikud eriarvamused ning sugugi kõik selle liikmed ei ole üksteisega alati nõus, ent iga kõrvalekaldumine normist saab seal teoks vaid kindlate normide alusel ja kõik jälgivad teatavat hulka põhireegleid, milles ollakse omavahel kokku leppinud.

Eks ole ju Asutava Kogu üks põhiülesandeid korra taastamine ning viljatu revolutsioonilise kakofoonia – piiramatu vabaduse – ohjeldamine. Tsentraliseeritud hääle asemele on astunud *grammatika*, milles asesõnal “meie” on endiselt keskne roll.

Olgu täheldatud, et grammatiline kord ei teki kakofooniast. Ta *asendab* kakofoonia, mis tekkis, kui tsentraliseeritud häälpudenes kildudeks. Ta paneb need killud uueks tervikuks kokku. Ta pärib korrastatud kuninglikult monoloogilt vähemasti sama palju kui häälele paljuselt, võib-olla rohkemgi. Nõnda ei ole ta mitte vabaduse

jätk, vaid teatud mõttes hoopis ravi nii ääretu vabaduse vastu, mida inimene ei suuda seni veel suurtes kogustes taluda.

Parim võrdlus selle muutuse kirjeldamiseks on ehk orkester, mis lõpetab pillide häälestamise ning hakkab mängima noodist. Pärast seda kui iga muusik on täielikus vabaduses järele proovinud oma pilli võimalused, suubuvad nad kõik ühisesse harmooniasse, milles nad võivad küll vahetevahel üksteisega kontrasti sattuda, kuid ei tohi iialgi noodist mööda mängida, kui nad ei taha, et neid välja arvataks.

Orkestrile annab selle harmoonia dirigent; kõigi aegade Asutavatele Kogudele aga ilmub see harilikult idee – Kõrgema Idee – kujul, milleks kõlbab näiteks Progress, Ajalooline Missioon või Taeva Ülesanne, sõltuvalt sellest, mis vastavas kultuurikeskkonnas paremini kõlab.

Seda ideed tunnistades loobub iga indiviid oma isiklikust häälest, vannub truudust võimu grammatikale, ning edaspidi kõnetatakse teda sõnaga *minti* – ta on hulka arvatud. Selles idees kaheldes keeldub üksikisik viisi pidamast, rikub grammatika reegleid ning temaga rääkides kasutatakse eksklusiivset asesõna *bu*.

Moodne poliitiline identiteet on loodud. See identiteet ei sõltu niivõrd sellest, kellena inimene end ise määratleb, vaid sellest, kuidas teda tuleks kõnetada udihe keeles.

2. Identiteetide struktuur

Järgnevalt on küllap mõtet pisut peatuda identiteedi mõistel. Kõigepealt tahaksin

¹ Vt P. B o u r d i e u, *The Field of Cultural Production*. Cambridge 1993, lk 276, märkus 44.

ma koos Geertzi ja Mannheimiga kinnitada,¹ et inimloomus kui niisugune on kultuuriliselt konstrueeritud, ning ühtlasi rõhutada, et kultuurilised tegurid (sealhulgas suhtlemine) on selle loomuse konstrueerimisel olulisemad sotsiaalsetest protseduuridest, kuna ka need kannavad paratamatult oma kultuurikeskkonna pitserit. Nõnda võime koos feministlike ja teiste poststrukturealistlike teoreetikutega teha vahet bioloogilistel ja sotsiaalsetel nähtustel (nagu sugu, rass või klass²) ning nende kultuurilistel kujudel. On suur vahe sellel, kas keegi on mees või naine, ning sellel, kas kedagi kasvatatakse teatavas kultuuris “mehe” või “naisena”. Viimane on ju ilmselgelt kultuuriline konstruksioon, mis kaotab oma kehtivuse niipea, kui liigume ühest kultuurist teise. Näiteks söögilauas oksendamist ei peeta ju üldiselt eriti aristokraatliku käitumise märgiks – muidugi juhul, kui ei olda kasvanud mõne rooma patriiisi peres.

Niisugustel eeldustel näib olevat võimalik üritada luua individuaalse identiteedi analüütilist mudelit. Selleks tuleb valida teatav hulk *identiteedimuutujaid*, st selliseid kultuuriliste konstruktsioonide kategooriaid nagu sugu, rahvus, usk jm

ning anda neile sobivad *väärtused* (“naine”, “korealane”, “metodist”). Mõned muutujad on tõenäoliselt liiga üldised ja seega tarbetud (liik “inimene”), teised aga liiga kitsa kasutusala. Vahepealsed muutujad aga peaksid võimaldama piisavalt täpselt määratleda indiviidi ja teda ümbritseva kultuurilise ruumi suhted. See toiming ei ole sugugi nii lihtne, kui esmapilgul näib. Näiteks võib erinevatel identiteedimuutujatel olla indiviidi konstrueerimises erinev osakaal. Võin omast käest kinnitada, et olla isa ja olla Eesti Vabariigi kodanik on kaks ise asja. Samuti võib identiteedimuutuja mõju ja tähendus erineda isikuti. Ning meeles tuleb pidada ka seda, et niisuguse mudeli abil võib kirjeldada vaid jagatud identiteete ja mitte kordumatuid isiksuse-identiteete, mille osad nad on.

Järgnevalt on meil võimalik eristada kaht liiki väärtusi, mida muutujatele võib anda. Nimetagem neid *positiivseteks* ja *negatiivseteks*. Positiivne väärtus antakse muutujale sellisena, nagu ta on, negatiivne väärtus märgib aga ära selle, mis see muutuja ei ole. Nõnda näiteks nimetati keskaegses Tallinnas eestlasi, rootslasi, venelasi ja paljude teiste rahvaste esinda-

¹ “Kuivõrd meie kesknärvisüsteem (...) on suuremas osas välja arenenud vastastikusel mõjus kultuuriga, ei suuda ta juhtida meie käitumist ega organiseerida meie kogemusi ilma tähenduslike sümbolisüsteemide abita... Me oleme lõppkokkuvõttes ebatäielikud või lõpetamata loomad, kes saavad valmis alles kultuuri kaudu – ning mitte kultuuri kui niisuguse, vaid selle äärmiselt spetsiifiliste vormide kaudu...” C. G e e r t z, *The Interpretation of Cultures*. London 1993, lk 49. Karl Mannheim kasutab terminit “das Menschwerden” – inimesekssaamine – tähistamaks sotsiaalsete ja kultuuriliste teadmiste kogumise protsessi, vt tema: *Ideologie und Utopie*. Frankfurt am Main, 1986, lk 76.

² Et ma nimetan klassi “sotsiaalseks nähtuseks” ei tähenda muidugi, et klassisüsteem on vältimatu või õiglane, vaid ainult seda, et “klassi” mõistet või selle ekvivalente iga üksikkultuur eraldi ei konstrueeri, küll aga määrab ta ära kõik selle ilminguvormid.

jaid kollektiivselt “mittesakslasteks”, st nad määratleti rahvuse poolest negatiivse väärtustega sakslaste suhtes.

Veel üks asjaolu, mis tuleks ära märkida, on see, et kuigi identiteedimuutujad on sisemiselt iseseisvad, on neil kalduvus moodustada *kimpe*, mis põhinevad reaalsel või kujutletavatel korrelatsioonidel. Näiteks võib juhtuda nii, et teatava keele rääkijate hulgas satub olema eriti kõrge protsent teatava religiooni tunnistajaid, kes on ühtlasi ühe teatava riigi kodanikud. Need kolm muutujat võivad selliste inimeste teadvuses hõlpsasti kujuneda kimbuks. Ja edaspidi võib neile hakata tunduma, et igaüks, kes soovib olla kultuuriliselt nende hulka võetud, peab vastama kõigile kolmele tingimusele, enamgi veel, et kõigis teisteski tõsiselt võetavates kultuurides valitseb keele, kodakondsuse ja usu vahel samasugune korrelatsioon. Näiteks lääne demokraatias on kombeks arvata, et “rahvus” (*nationality*) ja “kodakondsus” (*citizenship*) on üks ja sama, justkui oleksid kõik kodanikud Asutava Kogu kaudu üksteisega kultuuriliselt sugulased. Prantsuse passiga araablast seega peetakse samamoodi prantslaseks nagu ka bretooni, kes pole emakeelt kaotanud. Teiste, sh ka minu jaoks on see arusaam jäänuk ajast, mil rahvusriiki kujutati ainsa mõeldava poliitilise korraldatuse vormina. See on sama ekslik kui oletused – mida olen samuti kohanud –, et kõik valged on ameeriklased või kõik venelased kommunistid. On ka üsna usutav, et seda vaadet ei jaga sugugi mitte kõik Prantsuse passiga araablased ega ka bre-

toonid. Pole vist vaja rõhutada, et eriarvamus selles küsimuses ei ole veel eksitused. Kuid konflikte võivad nad põhjustada. Näiteks Befu Harumi on veenvalt osutanud, kuidas poliitilise ja rahvusliku identiteedi kombineerimine võimaldab põhjendada kultuurilist rõhumist:¹ domineeriva etnilise kogukonna kultuurilised väärtused seostatakse kergesti lojaalse kodaniku poliitilise identiteediga ning vähemused, kes neid väärtusi ei jaga, peavad valima eksklusiooni ja assimilatsiooni vahel.

3. Kodakondsus, rahvus ja Teine

Kodakondsuse ja rahvuse erisus toob meid tagasi kaasaege poliitilise identiteedi analüüsi juurde. *Kodakondsust* võiksime defineerida kui muul viisil määratlemata üksikisiku ja poliitilis-administratiivse struktuuri vahel kehtivat lepingulist suhet. See suhe paneb kummalegi poolele teatud kohustusi. Kuigi algselt ei ole see suhe vabatahtlik, sest iga inimene sünnib enamasti mingi riigi kodanikuna, muutub kodakondsus tinglikult vabatahtlikuks kohe, kui inimene saab täisealiseks ja võiks põhimõtteliselt oma riigi kodakondsusest loobuda ja/või teise riigi oma taotleda. Kodakondsus on alati positiivselt määratletud väärtus. Teisiti on aga lood *rahvusega*, mida võiksime defineerida kui kultuuriliselt privilegeeritud identiteedimuutujate kimpu koos neile antud väärtustega. Ka kimbu enese struktuur on üks

¹ B. H a r u mi, *Nihon bunka no tokushusei to fuhensei*. Rmt-s: H. E s h u n (toim.), *Nihon bunka wa ishitsu ka*. Tokyo, 1996, lk 247–265.

neist muutujatest. Teiste sõnadega, rahvus on osaliselt määratletud ettekujutusega sellest, mis see rahvus üldse on. Eestlaste jaoks on näiteks olulisim muutuja keel, kusjuures kodakondsus ja usk on peaaegu täiesti tähtsusetud: keegi võib olla Rootsi passiga moslem, kuid kui tema emakeel on eesti keel, siis see otsustab asja. Samal ajal peetakse loomulikuks, et Eesti kodakondsuse saanud leedulane tunneb end ka edaspidi leedulaseks ning samuti peavad teda leedulaseks kõik teised. Seevastu Balkani poolsaarel eristuvad mitmed omavahel vaenutsevad rahvused üksteisest traditsioonilise usu poolest (olemata sealjuures usufundamentalistid), kuigi nad räägivad üht ja sama keelt. Ning kui näiteks ameeriklased ei erista harilikult kodakondsust rahvusest, siis see tähendab, et nende arvates määratleb rahvuse vaid üks muutuja – taskus olev pass. Mis muidugi ei takista neid pidamast eriti “ameerikalikuks” tervet rida kultuurinähtusi ja iseloomujooni, sealhulgas võitlevat patriotismi.

Sõltumata oma struktuurist suudab iga selline kimp luua rahvusliku identiteedi, mille põhjal teostatakse kultuurilist inkluusiooni ja eksklusiooni, st defineeritakse *bu* ja *minti* kultuuriline sisu konkreetse üksikisiku jaoks. Kuid me võiksime kujutada ette ka isikut, kes kõneleb emakeelena eesti keelt, kelle ema on juudi rahvusest ning kes on USA kodanik. Kõik kolm rahvust peavad teda legitiimselt enese hulka kuuluvaks. Selliseid juhtumeid võiksime nimetada *identiteedikonfliktideks*, sest kõik asjaomased rahvused on konstrueeritud vastastikku ühtesobimatu kimpudeliste põhjal. Ent kõigisse

rahvustesse korraga kuuluda pole võimalik, kui tahame seda mõistet ühemõtteliselt defineerida. Sellise isiku ettekujutus rahvusest määrab ühtlasi tema kuuluvuse. Selleks võib osutada ükskõik milline kolmest, aga võib-olla ka ei ükski.

Seni olen käsitlenud rahvuse kimpu kuuluvaid identiteedimuutujaid kui positiivseid väärtusi. Ent nad pole sugugi alati sellised. On olemas ka kultuure, alakultuure ja ühiskondi, mis määratlevad end negatiivselt. Eriti tihti kohtab tendentsi end negatiivselt defineerida igasuguste vähemuste, nagu ka rõhutatud ja koloniseeritud kultuuride hulgas. Ja isegi kui olud muutuvad ning väline surve lakkab olemast esmajärguline probleem, võib kultuuriline identiteet veel kaua säilitada samu struktuurilisi jooni. Nõnda näiteks rõhutas endises N.Liidus enamik mittevenelaste oma mittevenelikkust ning kõigile traditsioonidele, kommetele, tavadele ja kultuurilistele harjumustele lisandus veel ka toonitatud mittevenelikkuse aspekt. Mõistagi polnud sel midagi ühist nende traditsioonide ja kommete vahetu sisuga. Näiteks eesti kõõgis ei kasutatud kogu nõukogude okupatsiooni vältel üldse päevalilleõli, kuna seda peeti spetsiifiliselt venelikuks toiduaineks. Praegu sellist vahet enam muidugi ei tehta.

On lihtne näha, kuidas ka negatiivsed väärtused võivad moodustada kimpe, mis määratlevad latentseid Teise-kujutusi, identiteediväärtuste valmiskomplekte, millega ollakse opositsioonis oma kultuurilise kuuluvuse tõttu. Kui näiteks keegi end määratleb mittevenelase ja mittekommunistina, on tal lihtne hakata arva-

ma, et veneluse ja kommunismi vahel on mingi olemuslik seos. Järgmine samm oleks pöörata kõik oma identiteedi positiivsed väärtused pahempidi ja lisada siis Teise-kujule. Näiteks kui ennast kujutatakse tüüpiliselt ette tööd armastava kultuuri kandjana, siis Teine peab mõistagi olema laisk. Konstrueeritud Teise-kuju ja reaalsuse suhe pole sealjuures kuigi oluline. Mitme väga erineva rahvuse enese-kujutused on tihti hämmastavalt sarnased, täpselt nagu ka negatiivsed projektsioonid nende naabritest, rõhujatest, pagulastest või kellest tahes, kes on sattunud Teise, Ähvardaja, Vaenlase tänamatusse rolli.

Siinkohal on muide vaja rõhutada, et selline kultuuriline käitumine ei ole sugugi iseloomulik vaid vähearenenud, traditsionalistlikele, tsiviliseerimata ja barbaarsetele kultuuridele. Vastupidi: teiste rahvaste nimetamine "vähearene-nuks" või "barbaarseteks" ongi just seesama kultuurilise vastandamise protseduur. Nõnda oletatakse, et kõneleja ning need, keda ta kõnetab sõnaga *minti*, on "arene-nud" ja "tsiviliseeritud" ning et neil mõis-tetel on mingi universaalselt kehtiv sisu. Vastavad definitsioonid pööratakse see-järel ümber ning omistatakse ühtse kim-buna kõigile neile, kellega rääkides kasu-tatakse sõna *bu*. Pole mingit vahet, kas see on juudi vürtspoodnik mõnes Ukraina külas või jaapani ärimees New Yorgis. Pole mingit vahet, kas usutakse, et juudid kasutavad ristimata beebide verd oma rituaalse toidu valmistamiseks või et Jaa-pani korporatsioonid kavatsevad salaka-

valaid trikke kasutades kogu maailma üles osta. Teine tuleb välja arvata, või siis peab ta loobuma oma teisesusest.

4. Modern ja postmodern: universaalsete väärtuste prob- leem

Üks lääne tsivilisatsiooni iseloomulikke jooni on tema püüd universaalse poole. Tema arengu üksikuid etappe on isegi võimalik kujutada kui piiratud kehtivusega väärtuste järkjärgulist hülgamist universaalsete nimel, kui kohalike ajalugude sulandumist kogu maailma suureks Ajalooks.¹ Selle protsessi käigus peaksid kihelkondlikud konfliktid mõtte kaotama ning inimkond kui niisugune peaks saama iga üksikisiku esmaseks *minti*-viitepunktiks, milline tema kultuuritaust ka ei oleks. Sellist imelist sihti oleks kaunis raske eitada – kuid ühtlasi on seda üsna ilmselt ka võimatu saavutada, sest enamasti on universaalse harmoonia ere valgus heitnud ka väga tumedaid, kuigi mitte alati nähtavaid varje.

Me teame, et esimestest algset substantsi otsinud eelsokraatikutes alates on lääne mõtlejate meeli ikka ja alati vallanud igatsus universaalsete ja muutumatute seaduste järele ning lääne poliitikud on alati meeeldi püüdnud sellest ideaalist välja arendada paralleelset universaalse korra mõistet, mida nad on seejärel ka sisse seadma asunud, harilikult kõiki neid ära tappes, keda see idee ei kõida. Kalduvus legitimeerida agressiooni ja massimör-

¹ Postmoderni teoreetikute väitel on see viimane küll nüüd jälle algnarratiivideks lagunenud.

vu Kõrgema Ideega ei piirdu muidugi üldse ainult läänemaailmaga (millesse idakristluse ja islami kultuuriringid geneetiliselt kuuluvad), kuid ainult siin suudab iga Kõrgem Idee lausa loomulikult vägivalda produtseerida. Pühadest sõdadest ja ristisõdadest suurte maadeavastuste ajajärguni ja edasi, jakobiinide terrorist Hitleri ja Stalini surmalaagrigeni on kõik süstemaatilised ideoloogilised kuriteod alati pandud toime selleks, et alistada Teine ning lasta uuel maailmakorral võimust võtta.

Loomulikult on see vaid üks lääne aja- loo aspekt ning ei tähenda, et meie tsivilisatsioon oleks teistest kuidagi olemuslikult vägivaldsem. Kuid vägivalda ja Kõrgemate Ideede vahel eksisteerib siin spetsiifiline ja sisseharjunud side, mida ei tohiks unustada, kui praeguse maailma kontekstis arutletakse “universaalsete väärtuste” üle. Väljend “universaalsed väärtused” viitab alati kõneleja enda väärtussüsteemile, mis teeb selle kohe alguses kahtlaseks. Universaalne “inimõiguste” kontseptsioon on ka juba tekitanud mõningast debatti:¹ kujutagem näiteks ette islamiusulist intellektuaali, keda tema

kodumaal taga kiusatakse ning kes saab mõnes demokraatlikus lääneriigis poliitilise varjupaiga. Kas perekondade taasühinemise õigus kehtib ka tema ja kõigi tema nelja naise kohta, kellega ta on oma maa korra kohaselt seaduslikus abielus, või tuleb teda hoopis polügaamias süüdistada? Kas kellelgi on õigus kehtestada universaalselt kehtiv “normaalse perekonna” määratlus? Samad piirangud kehtivad ka näiteks universaalsete majandusseaduste mõiste ning kõige sellest tuleneva kohta. Kui ikka mõnda kultuuri kritiseeritakse “universaalsete väärtuste” ignoreerimise eest, siis küllap polegi need väärtused nii universaalsed kui arvatakse.

Universaalse kehtivuse probleem on üks neist punktides, milles postmodern eraldub modernist. Kõige paremini tuleb see ehk välja Habermasi ja Lyotard'i tuntud debatist.² Lühidalt ja lihtsustades kokku võetult usub Habermas, et moderni sihid, nagu need esitati Valgustusajastul, ei ole mitte üksnes endiselt kehtivad, vaid ka reaalselt saavutatavad. Midagi muud väita on ketserlus, suure ühise ürituse hülgamine. Seda ei tohi teha, pigem tuleb jätkuvalt proovida sihte uutes raami-

¹ 1993. a inimõiguste konverentsil Viinis väitsid mitme Aasia riigi esindajad, et “universaalsete inimõiguste” standardid põhinevad lääne tsivilisatsioonil ning on vastuolus aasia kultuuriväärtustega ning et neid võib vaadelda koguni kui “arenenud” lääne neokolonialistlikke katseid oma ülemvõimu muule maailmale peale suruda. Viimastel aastatel on selle küsimuse üle arenenud elav diskussioon, eriti kuna sellised teooriad on pigem poliitiliselt kui kultuuriliselt motiveeritud.

² Habermasi vaadete kohta vt: Die Moderne – ein unvollendetes Projekt. Rmt-s: Kleine politische Schriften. Frankfurt am Main, 1981 (e.k. *Akadeemia* 1/1996, lk 75–93) ja: Der philosophische Diskurs der Moderne. Frankfurt am Main, 1985. Lyotard'i vaadete kõige selgem esitus leidub raamatus: *Le postmoderne expliqué aux enfants*. Paris, 1988; kuigi “La condition postmoderne” (Paris, 1979) ja “Le Différend” (Paris, 1983) on tema kõige tuntumad teosed.

des uuesti formuleerida ehk teisisõnu oma suurteooriat pidevalt muutuvatele oludele kohandada. Lyotard'i jaoks omakorda on "moderni projekt" hävitatud ja mitte hüljatud. Holokaust, enamlus ja tehnoloogiline võõrandumine on tõestanud, et Valgustusajastu eeldused ei pea enam paika. "Postmodernne olek" on seisund, milles progressi ja universaalse õigluse suured narratiivid on kaotanud oma usutavuse. Puhttehniliselt peaksime me niisii Habermasi nimetama selleks, kelleks ta ise väidab oma teoreetilisi vastaseid – konservatiiviks, sest tema kutsub meid üles tagasi pöörduma mineviku ideaalide juurde; samas ei ole aga mingit mõtet nimetada Lyotard'i progressiivseks mõtlejaks, sest tema enda argument on võtnud sellelt terminilt sisu.

See vastuolu peegeldub selgesti ka suunas, milles teoreetiline diskursus on viimase paarikümne aasta jooksul kulgenud. Euroopa marksism, mis ise kuulus/kuulub veel tuleviku konstrueerijana "moderni" projekti alla, sillutas teed, ning praeguseks on lääne kultuuri traditsiooniline ühispind seestpoolt osadeks jagatud. Identiteedi moodustamises on nimelt raskuspunkt nihkunud puhtkultuurilistelt konstruktsioonidelt (nagu rahvus) üha enam bioloogiliste ja sotsiaalsete kategooriate (klass, rass, sugu) poole, millel pole rahvuslike identiteedikimpude moodustamisega tegemist pea üheski kultuuris. Üsna peatselt on nende kategooriate ümber kristalliseerunud oma identiteedikimbud, mis on viivitamatult alustanud end põlissetavate narratiivide loomist. Prantsuse, Hiina ja Kuuba ajaloo kõrval on nüüd olemas ka tööliste, must ja naisajalugu. Ei

ole mõtet kahelda viimaste vajalikkuses, küll aga selles, kas nendega on mõtet asendada traditsiooniliselt konstrueeritud ajalood, mida nad tituleerivad kunstlikeks ja rõhuvateks narratiivideks. Tegelikult toetuvad ju ka need uued ajalood ikkagi kultuurilistele konstruktsioonidele, mida vahe bioloogilise soo (*sex*) ja kultuurilise soo (*gender*) vahel selgesti tõestab.

Samal ajal on kultuuridevahelise suhtlemise kiire kasv tekitanud olukorra, kus identiteedikonflikt on modernse (või postmodernse) subjekti jaoks pigem loomulik olek kui erandlik seisund. Nagu ülal juba öeldud, ei tähenda valikuvõimalus mitme üksteist välistava identiteedimudeli vahel sugugi alati seda, et otsustatakse neist ühe kasuks, sest sama hästi võivad nad üksteist neutraliseerida ja jätta enda asemel järele vaid tõmbleva tühjuse, janu varjupaiga järele. See on uut liiki kakofoonia, milles kaasaegsele subjektile antakse pidevalt uusi kujusid. Ülalpool kirjeldatud Ühendriikide alam, kelle ema on juut ja emakeel eesti keel, võib nõnda ühel hommikul ärgata harda usuga Aum Shinrikyō õpetusse, Chicago koolkonna majandusteadusse või saientoloogiasse, või hakata vabatahtlikuna tööle Bombay kodutute hüvanguks, või asuda võitlusse Tšetšeeni vabariigi rahvusvahelise tunnustamise eest. Sellisel viisil loodud "uued" ja vanad identiteedikimbud on muide struktuuriliselt väga sarnased. Igasuguste "uute" religioonide adeptid on aga harilikult veel täielikumalt oma usu kontrolli all kui traditsiooniliste usklike kogukondade liikmed. Töömaaniast fundamentalismini, õilsatest asjadest jaburate sektideni sisaldavad kõik need enese-

konstrueerimise viisid nii positiivselt kui negatiivselt määratletud elemente ning vastavalt jääb ka suur ja õnnelik *minti*-pere sama kaugeks ideaaliks kui ennegi.

5. Kannibalismi paradoks

Lõpetuseks tahaksin osutada ühele paradoksile, mille universaalsete väärtuste probleem paratamatult esile tõstab. Nimetagem seda kannibalismi paradoksiks.

See seisneb järgmises: kui tahame jääda kindlaks absoluutse kultuuri relativismi positsioonile, mis näib olevat ainus järjekindel alternatiiv “universaalsete väärtuste” valgustatud monarhiale, siis loobume ka moraalsest õigusest kritiseerida selliseid kultuurilisi praktikaid, mis on absoluutselt vastuolus sellega, mida me peame “inimlikuks”. Näiteks väites, et kannibalism on ebamoraalne ja barbaarne, taotleme oma ettekujutusele moraalsusest ja barbaarsusest kõrgemat staatust. See aga, nagu mul on loodetavasti õnnestunud näidata, on iseenesest kui mitte barbaarne, siis vähemasti imperialistlik tegu.

Veel enam: kui oleme asunud kultuuri relativismi positsioonile, ei saa me isegi seda vaatenurka enam teistele kultuuridele peale suruda. Kultuuri relativismi vastustamine on igasuguse konservatiivse traditsionalismi sisemise loogikaga täielikus kooskõlas, kuid vastupidine on võimatu, ning esmapilgul tundub, et sinna pole midagi parata.

Nii võime näiteks näha ja mõista, et traditsiooniliselt jäikades ühiskondades elavad inimesed on ära teeninud parema

saatuse või et mõne Aasia totalitaarriigi juht üritab euroopa sotsiaalteooriat neokolonialismiks kuulutades tegelikult puhataks pesta oma valitsust, mida ei huvita mingid muud väärtused peale nende, mida säilitatakse numbrilistel pangaarvetel. Me võime aru saada, et mõni Kesk- või Ida-Euroopa endisest kommunistist liider laseb kuulutada natsionalistlikke loosungeid, et säilitada oma isiklikku võimu, sest ilma “kultuurilise häireolukorraga” ei õnnestuks tal seda teha. Ometi ei saa me millegagi neile vastu vaielda, kui me ei taha end neist paremaks kuulutada.

Aga midagi teha saame me siiski: me võime kuulda neist kultuuridest kostvate *häälte* paljusust, ja panna eriti tähele neid, kes ei pea viisi – küll mitte neid, keda on õpetatud kõnelema lääne privilegeeritud keeli, vaid tõelisi isepäid, kes kavatsevad oma kultuuri edasi kanda ka siis, kui see ei tahagi nende noote oma harmooniasse lülitada. Ning me võime neid võimendada. Ma ei saa minna kannibali juurde ja öelda talle, et inimesesöömine ei ole tegelikult ilus.

Aga ma võin nõustuda teise kannibaliiga, kes seda väidab. Ühtlasi arvan ma, et iga ausa inimese kohus on leida ja seestpoolt kritiseerida tema enda kultuuri võimalikke liialdusi, sest ainult seestpoolt võib neid liialdusteks nimetada. Ning muidugi loodan ma pidevalt meeles pidada, et see käib minu kohta täpselt niisamuti.

Lõpetaksin parafrasiga ühest vanast tarkusest, mille kategoorilisust võiksimine ehk samuti pidada oma aja kultuuriliseks eripäraks: sa ei tohi teha enesele kuju ega mingisugust pilti oma naabrast.

VEIKO MÄRKA

KALA HAKKAS MÄDANEMA SÜDAMEST (Sotsialistlikust realismist ENSV kirjanduses 1945–53)

*Ainult tänu minule oled sina olemas
ja sa veel mõnitad mind! Sina ei suuda
mõista, kui ränk on olla proua, Claire, kui
vaevaline on olla ettekäändeks teie*

*veiderdamisele! Mulle piisaks nii
vähesest ja sind poleks enam olemas.*

(J. Genet, "Toatüdrukud")

Genet' näidend ilmus aastal 1947. Totalitaarse riigivõimu (proua) ning tema teenistuses olevate kirjanike (toatüdrukute) suhteid näitab motoks võetud lõik halastamatus ehtsuses. Kuigi autori eesmärk see mõistagi polnud.

"Põrandakaltsuga võib vägagi efektseid liigutusi teha," ütleb Solange Genet' näidendis. ENSV kirjanduses aastail 1945–53 taolisi liigutusi ei tehtud. Proua oli liiga kuri. Ülekäte hakkasid toatüdrukud minema veidi hiljem, kuid siiski suutis proua olla nende veiderdamisele ettekäändeks veel terve inimpõlve.

Kõigepealt täpsustan termineid. "Sotsialistliku realismi" (SR) all on järgnevalt käsitletud üksnes Eesti NSV kirjanike poolt 1945–53 ning ka veidi hiljem avaldatud proosa- ning draamateoseid. Tolleaegse luule kohta ei oska ma midagi mõistlikku öelda. Mõiste "kriitika" hõlmab allpool kirjanduse kunstilist ja ideoloogilist hindamist ja suunamist alates tavapära retsensioonidest kuni par-

teikongressidel väljaõeldud karmide sõnadeni.

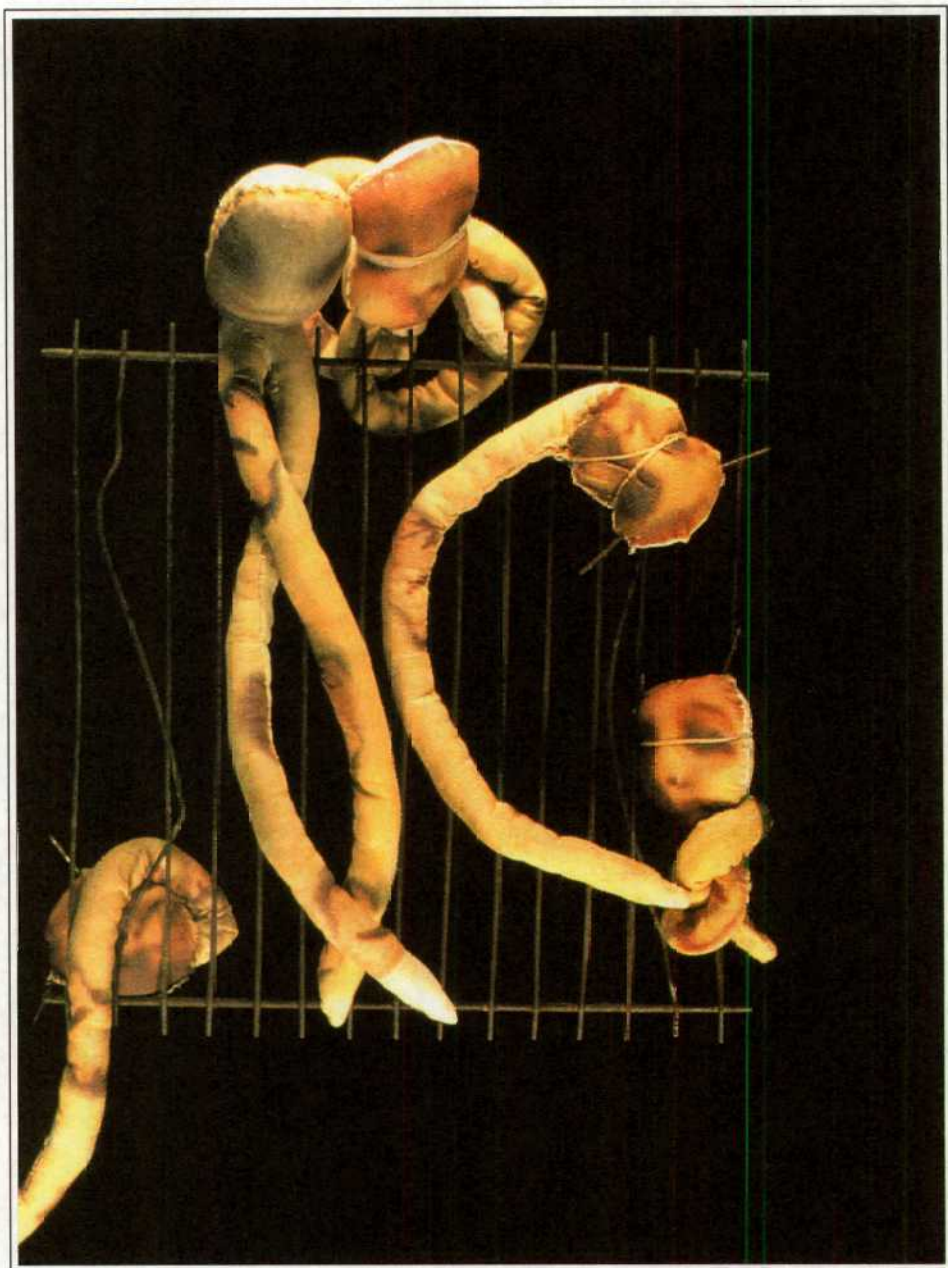
Perioodi 1945–53 käsitleb "Eesti kirjanduse ajaloo" V/1 köide kui etappi, kus SRi meetod pidevalt täiustus, kuid tehti ka üksikuid vigu ja kalduti kõrvale. (Lk 67: "Suurte ideelis-kunstiliste saavutuste kõrval, mille aluseks oli sotsialismi võidukäik, ilmnes olulisi puudusi ja paratamatuid kasvuraskusi.") Edasivaadetes antakse mõista, et täiustumine jätkus ning vigu hakati korrigeerima, eriti pärast 1956. aastat.

Väidan vastupidist. Just 1945–53 oli SRi kõige täiuslikuma ja kõrgetasemelisema avaldumise aeg. Järgnes selle lagunemine, mis erinevalt kalast ei alanud mitte peast, vaid südamest. Lagunemisperiood oli pikk, kuid pidev, piirnedes aastaga 1988.

Üksikuid vigu tehti neil aastail aga ikkagi. Eksimine on inimlik.

Nälg ja hirm pole kirjandusmeetodid

Nõukogude uurijad lähtusid seisukohast, et SR pole mitte kirjandusvool, vaid meetod, mistõttu SR erinevat põhimõtteliselt näiteks kriitilisest realismist. Seisukoht sõnastati nõukogude kirjanike esi-

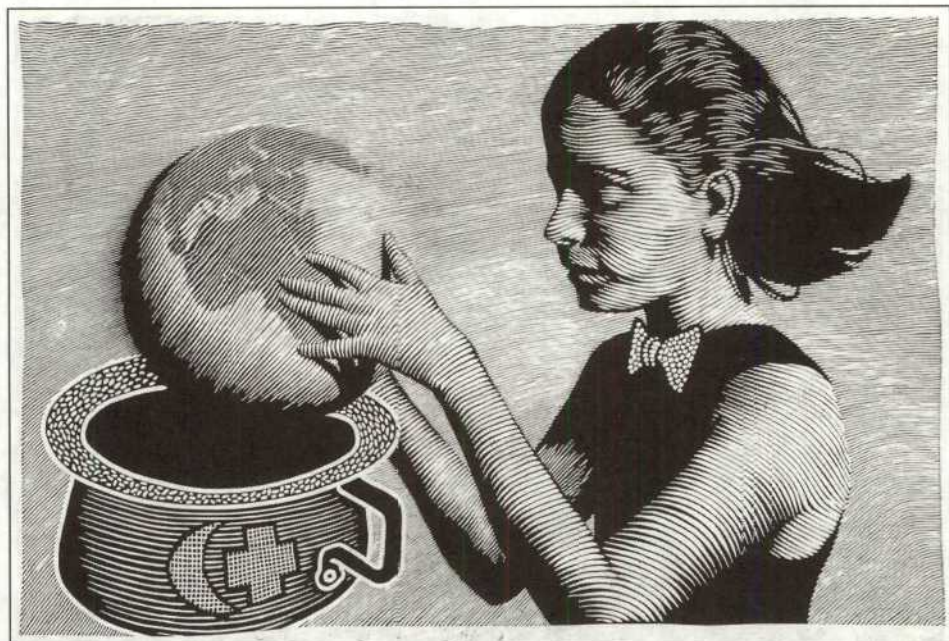
CECILIA MANDRILE.
(Argentiina).

—
“Öised mänguasjad II”.
Tint, lõuend. 25x5x2 cm.
1997.

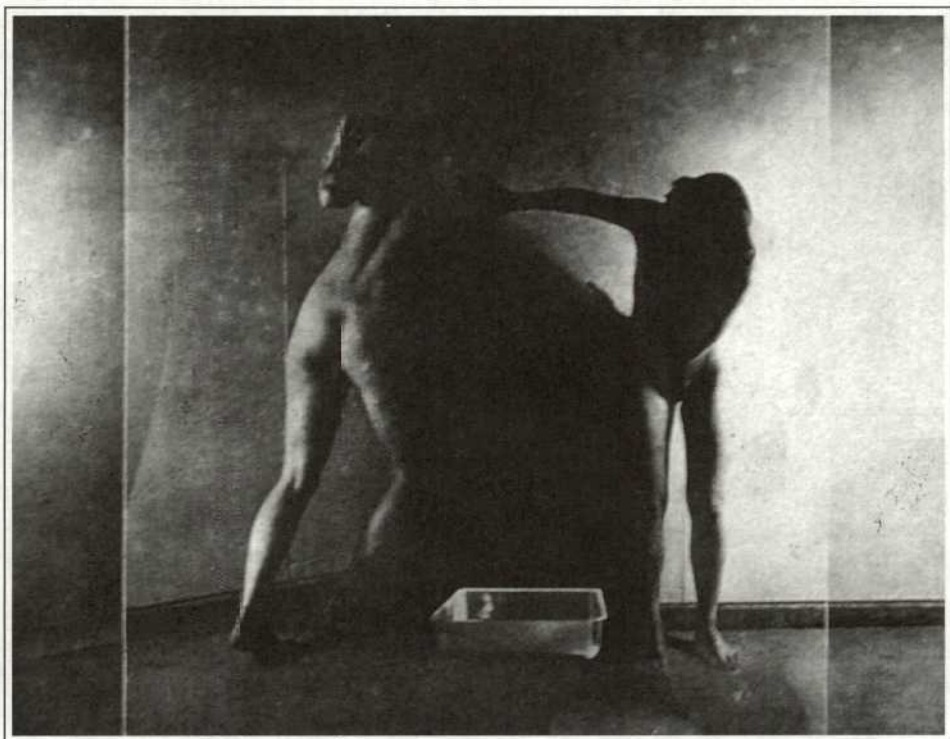
NAOHIDE YAMAZAKI.
(Jaapan)

—
“Joonistus – fotograafia 9710”.
Siiditrükk. 70x100 cm.
1997.

PEETER ALLIK
(Eesti).

—
“Konkreetsed lahendused II”.
Linoollõige, digitaaltrükk. 250x420 cm.
1998.

KAREN DUGAS.
(Kanada).

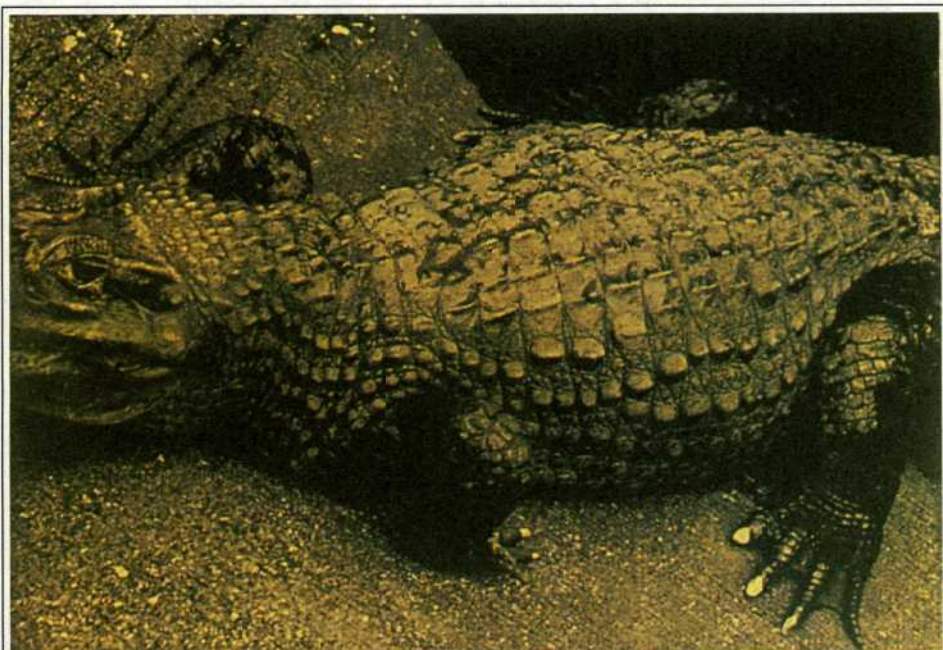
—
“Kõikjalolev vari”.
Söövitus, siiditrükk. 74x94 cm.
1996.

SANG-GON CHUNG .
(Korea).

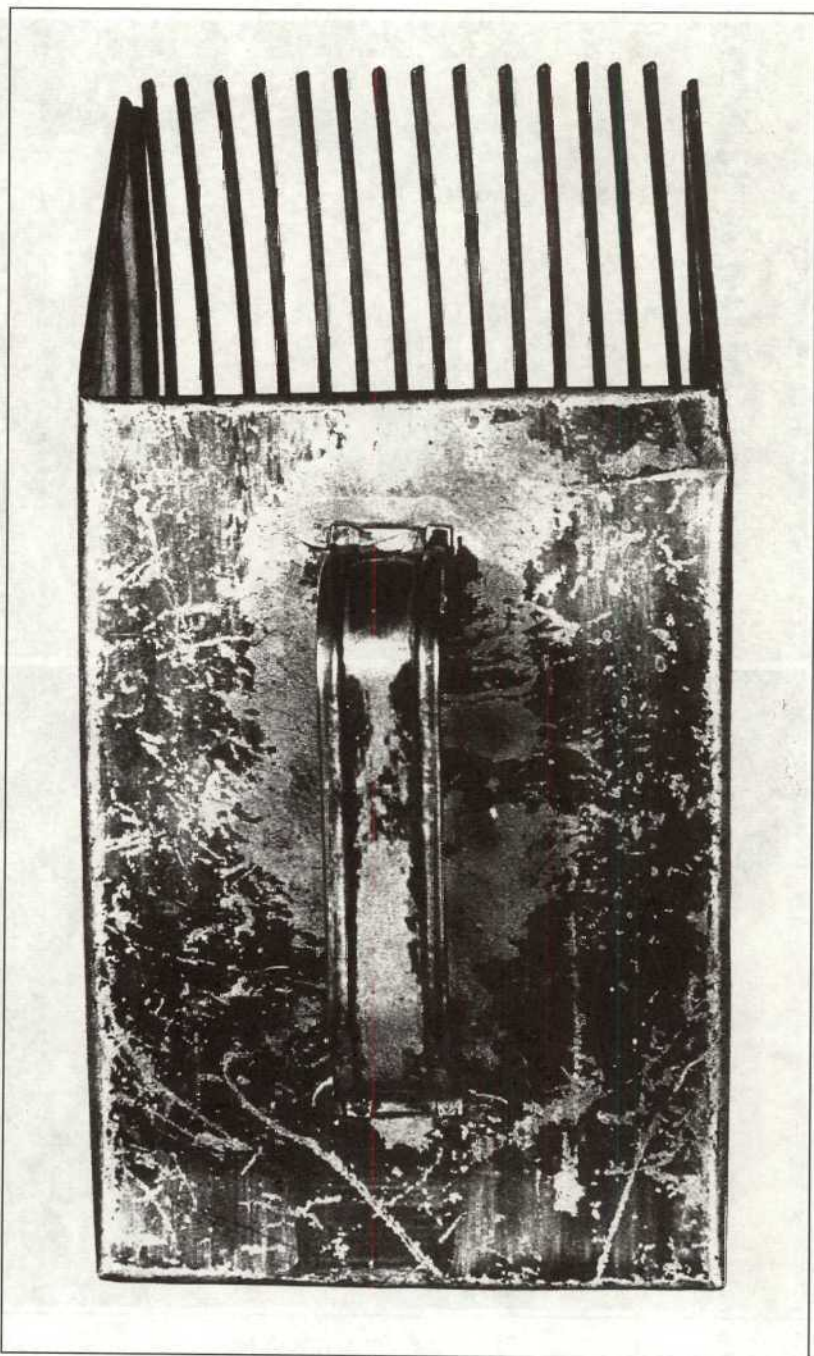
—
“Fenomen III”.
Digitaaltrükk paberil.
140x200 cm.
1997.

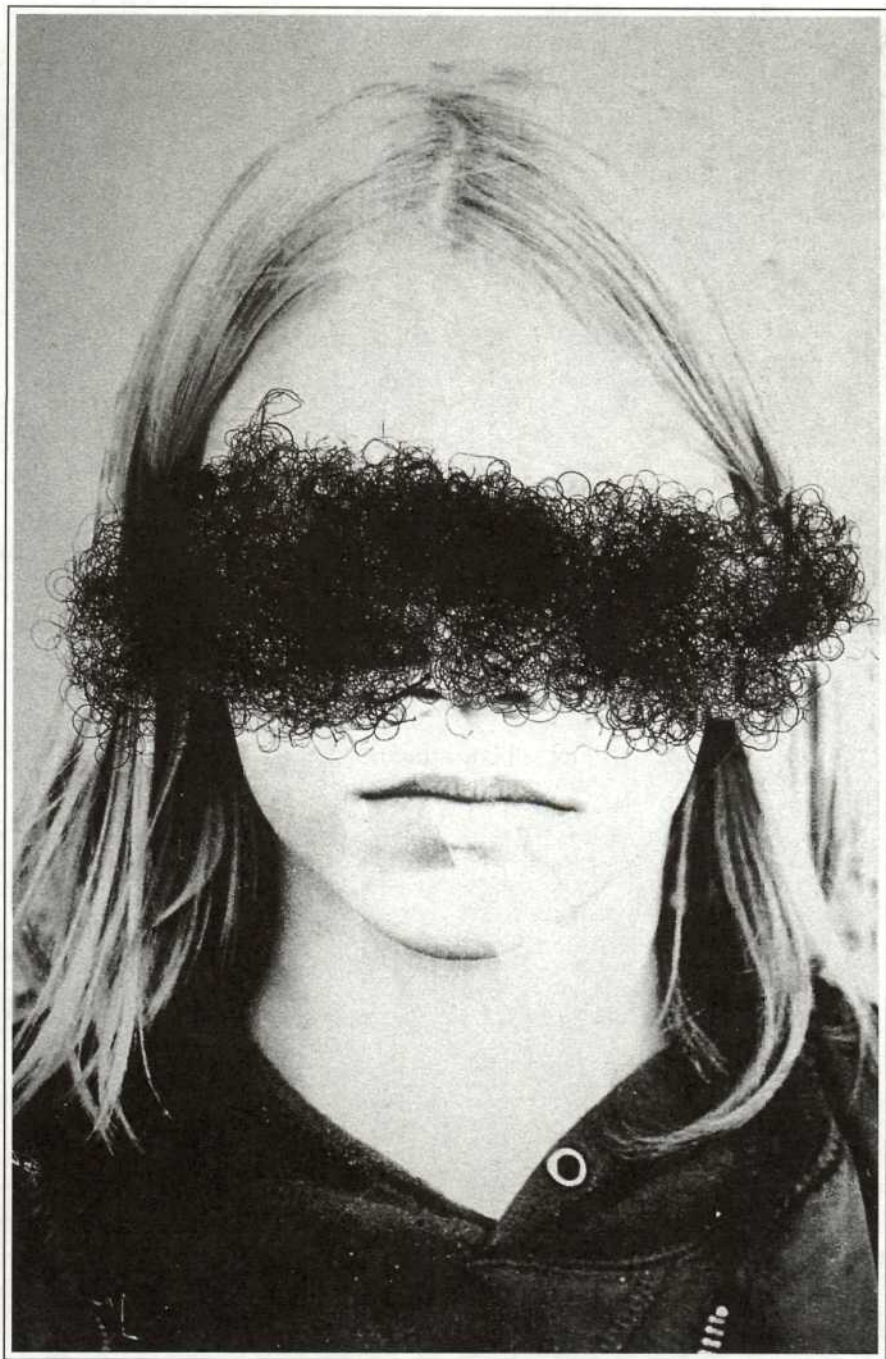
JANITA JENSEN.
(Soome)

—
“Usaldusväärased mälestised”.
Fotopolümeergravüür. 53x120 cm.
1997.

ANNIE AHL .
(Rootsi).

—
“Eestivaade”.
Lito. 70x100 cm.
1997.

MINNA KATTELUS.
(Soome).

—
“Olen jäänud kinni IV”.
Serigraafia. 48x63 cm.
1997.

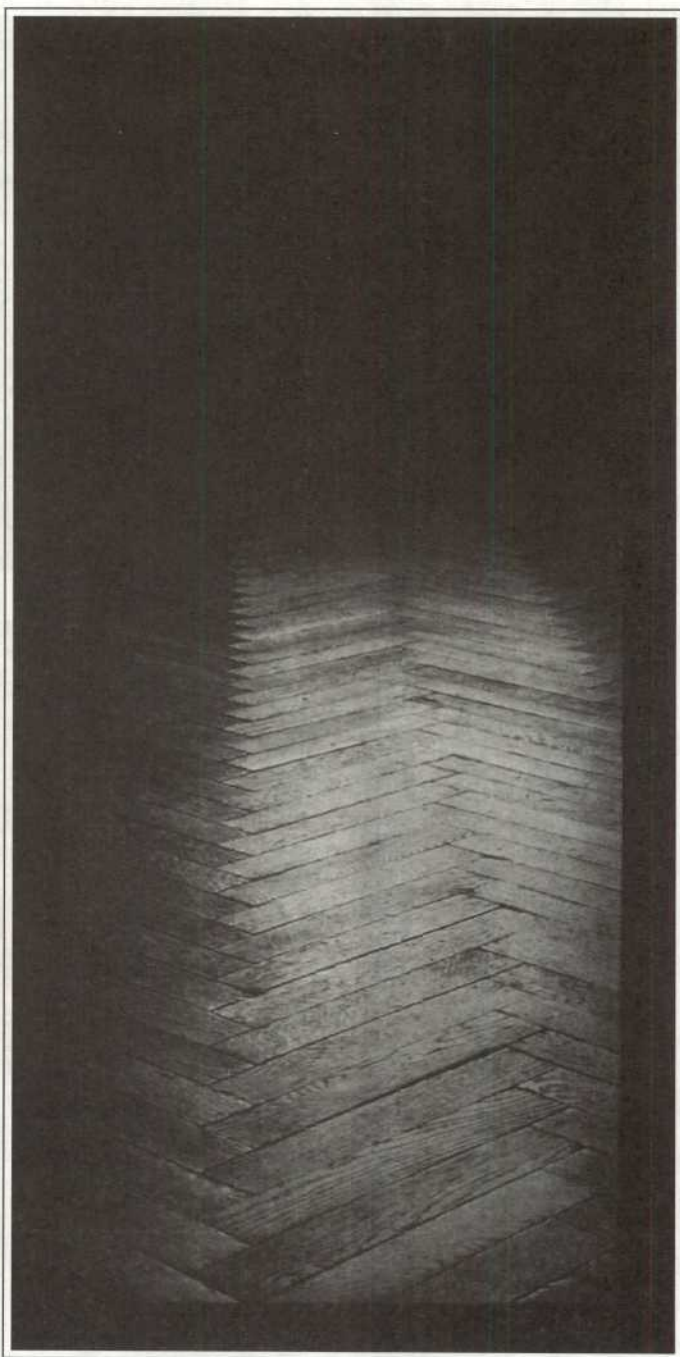
ART WERGER .
(USA).

—
“Pinna all lahustumine”.
Söövitus. 70x99 cm.
1997.

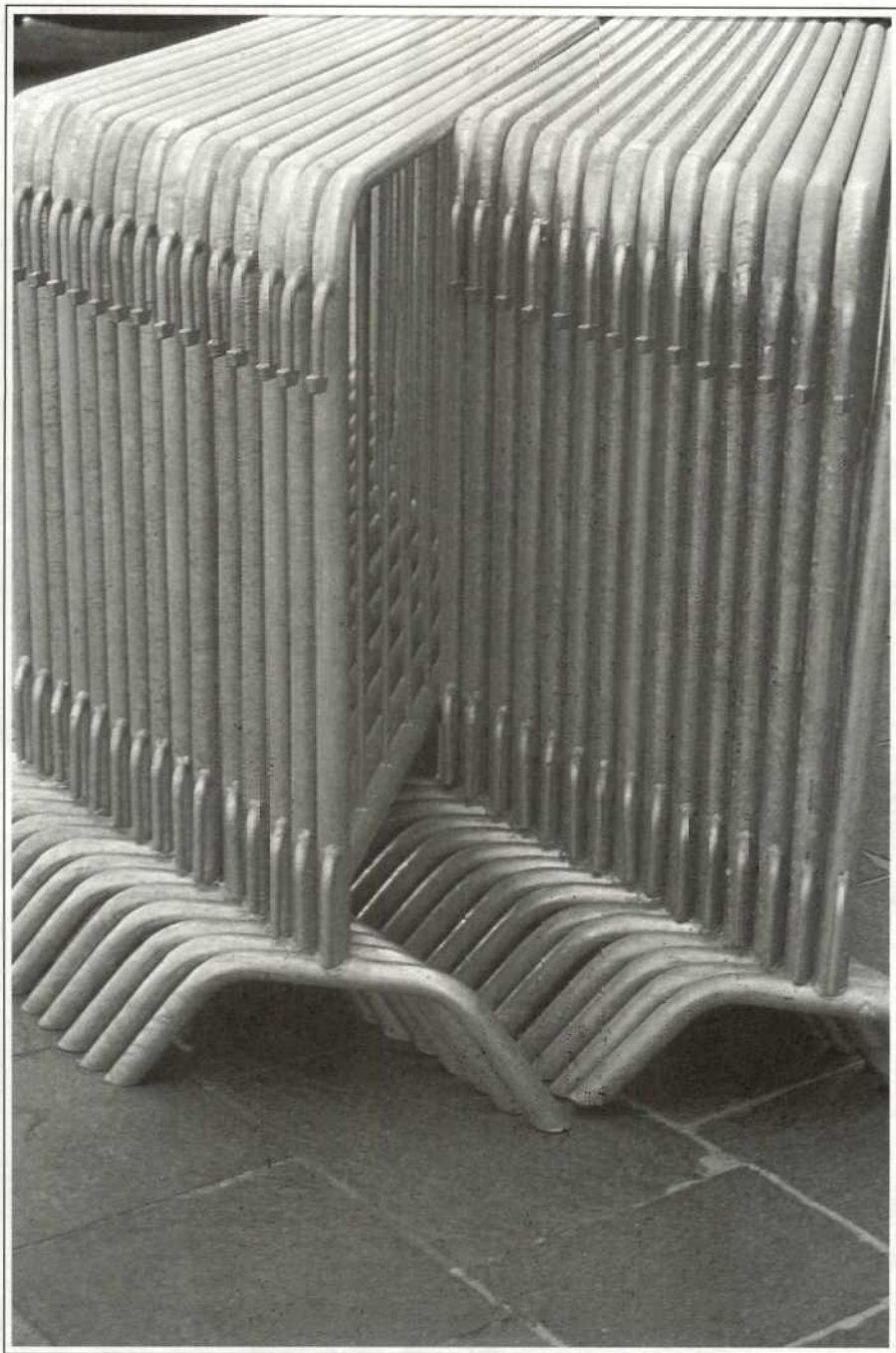
ERNESTO VILA.
(Uruguai).

—
“Hüvastijätud (kõik Pepinole)”.
1993.

JUKKA VÄNTTINEN .
(Soome).

—
“Krakow” .
Fotogravüür. 55x97 cm.
1997.

AL FADHIL.
(Šveits).

—
“Ootamine”.
Digitaaltrükk. 70x100 cm.
1997.

GRUPP AES .
(Venemaa).

—
“Korruptsioon. Apoteeos”.
Osa installatsioonist.
1996.

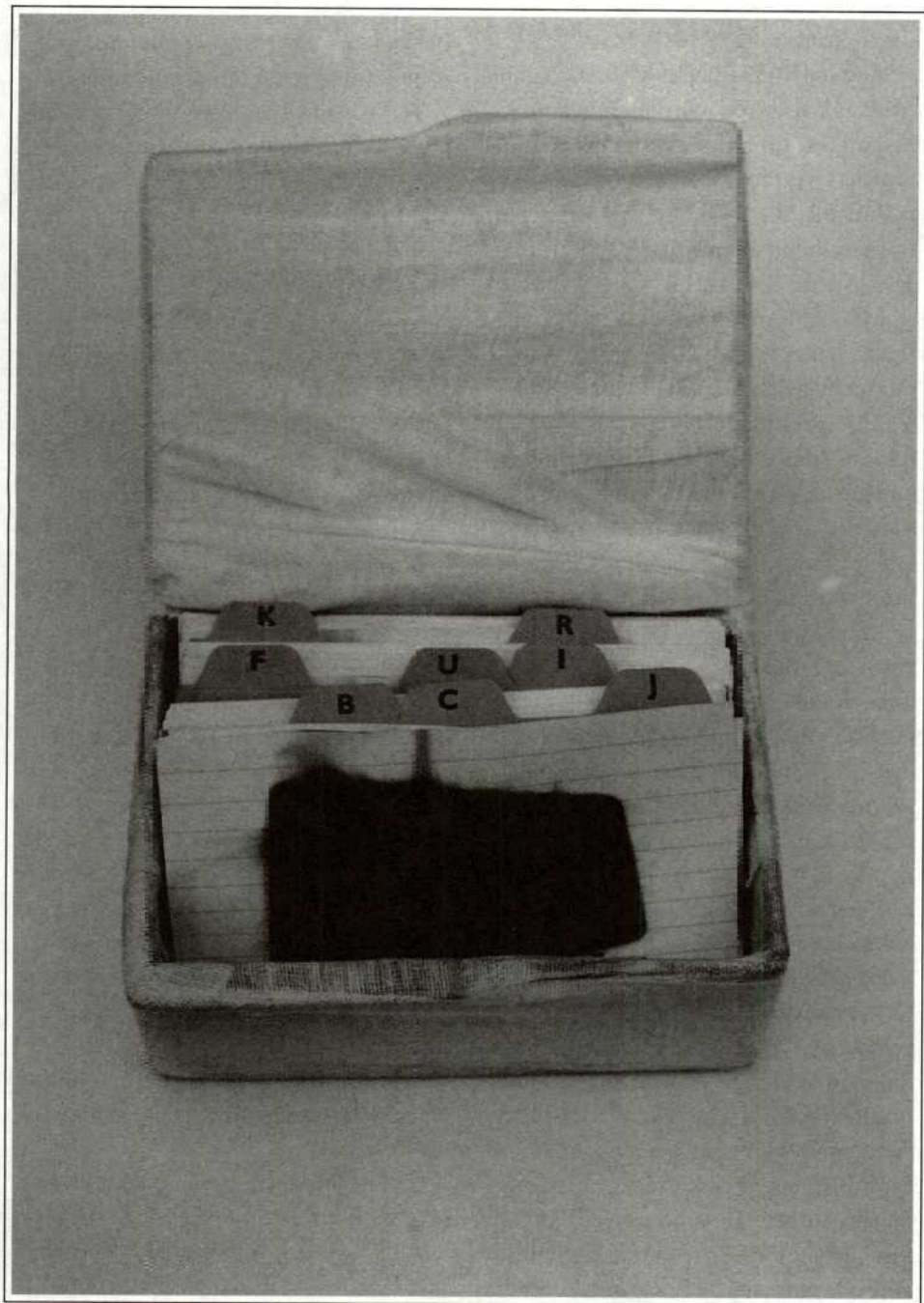

ZBIGNIEW LIBERA.
(Poola).
—
"Lego". 1996.

ZHANG DALI.
(Hiina).

—
“Dialogo. Peking”.
Valguskasti foto. 80x100 cm.
1998.

TOM GILHESPY .
(Suurbritannia).

—
"Valu kartoteek".
20x10x10 cm.
1998.

mesel kongressil 1934.

Aastatel 1953–88 jõudis ideoloogiline printsiipaalsus sedavõrd manduda (ning kirjanikud nii palju eriilmelisi teoseid juurde kirjutada), et ENSV lõpupäevil mahtus SRi alla kogu ENSVs trükitud eestikeelne ilukirjandus – Smuulist Karevani, Jakobsonist Kaugverini.

Mõiste SR muutus üha laiemaks. Tagatipuks hakati ENSV kirjanduspilti integreerima väliseestlasi (Suits, Under, Viהלem, Ristikivi). Tekkis taas küsimus: mis on eesti kirjanduse lahterdamisel tähtsam: kas kirjaniku kuuluvus ühiskondlikku süsteemi või keeleroumi? Ometi oli SR sellele ammu ammendavalt ja kategooriliselt vastanud.

Minu käsituses pole SR mitte meetod, vaid kirjandusvool – rangelt piiritletud, omapärane ja seetõttu hõlpsasti kirjeldatav. SR põhines kindlatel dogmadel. Kui kirjanikel õnnestus hakata mõnest neist mööda hiilima, tekkis ideoloogilise ja stiililise segaduse ülihuvitav periood, mis kestis 60ndate keskpaigani.

Meetodist võib rääkida tolleaegseid võimu ja vaimu vahelisi suhteid käsitledes. Võib rääkida esimese käteväänamis- ja teise kohastumismeetoditest. Aga hirm vangilaagrisse sattumise või Soome-viisast ilmajätmise ees pole kirjutamismeetod.

SRi kui kirjandusvoolu sünd Eestis langeb mõistagi aastasse 1940. Sõja-aastad toovad aga rohkesti segadust. (Kas näiteks Sütiste “Umbsed päevad” kuulub SRi alla või mitte?) Seepärast on lihtsam alustada aastast 1945, kui kord oli juba ilusasti majas. Edaspidised kirjanike represseerimised ei olnud tingitud mitte nende allumatuses SRi printsiipidele

(need, kes kaasa minna ei tahtnud, vaikisid niikuinii), vaid minevikupattudest.

Ka SRi kui kirjandusvoolu surm ei lange pealkirjas toodud aastasse. Sel aastal suri küll üks Gori linnast pärit vuntsidega piibutaja, kellele oli pärast hea kui “üksikute vigade” peasüüdlasele näpuga näidata. Aga SRi tunnusjooned hakkasid ähmastuma alles paari aasta pärast ning kogu lagunemisprotsess kestis laulva revolutsioonini. Võib siiski öelda, et kala selgroog murdus kuuekümnendate aastate keskpaiku ja sellest ajast peale oli ta halvatu. Mis siis juhtus, sellest allpool.

Reeglid või tunnused

SRil oli terve leegion reegleid. Nii kompartei poolt dikteeritud, nendest kaudselt tulenevaid kui kirjanike enesetsensuurist tingitud. Korralik toatüdruk pühib tolmua ka proua otsese käsuta.

SRi puhul on üsna raske reeglite (st etteantud normide) ja tunnuste (loomingu ilmnevate tagajärgede) vahel vahet teha, sest esimesi serveeriti teiste pähe. Kusagil ei märgi kriitika, et kirjanik N kirjutab X teose, et raha teenida või enda ning oma pere julgeolekut säilitada. Ikka eeldatakse, et N haaras sulepea pihku patriootliku vaimustuse ja oma südamehääle sunnil.

1. Tegelased jagunevad positiivseteks ja negatiivseteks. Põhimõtteliselt võib konflikt areneda ka kummagi leeri sees (kuidas töötada veelgi paremini? kuidas teineteisel nahk üle kõrvade tõmmata?) või tegelase sisekonfliktina, ent pluss- või miinusmärk seisab igaljuhul pidevalt otsa

ees.

Äärmiselt suurt tähelepanu pööratakse SRi teostes silmakirjalikkusele. Halbade tegelaste seas on vähe otseseid ideekindlaid vaenlasi. Lambanahka pugunud hunt paljastatakse alati ja lugejale on ta hariplikult juba tegelase esimestest fraasidest (või isegi välimuse kirjeldusest) alates läbinähtav. Siin kattus kirjanike eneste kogemus kriitika nõuetega. Iga tol ajal avaldamist leidnud autor pidi ju olema silmakirjalik – kui ta ei olnud stalinist.

Positiivsed tegelased räägivad seevastu tõtt ja ainult tõtt. See tähendab seda, mida partei ja valitsus lubavad.

Negatiivsed tegelased pole positiivsetest kuigivõrd objektiivsemalt kujutatud ega elulähedasemad. Nende alatus ja rumalus paistavad esmapilgul läbi nagu muinasjutus hundist, kes käpa jahuseks tegi, et kitsemana välja näha. Kahjuks on positiivsed tegelased sama lollid nagu Grimmide kitsetalled ning neile peab appi tulema jahimees partorgi isikus. (Tavaliselt on selleks umbes 35-aastane Punaarmee sõja läbi teinud blond jässakas, seksuaalselt vähearenenud mees, kes enne sõda oli sulane või kehvik.)

Mõnedel esmapilgul rasketel probleemidel on lihtsad lahendused. Näiteks Osvald Toominga ja Ilmar Sikemäe maa-parandusainelistes teostes on metsavendade suurimaks sihiks ekskavaatori õhkulaskmine. Mõtlesin kaua, miks? Vastuse leidsin Egon Ranneti komöödiast “Omad inimesed”. Paharet August kaebab seal, et ekskavaatorid kaevavad nii laiu kraave, et tema venitas ülehüppamisel selja ära.

Negatiivsus ja positiivsus on teosesse enne kirjutamist sisse programmeeritud,

kirjanik ei kasuta determineerimiseks mingeid individuaalseid võtteid. Kui lugeja näeb August Jakobsoni näidendi “Meie elu” tegelaste loetelus hallparun Saulepi või endise alevipoodniku ja majadeomaniku Urmi nime, teab ta kohe, et need on äraütlemata jõledad sellid.

2. Positiivsete tegelaste peaesmärgiks on töötamine Nõukogude Liidu majanduse ja kaitsevõime tugevdamiseks. Isiklik elu, inimsuhted ja harrastused (viimastest on eriti aktsepteeritavad meestel kalapüük ning malemäng, naistel laulmine) on tööle allutatud. Õige mees paneb ka pulmapäeval töökuue selga ja läheb kaevu parandama (Hans Leberechti “Valgus Koordis”). Ta ei jää kahekümneaastase lahusoleku järel kallimaga kohtudes tema juurde õhtusöögile, vaid tõttab tööle (“Omad inimesed”).

Kõik, kes ei tee tööd või seavad selle juures esikohale omakasu, on *eo ipso* negatiivsed tegelased. “Tõe ja õiguse” virk Andres on selles mõttes sama negatiivne kui logelev Karin Paas.

Töö eest saadav rahaline palk ei ole positiivsetele tegelastele oluline. Aga äranad sellest ka ei ütle – kui pole just tegu vaeste abistamisega.

See SRi väga oluline tunnus kadus esimeste seas. Juba 60. aastate keskpaigaks on fanaatilised töömurdjad reliktkis muutunud.

3. Positiivsete tegelaste tegutsemist juhib valgustatud religioossus. Nad usuvad kommunistliku maailmakorra eelisesse ja võitmatusse, kuid mitte pimedalt, vaid on selle imetegusid oma silmaga näinud.

Negatiivsed seevastu on vihast kurdid

ja pimedad, religioon (ükskõik, kas kristlik või kommunistlik) on neile üksnes kattevarjuks oma alatuse maskeerimisel.

Positiivsel leeril on vägevad avitajad (partorg, miilits, šefid linnast), kes raskel hetkel alati appi tulevad. Parteitöötajatele on lisaks omane täiuslik ettenägemisvõime nagu preestritele kohane.

Negatiivsed tegelased peavad omal jõul toime tulema.

Alkoholi ja tubaka tarvitamises heal ja kurjal vahet pole. Plotski keeramine ja viinaviskamine pole SRis mingi kriteerium tegelase õilsuse või alatuse üle otsustamisel. Küll mõjub alkohol neile sootuks erinevalt. Esimestes tekib "mõnus surin", teised aga hakkavad naise käperdama, muutuvad härdaks või paljastavad oma rõõvlipalge.

4. Positiivne naine on positiivsest mehest madalam olend. Mees peab armastavale naisele meelde tuletama, et töö on tähtsam kui isiklik elu. Naine kipub teda eksitama, kutsudes õhtusöögile või koguni jalutama. Mees suudab töö tõttu unustada naise sünnipäeva, naine mehe oma mitte ("Meie elu"). Lahingus bandiitidega haarab mees püssi, naine üksnes kirve ("Valgus Koordis"). Vägevate avitajate eesotsas on alati mehed.

Positiivsele naisele pole lubatud *make-up*, alkohol ega tubakas. Negatiivsed kipuvad liialdama nii esimese, teise kui kolmandaga, tingimata on nad aga maitsetult riides.

Positiivne kangelanna on kangelasega võrdne üksnes tööarmastuses ja ideelises kindluses ega jää suurt alla ka füüsilises tugevuses. Tema lemmikkohad on köök ja laut, sest seal saab kõvasti tööd murda.

Aga mitte lastetuba, kuna lastesaamine eeldab seksuaalvahekorda, millele viitamisest SR hoidub. Suudelda ja käest kinni hoida võib. Üldjuhul lubavad autorid õnnelikel nõukogude noortel veidi amelelda ka enne abiellumist – kuid viimane on siiski kohustuslik järg.

Positiivne kangelane on kangelannast alati pikem ja vanem ning tema sugutung on nõrgem – või töösse kanaliseeritud. Kangelanna on kõrge moraaliga, lähemiskatsetes passiivne või koguni tõrjuv (Helmi Kirkma "Rohelises kullas"). Tulemuseks on verevaesed armastuskonfliktid, kus eelarvamus ja uhkus armastajate kokkusaamist ikka edasi lükkavad. Sageli tasakaalustab esimesi armastajaid subretpaar, kes pole nii ideeline ja kõrge moraaliga kui peategelased, kuid vähemalt sama töökas ja lojaalne. (Roosi ja Kristjan Leberechti jutustuses "Valgus Koordis", Laine ning Villu sama autori "Kaptenites".)

Negatiivne tegelane, olgu ta mis soost tahes, üritab muidugi liiderdada nii palju kui võimalik. Vabrikuomanik Kurt Troll Jakobsoni draamas "Õõ ja päeva piiril" on põlastusväärne, kuna soovib olla vahekorras oma naisalluvatega (kas kuulsid, Clinton?). Liiderdamine iseenesest pole karmi karistust vääriv patt, paraku on kõik hoorajad ka rahvavaenlased.

5. Tegelaeste otseses kõnes domineerib propaganda. Positiivsete tegelaeste otsene kõne väljendab maailmavaatelist hoiakut rohkem, negatiivsetele ja ümberkasvavatele tegelaestele on lubatud ka "teemast kõrvalekaldumine" ja isikupärane kõnemaneeer, näiteks vandumine ja parasiitsõnad. Erilise fantaasiaga viimaste kasutajad

ei hiilga. Näiteks Jonn Malmi “N-noh..., ahah...” Jakobsoni “Ehitajates”, Kurt Trolli “Hm-m-jaa..., jahah,... ahah...jaa?” või sama autori š-i susistav Joosep Urm (“Meie elu”).

Omamoodi tekst on silmakirjatsetel ehk huntidel lambanahas, kes sõnades on “meie” poolt, aga tegudes mitte nii väga. Nemad püüavad küll välja öelda õigeid mõtteid, aga teevad seda nii saamatult, et jäävad lugejale otsekohe vahele. Kahtlust äratavad kõigepealt nende “rahvalikkusele” apelleerivad fraasid (“töö pole jänes, et eest ära jookseb”). Sedasorti tegelaste abitusel üks kena näide (“Omad inimesed”):

ALBERT: “Kuid sa vaata ette – see Kareda võib kergesti neil seal parteis olla!”

ANU: “Aga siis on ju teada, et inimese õigust räägib ja midagi õppinud on! Ega sinna halvad pääsegi.”

ALBERT: “Seda nüüd küll... Näed, kuidas segi ajasin!”

Neil tegelastel puudub igasugune ohutunne. Oma käe tõmbavad nad tulest välja ainult selleks, et sinna pead toppida.

6. Autori isikupärane stiil on viimse võimaluseni piiratud. Päriselt kõrvaldada seda muidugi ei saanud ja stiili küsimuses valitses kirjanike ja kriitikute vahel suhteline rahu. Esimesed püüdsid võimalikult vähe originaalseda, teised arvustasid stiili märksa tolerantsemalt kui ideoloogilist printsiipaalsust ja tehnilist kirjutamisoskust.

Isikupäraseid stiile asendas üks ja kogu kirjandusvoolule omane. Põhimõtteliselt sarnane nähtus nagu ekspressionismi või

impressionismi perioodil, aga palju rangem. Siiski on suur vahe, kas lugeda Smuuli või Jakobsoni tekste. Ja vahe on just stiilis, mitte ideedes.

Hugo Raudsepa näidendid ja Paul Pinnale mälestused ei langenud põlu alla mitte sellepärast, et nad oleksid olnud ideoloogiliselt vildakad. (Esiteks valvas seda eeltsensuur, teiseks on uskumatu, et vanad haiged mehed meelega häda ja viletsuse sisse tormata tahtsid.) Aga nad ei olnud piisavalt stiilipuhtad – Raudsepal labasuse, Pinnal sentimentaalsuse tõttu. SRi loomingulise kõõgi standardite järgi olid nende “kalakesed” lubamatult valesti maitsestatud.

7. Tähtsaim kirjandusžanr on kriitika. Ilukirjandus oli rangelt aheldatud, kriitika veidi suveräänsem ning tunduvalt võimukam. Tä võis kirjaniku saata vangilaagrisse või Stalini preemia laureaatide vastuvõtule. Kirjandus oli formaalne, kriitika mitte. Tolle ajajärgu õhustiku kohta annab arvustuste lugemine märksa mitmekülgsemat infot kui arvustuseluste teoste lugemine.

Markantne näide *Loomingust* 1951/1: “Raamat, mille ilmumine kohustab suurendama valvsust” Egon Ranneti sulest. Priit Kajari (Friedrich Kõlli) jutustuse “Uus tee” kohta antakse nii põhjapanev ja printsiipiaalne analüüs, et jutustust ennast pole mõtet lugeda. Pole ka mõtet räägelt pähesaanud autorist tagantjärele märtrit teha. Kui ta juba SRi hästi sätestatud reeglite ja juhtnõõride järgimisega toime ei tulnud (kuigi üritas!), oleks ta muul ajal veel haledamalt läbi kukkunud.

Kriitika oli ka sõnavaralt ilukirjandusest võimsam. Selliseid terve mõistusega

hoomamatuid termineid nagu "ameerika kosmopoliitide poolt ülistatud trotskistlik-fašistlik raamat" (*Looming* 10/1950) ilukirjanduslikest tekstidest ei leia.

SRi tipp-perioodil oli kirjandus kriitika kajaks, mitte vastupidi nagu üldiselt kombeks.

Sellest ajast alates, kui kriitikud kaotasid oma senjööriõigused kirjanike üle (ehkki reaalses elus olid nii siin- kui sealpool lauda suurelt osalt ühed ja samad isikud), kaotas SR oma sügavaima omapära.

Võimu ja koos sellega ka eetilise ning esteetilise jalgealuse kaotanud kriitiku hingeelu ja mõttemaailma annab ehedalt edasi Max Laossoni reisikiri "NATO blokk turisti bloknoodis" (1962). Peategelane jõuab skisofreenilisse staadiumi. Üks osa temast vaidleb teisega, lisaks mõlemad koos Dogmaatikuga, otsides seda õiget SRi uuenevast ajast. Kilde leitaksegi, kuid mosaiiki enam kokku panna ei õnnestu. Kui poliitilistes ja ideoloogilistes küsimustes ilmutab Laosson veel printsiipaalsust, siis suhtumises lääne moodsasse kunsti valitseb kaos.

See on taganemine. Tõsi, organiseeritud ja aeglane, mitte paaniline põgenemine.

8. Nõukogude asjad on maailma parimad asjad. Rudolf Sirge romaanis "Maa ja rahvas" on episood, kus talumehed lähevad 1940. aasta suvel poodi vikateid ostma. Kaupmees pakub neile Austria vikateid, aga eesti talumees eelistab nõukogude omi.

Ainult kulak võib kiita välismaa inkubaatorit ("Omad inimesed"). Ainult kulaku pojale tuleb mõte uhkustada "amee-

rika moodi" pintsakuga. Nõukogude neiu arvates on see nagu kott (sealsamas).

Inimene, kes usub, et nõukogude traktor või ekskavaator võib katki minna, on rumal või lausa rahvavaenlane. See tunnus kestis vähemalt kuuekümnendatani (kosmoselaevad!).

9. Kaasaminemine kõigi võimu poolt algatatud kampaaniatega. Kui oli vaja kirjutada kolhooside loomisest, kirjutati sellest. Kui stalinlikust maaparandusplaanist, siis soode kuivendamisest. Kui oli vaja Stalinit kiita, siis kiideti. Kui hukka mõista, siis mõisteti. Kampaanialikkus kestis kuuekümnendate alguseni, kui tulipunktis oli kommunistliku moraalkoodeksi juurutamine ning kommunismi ülesehitamine aastaks 1980. Need olid viimased kampaaniad, mis adekvaatselt kirjandusse jõudsid. Gorbatšovi karskuskampaaniast meil kirjanduslikku monumenti pole.

Lisaks kogu rahvast hõlmavatele kampaaniatele olid kirjanikkonnal veel omad spetsiifilised, kriitika poolt lansseeritud kampaaniakesed.

10. Põlastav suhtumine Eesti Vabariiki ja selle saavutustesse. See ainus rahvuslik tunnus (või pigem ikka reegel nagu eelmisedki) kadus viimaste seas, täielikult alles 1988. Muidugi oli sellest võimalik mööda pääseda: tegevus tuli üle kanda mõnda muusse ajajärku – näiteks 1905. aastasse (Aadu Hint, Erni Krusten).

Osvald Toominga raamatus "Roheline kuld" on jabur lause: "Niisama lame ja näotu, nagu kogu kodanlikul ajal ehitatud koolimaja, oli ka tema saal."

Estiaegne arhitektuur oli ju valdavas osas säilinud, maju ei hävitatud nagu raa-

matuid, inimesi või mälestusmärke. Kui "Nimed marmortahvlil" kohta võis vabalt pori loopida – raamat oli nagunii keelatud –, siis koolimajad seisid püsti ning nende "lamedus ja näotus" oli stalinistliku arhitektuuri pärlitega igapäevase võrrelda.

Enamik tunnuseid, mida on käsitletud ka kui SRi puudusi, on tegelikult selle tugevaimad küljed. Tegelasujude skeemaatilisus on SRi teostele sama vajalik kui päike taimele. Eri tegelased on eri raamatutes ühe ja sellesama idee kandjad. Nagu muinasjutus, kus vanaisa murrab katki üksikud vitsaraod, kokkuseotud kimbust aga jagu ei saa, pidi see ideekandjate kokkuseotud kimp lugeja teadvust tugevamalt mõjutama.

Mõned hädusamad normid

SR oli massikirjandus. Muidugi ka tiraazide, eelkõige aga orientatsiooni poolest. Teose iga idee pidi olema mõistetav igale potentsiaalsele lugejale. Võimatu on vastata, kes on näiteks Jakobsoni "Võitluse rindejooneta" või Semperi "Punaste nelkide" sihtgrupp. (Tol ajal vastati muidugi kõhkluseta: "Rahvas!")

Kirjanikkonna ühtsus. Kõikvõimalikel üritustel, kampaaniatel ja reisidel puutusid kirjanikud omavahel rohkem kokku kui ühegi kirjandusliku rühmituse liikmed, rääkimata eelnenud või järgnenud kutseorganisatsioonidest. Kuna ühte latrisse ajamine toimus sunniviisil, ei järeldu sellest veel inimlikult lähedasi suhteid.

SR põhjendab tegelaste realistlike tegusid ebarealistlike motiividega. Sealjuures on positiivsete tegelaste teod nega-

tiivsete omadest märksa realistlikumad. Inimesed töötasid kolhoosides ja kaevandustes, armusid, vaidlesid, laulsid, jõid viina. Kõik see oli kahtlemata nii, aga tehti neid asju siis sellepärast, et kolhoosikord töötas jõukust või et kallim oli tööeesrindlane?

Negatiivsed tegelased on rumalad, kurjad, ahned ja salakavalad. Oma tegude toimepanemiseks on neil vaja sama vähe motiive kui hundil lamba murdmiseks.

Sotsialistlikku realismi võiks võrrelda kriitilise realismiga (KR) nii:

KR: realistlik miljö – realistlikud tegutsemismotiivid – realistlik tegevus.

SR: realistlik miljö – idealistlikud tegutsemismotiivid – realistlik või idealistlik tegevus.

Tegutsemismotiive ei vaevu (või ei suudagi) SR usutavaks põhjendada. Sageli esitatakse need tegelaste propagandistliku kõnena, mis on iseäranis võlts. Lõpptulemust püütakse aga igal juhul näidata realistlikuna. Isegi Jakobsoni välismaa-ainelistes dramaatilistes jutustustes, mis ongi eesti SRi kvintessentsiks.

Kui jutustuses "Valgus Koordis" moodustatakse külas kolhoos, on see tegevus ajaloolise tõega kooskõlas. Ka industrialiseerimine ning laiaulatuslik ehitustegevus olid tõeliselt asetleidnud sündmused.

Seevastu Jakobsoni "Elu tsitadellis" finaali – bandiitide korraldatud pommiplahvatus – on ebausutav. Ebausutava tegevuseni, eriti lõppplahenduseni jõudmine ei olnud sünkroonkriitikale üldiselt meeltemööda.

Eesti SRi positiivsed kangelased on blondid ja sinisilmsed. Negatiivsete pigment varieerub rohkem.

Libamuinasjutt

SR on küllalt lähedane klassikalisele indoeuroopa muinasjutule. Igatahes lähedasem kui kriitilisele realismile.

Kontrastiprintsiip. Nagu muinasjuttu võib ka SRi teost võrrelda rästertehnikas fotoga. On mustad punktid ja valged punktid. Ka esialgu hallina serveeritavad laigud koosnevad lähemal uurimisel mustast ja valgest lõimest. Valged piiravad mustad sisse ja hävitavad nad lõpuks.

Suletud maailma printsiip. SR loob oma maailma, mis osaliselt kattub reaalsega (miljöökujutus, osaliselt karakterid ja tegevus), osaliselt vastandub sellele (must-valge kontrasti loomine ja valgete programmeeritud võit), osaliselt elab sellest aga täiesti sõltumatut elu (konstrueeritud dialoogid, maniakaliseeritud tööarmastus).

Muinasjutulaadne on SRi teoste lõpp. Lugejale avaneb perspektiivikiir, mis näitab positiivset armastajapaari käsikäes tulevikku suundumas. Aga kui muinasjutt viskavad nad materiaalselt kindlustatuna jalad seinale, siis SRi teose finaalis jääb nende paleuseks ikka fanaatiline töörabamine.

SRi teos ei täida muinasjutu põhifunktsiooni – ta ei paku illusoorset vabanemist reaalsusest. Tema propageeritavad väärtused pole väärtuslikud mitte lugeja, vaid võimuaparaadi jaoks. SRil puudub ka kriitilisele realismile omane tegelikkuse kunstiks üldistamise jõud. Tal puudub ka kirjanduse piiride laiendamise taotlus nagu tema enda poolt dekadentsiks sõimatud kaasaegsetel kirjandusvooludel läänes.

SR pole kirjandus, vaid selle aseaine. Nagu karastusjook “Baikal” oli nõukogu-de inimeste jaoks *coca-cola* aseaine.

Tekstides väljenduva omapära kõrval oli SRil mitu olulist välist ehk formaalset tunnust, mis pidasid ajahambale palju paremini vastu. See oli kala nahk, mis lagunes viimasena.

1. Autorkond oli organiseeritud: Eesti Nõukogude Kirjanike Liit, noorte autorite koondised. Autorid, kes neisse ei kuulunud, võeti kas kiiresti liikmeks või kadusid areenilt (eelmainitud Friedrich Kõlli).

2. Kõik autorid olid kriitikute jaoks arvel. Kriitika tuletas järjekindlalt meelde ka vaikijaid ja pani mittekirjutamist pahaks (kui tegu polnud just otseselt rahva-vaenlaseks tunnistatuga).

3. Avaldamiskohad olid reglementeeritud: a) riiklikus kirjastuses (üksainus neist tol ajal ENSVs ilukirjandust välja andiski) välja antud raamatud; b) perioodika (põhiliselt *Looming* ja *Stalinlik Noorus*). Tüüpiline oli, et teos ilmus esiteks ajakirjas ja siis raamatuna.

Miks ikkagi kirjutati

Jah, kirjutati vähem kui ühelgi teisel perioodil 20. sajandi eesti kirjanduses. Aga ikkagi kirjutati.

Kirjanike Liit polnud EKP, selle kohta ei saanud öelda: kui mina poleks astunud, oleks võetud teine ja hullem. Sunniviisil võis kirjutamisest võõrutada, aga mitte kirjutama panna.

Aga mõjuvaid põhjuseid avaldamiskõlblike tekstide kirjutamiseks oli ometi. Esiteks: kirjanikuamet oli tolleaegses

laastatud majandusega riigiorjade ühiskonnas kõigist piirangutest hoolimata üks vabamaid ja tulusamaid. Teiseks: valitseva asiaatliku kultuurimentaliteedi kohaselt oli kirjanik (poeet, akõnn, dutaar) pooleldi heroiline isik, pooleldi šamaan, kes tundis kirja ja oskas sõna abil rahva südameid mõjutada. Eks see tõstis eneseteadvust. Kirjanikest “riigijuhid” (Vares-Barbarus, Semper, Jakobson) olid sel ajal tavalisem nähe kui varem ja hiljem.

Kirjanikkonnal oli kaksikmoraali omaksvõtmisel ja levitamisel Eestis pioneerirool. Sel lihtsal põhjusel, et intelligentne olevus kohaneb uue olukorraga alati paremini kui ebaintelligentne.

Kaksikmoraal avaldus kõige paremini iga parteilise hukkamõistu järel mõne kirjandusliku väärsammu üle (konfliktituse teooriast, huumori ja satiiri mahajäämusest, luulekeele formalismist). Sellele järgnenud sõnavõttudes olid kirjanikud varmad endale tuhka pähe raputama ja vigu tunnistama. Kuigi kõiki vigu oli tehtud eelmiste parteiotsuste tulemusel. Suur hulk täiskasvanud intelligentseid inimesi mängis sõnakuulelikult vastutusvõimetute alaealiste tolade rolli, keda tuleb pidevalt suunata ja kasvatada.

Samal ajal oli kirjanikkond oma ajast ees. Kulakute hävitamine oli Eestis 1950. aastaks vaevalt lõpule viidud, aga nemad leidsid juba järgmisi vaenlasi. Kui Jakobsoni näidendis “Meie elu” räägitakse “rasvastest keskmikest” ja Smuuli “Kirjades Sõgedate külast” “kulakumentaliteediga” inimestest, on võimule järgmiste repressiooniohvrite ring kätte näidatud. Kulaku defineerimiseks olid kindlad parameetrid, kulakumentaliteedis sai süüdistada iga-

üht.

See ei tähenda, et Smuul ja Jakobson oleksid olnud mingisugused okupantide ketikoerad. Nad olid hästi kohastunud. Ja kohastumine tähendas muuhulgas ka pidevat vaenlaste otsimist.

Nagu öeldud, hakkas kala mädanema südamest. Esiteks kriitika juhtiva rolli minetamine, teiseks religioosset maailmatunnetusest (kommunistide ilmeksimatuse teesist) loobumine (või vähemalt selle ignoreerimine).

Kolmandaks: (see oli lammutusprotsessi kõige tähtsam osa ehk kala selgroo murdmine!) tõlgete ja uustrükkide kaudu avarus taas eesti lugeja maailmapilt. “Baikali” kõrval sai kättesaadavaks ka *coca-cola*, ehkki limiteeritult. Uute teoste loomisel ei saanud seda eirata – kui ei tahetud end naerualuseks teha. Ja ka varem loodu hakkas teises valguses paistma.

Välised tunnused (organiseeritus, avaldamisvõimaluste reglementeeritus) ehk kala nahk püsisid 1988. aastani. Sellest aastast alates pole mõtet kalast enam rääkida.

Oaas nimega rannakirjandus

SRI üheks tähtsamaks autoriks peetav Juhan Smuul oma proosateostes (“Kirjad Sõgedate külast”, “Muhulaste imelikud juhtumised...”) selle korraliku valdamiseni ei jõudnudki. Suhteliselt kaugel sellest oli ka Aadu Hint (näidendid, “Tuuline rand” I).

Põhjusi, miks nii juhtus, on kindlasti väikeseid ja suuri, tähtsaim ehk see, et varem SRI jaoks üleliiduliselt kehtestatud

eeskiri oli andnud skeemid talupoegade, tööliste ja progressiivse intelligentsi, samuti nende vaenlaste kujutamiseks. Eesti (ja Läti) rannaelu kujutamiseks üksikasjalikud piirangud ja eeskujud puudusid. Lisaks kaitses rannakirjanikke otseselt Moskva käsi, kes kohapealsetele kriitikutele tukka kargas (1950 ENSV kirjandusdekaadil Moskvast). Nii võis paari sammukese võrra ka oma rada astuda. Igatahes tundsid Smuul ja Hint end oma oasis nii turvaliselt, et ei raatsinud sealt loomepeerioidi lõpuni lahkuda ja andsid eeskju noorematele.

Rannakirjandus ei vastandu SRile, ta erineb sellest nüansside poolest.

1. Tegevusajendid ning tegevuse tulemus olid realistlikumad kui SRis üldiselt.

2. Stiil oli tunduvalt isikupärasem.

3. Oluline on seegi, et Smuul ja Hint olid ilmselt andekamad kui tolleaegne ENSV kirjanikkond keskmiselt.

Üldiselt pole võimalik ette kujutada, millest ja kuidas oleksid SRi viljelenud eesti kirjanikud kirjutanud riigi iseseisvuse ja senise ühiskonnakorra säilimise korral. Kindel on ainult see, et midagi muud. Smuul ja Hint mõjuvad aga loomulikuna ka üle oma aja. Nende proosa on kahepaikne elukas, mida võib vaadelda nii SRi kui traditsioonilise kirjanduse aspektist.

Pigem konn kui kala.

Miks sündis valgus just Koordis?

Jõuan teema juurde, millest kogu loo idee tekkis: Hans Leberechti "Valgus Koordis" kui SRi tähtteos. Romaani mõõtmetega

jutustus, mille ilmumisest möödus sel aastal pool sajandit.

Just täht-, aga mitte tippteos. Aastal 1948 ei olnud SR tervikuna veel täiuslikkuseni arenenud, kuigi näiteks August Jakobson jõudis sinna juba näidendiga "Elu tsitadellis" (1946).

1949. aastal Stalini preemiaga auhinnatud ja samal aastal eesti keelde tõlgitud "Valgus Koordis" kuulub tüüpilise SR-kirjanduse alla. On kampaania (kolhooside loomine), on positiivsed ja negatiivsed tegelased ning kõikujad; subretipaar ning hunt lambanahas. Positiivsed on blondid ja sinisilmsed.

Agasineb ka erijooni. Tähelepanuväärselt pealiskaudselt kujutatakse vaenuliku leeri esindajaid. Kulak Mihkel Koor on inetu ja ebaviisakas, kulak Kurvest samuti. Sellest jääb nagu väheks, eriti kui Jakobsoni "Šaakalitega" võrrelda. Ja mida halba on Koori katses vähemalt üht elujõulist talupidamist Koordis säilitada? Ainult see, et ta ei mõistnud, et see on võimatu.

Bandiidid ei sekku pikemat aega tegevusse, kuigi neist räägitakse. Vaatavad niisama kurja pilguga (lk 130; siin ja edaspidi 1949. aasta teise trüki leheküljenumbri) ja luusivad öösel võõras aias ringi (lk 134). Alles lk 142 saab meestel mõõt täis ning nad hakkavad valla aktivistidele pealuude ja ristipandud kontidega ähvarduskirju saatma.

Ka Eesti Vabariigi sõimamisel pole Leberechti kuigi entusiastlik. Pigem vastupidi: jutustuse arenduses imetleb autor mitmel korral eesti "talupoegade" (viimane on ta lemmiksõna) rammusaid hobuseid, rikkalikku söögilauda ja korraarmas-

tust. Lk 40: "...puhtal laudlinal auras tohutu suur vaagnatäis lambaliha, mida ümbritsesid keedetud kartulid, kaalikad ja kapsad." Kusjuures nimetatud idüll leidub kehvikute peres. Ometi on alles aasta 1945, seega ei saa nimetatud hüvesid nõukogude korra arvele kirjutada.

Sügava elamuse on autor saanud Pätsiaegsetest jõulupostkaartidest (lk 75). Jänese kaubamajast aastal 1932 ostetud ülikond peab vastu viisteist aastat (lk 269).

Lk 191 ütleb Paul Runge mitme ilmselt EV päevil ehitatud hoone, sealhulgas Koordi koolimaja kohta: "Ma mõtlen, et selles saalis ei leidu inimesi, kes julgeksid öelda, et need majad on ehitatud halvasti." 180° erinev suhtumine kasvõi Toomingast! (Tõsi, lk 34 väidab autor hoopis, et Koordi kool asub vanas mõisahoones. Aga see selleks.)

Paul Runge kojutulekuteekonna kirjeldusest on kerge välja lugeda Leberechti enda muljeid Eestiga tutvumisest. Need leheküljed on jutustuse siiraimad – koos nendega, kus kõneldakse toidust ja söömisest. Lisaks materiaalsele heaolule on autorile sügavat muljet avaldanud eestlaste omavaheline vaba suhtlemine ja lai tutvusringkond. Rongis leitakse uusi tutvavaid, juuakse viina, lauldakse. Keegi ei arva, et sa oled KGBst. Eks harjumused ole visad kaduma ja maarahvas on ikka kõige konservatiivsem rahvakiht olnud.

Olustiku- ja karakterikujutuses on Leberecht realist, viimases küll mõnevõrra küündimatu. Lisaks negatiivsetele tegelastele on kahvatu ka peategelanna Aino kuu.

Lihtsameelne ja siiras hädavares Mar-

tin Semidor on seevastu nagu teiste reeglite järgi paberile pandud. Tema kujus on eluehtsust, sisemise arengu loogikat ja koguni huumorit. Sellest tuulelipust võib tõesti uskuda, et ta tahab kolhoosi astuda. Tema iseteadvuse tõus on tüüpiline edukatutud väikese inimese jefreitorimentaliteedi ilming.

Teise veidriku, pimededa Saamu karakterikujutus on ebaõnnestunud, eriti võt-silt mõjub otsene kõne. Ometi oli ilmselt just pimedaid kõige lihtsam nõukogude võimu ja kolhoosikorra eelisesse uskuma panna.

Kolmandaks veidrikuks tõuseb personifitseeritud eakas ruun Antu, kelle mõttemaailm sarnaneb hämmastavalt Saamu omaga, kuid õnneks puudub seda labastav otsene kõne.

Koordi elu üle valitseb *deus ex machina* – partorg Muuli. Ka tema on blond (lk 52). "Pole viga, küll sa tuled..." ütleb Muuli pärast esimest kokkusaamist Rungele. "Ilma minuta ei saa sa kuidagi läbi!" (lk 52). Ja Runge tuleb.

Stiilne on episood lk 151. Runge on põlevas majas bandiitide tule all, sõbrad tormavad vallamajast telefoni teel abi kutsuma. Telefonineiu küsib ärritatult, keda soovitakse. Maasalu ei oska ähmiga midagi öelda. Ja siis: "Partei!" möirgab Maasalu. "Andke mulle partei!"

Peategelase Paul Runge iseloomustus on kõige kompaktselt, ehkki üsna vesipruulilikult antud lk 81: "Mees esines üsna lühikese kõnega, mis kõlas niisama teravalt ja selgelt, nagu olid teravad ja selged tema mehise näo jooned."

Naturalismi õhkub kangelanna iseloomustusest (lk 90): "Talupoja keev ja terve

veri voolas Aino soontes, paistis läbi tema näo roosatava naha, tuikas tema elurõõmsais siniseis silmades. Ta võis tõsta viiepuudase koti maast vankrile.”

Tööde ja kommete kirjeldused näitavad, et autor on püüdnud end võõra olustikuga kurssi viia. Muidugi ei jõudnud ta Eesti eluga nelja aasta jooksul nii hästi tutvuda kui mõni teine neljakümneaga, aga SRi seisukohalt oli see pigem eelis.

Tundub, et autor ise usub seda, mida ta lk 76 kirjutab: “Sakslased purustasid pool Tallinna, Tartu, Narva. Ega nii jätta saa...” Ent lk 124 paneb ta Pauli suhu sõnad: “Kolhoosnikutel on oma autod. Ma nägin Venemaal.” See on küll liig.

Leberecht kasutab sageli SRi kohustuslikku võtet: realistliku tulemuseni jõutakse ebausutavat teed pidi. Lk 77 tunnistab Tatrik, et nõukogude võimuga ta tülli minna ei taha ja läheb seetõttu metsavarumismnormi täitma. Selge see: vastuhakk olnuks traagiline. Aga Tatrik põhjendab oma tööhimu hoopis sellega, et uus võim andis talle maad, väetist ja sordiseemet. Lk 141 leiavad külaelanikud igati õigustatult, et külavolinik Rungele ei maksa vastu hakata. Aga samas leiavad nad miskipärast, et Runge on kasulik inimene.

Lk 161 jõuab kulak Mihkel Koor üsna õigele järeldusele nõukogude ajakirjanduse suhtes. Kui leht kirjutab, et mustmullavööndis on viljaikaldus, võib seda uskuda. Kui aga sealsamas on kirjas, et raskused ületatakse kõige lühema aja jooksul, on see tühi loba. Nõukogude ajakirjanduse suhtes on ise 1945–51 ajakirjanikuna töötanud Leberecht üsna satiiriline, viidates selle pealiskaudsusele (lk 162) ja eluvõõrusele (lk 189).

Raamatus valitseb õdus rustikaalne miljöö, kus annavad tooni olupildid nagu lk 63: “Tasapisi õlut rüübrates kõnelesid nad paljudest asjadest. Ja raske oli nende vestlusest mõista, mis oli selles oluline ja mis niisama suusoojaks öeldud. Vaieldi selle üle, kui palju humalaid õlle sisse panna, räägiti lambatalledest.”

Või lk 85: “Selle imelise jõuluvana (*sic!*) seljakotis leidus tõepoolest liha, magushaput leiba ja võid. Lõunat söödi uue laua ääres, mis lõhnas värskelt kuusevaigu järele.” (Tegu on juba teistkordse jõulude idealiseerimisega, nii et seda ei saa juhuslikuks pidada.)

Või lk 121: “Õhtul oli tagasihoidlik eine, mille juures joodi ära pudel viina. Soojalt surisedes jooksis viin laiali sooni mööda. Päikesest tõmmud ja kuumaks köetud mehed istusid rahulolevate nägudega, jalad laua alla sirutatud, ja alustasid valjul häälel elavat juttu, tundmata erilist häbelikkust sõnade valikul.”

Kui parajasti laua taga ei istuta, murtake muidugi tööd teha. Lk 90: ““Las tuleb kevad, siis saad tööd teha niipalju kui isu on,” lubas Paul. Ja Aino ootas igatsusega kevadet. Lastagu tal ainult külvata, küll ta siis näitab!...”

Seksistseene on jutustuses vähe. Kahekesi käest kinni kõnnitakse alles lk 69. Kaks lehekülge hiljem suudleb Paul Ainot põsele. Ja Aino isa vaatab salaja pealt. Lk 83 ollakse juba abielus. Sajandal leheküljel saame teada, et Paulil on tekkinud komme magama heites Ainot põsest näpistada.

Lk 132 astub lavale subretipaar: Roosi Rist ja Kristjan Taaksalu. Tõelised tööhobused, nii vilja pekstes kui tulekahju kus-

tutades. Roosi kaevab üksi Mihkel Koori õuele 11 tonni vilja mahutava augu.

Leberechti heatahtlik lihtsameelsus mõjub kohati idiootlikult. Lk 191 on vaene taluteenija Roosi saanud uue lillalise rätiku. Vahetult enne seda on ta paljastanud "osava ja salakavala kulaku".

Milline assotsiatsioon! Paljasta kulak ja sa saad uue lillalise rätiku! Mille poolest on see arukam kui "Vaata korgi alla ja võida reis kahele Disneylandi"?

Jutustuse lõpp on pealiskaudne. Ebasutatavalt kiiresti kodunevad Koordi talupojad senist kaubalis-rahalist majandussüsteemi asendava fondide-tutvuste süsteemiga. Juhtub hullematki. Lk 198 antakse teada, et Muulit kutsuti pidevalt pulmadesse ja simmanitele, "kus tähelepanelikult jälgiti, et tema klaas tühi ei oleks. Ta vastas kutseile äraütlemisega..." Kui Muuli kohale ei tulnud, mismoodi siis tema klaas tühjaks võis saada?

Lugejale jääb selgeks tegemata põhiküsimus: miks on kolhoosikord parem kui üksikmajapidamised? Miks on inimesed Koordis raamatu algul kolhoosi suhtes umbusklikud, finaalis aga selle ainuõigsuses veendunud. Põhjendus küll antakse (lk 105–107), kuid see räägib üksnes väikeseste, palgatööjõudu mittekasutatavate eramajapidamiste vastu, mis olid juba ise nõukogude korra tulemus.

Kirjandussõpradel on tavaks polemiseerida selle üle, kas Leberecht oli ikka eesti kirjanik.

Arvan, et polnud vahet, kas teos kirjutati eesti keeles ja tõlgiti siis vene keelde (näiteks "Elu tsitadellis") või vastupidi. "Valgus Koordis" tegevuspaik on Eestis, tegelaste nimed eestipärased. Midagi rah-

vuslikumat on stiilselt SRi teoselt mõttetu nõuda. Kuivõrd Leberecht täitis ka väli-seid tingimusi (kuulus kirjanike liitu), pole sellise piasija kallal mõtet diskuteerida.

Vaieldamatu on see, et Leberecht tegi propagandat kolhooside kasuks. Vaielda võib selle üle, kas see on halb või hea. Arvan ise, et hea. Kolhoosid ja küüditamised oleksid tulnud ka ilma Leberechti, tema üritas heatahtlikult ja tsiviliseeritud meetodiga edasi anda seda, mida kaks aastat hiljem ("Valgus Koordis" tegevus lõpeb 1947. aasta sügisega) sunniviisil nagunii tehti.

"Valgus Koordis" ei seisa oma tasemelt kõrgemal toleaegsest SRi tasemest. Aga ka madalamal mitte. Esineb olude mitte-tundmist, mõtte- ning stiilikonarusi. Puudusi kompenseerivad autori heatahtlikkus, lakooniline sõnakasutus ning (enamasti tahtmatu) huumor.

Tore on see, et "Valgus Koordis" järgi on tehtud film ning ooper. Kui filmi olen isegi näinud, siis Leo Normeti ooper on vist teenimatult unustusehõlma vajunud. Ja veel toredam on see, et "Valgus Koordis" on tõlgitud kahekümne kolme keelde. Muuhulgas albaania, hiina ja vietnami. (Viimases kõlab pealkiri eriti hästi: "Koo-di bung sang tien thuyat".)

Leberecht versus Jakobson

Aastal 1955 astub Leberecht venekeelse ja aasta hiljem eestikeelse lugeja ette järgmise raamatuga, romaaniga "Kaptenid". See on skandaalselt vilets raamat, koondades endas kõige maitsetumas vahekorras nõukogude töölisromaan, 18. sajandi

sentimentalismi ja kolmandajärguliste armastusromaanide stampe. Leberecht näitab ennast võhikuna korvpalli alal ning teeb konjunkturistliku ekskursi tol ajal populaarse rannateema juurde. Peategelase kujutamisel häirib homoseksuaalne alltoon, millel pole sisulist õigustust. Kui "Valgus Koordis" kajastab objektiivselt nii miljööd kui tegevust, siis "Kaptenid" on konstrueeritud. Ka seksistseenid on veel abitumad, kuigi neil on ekspositsioonis suurem tähtsus.

Kontrasti kahe raamatu vahel muudab eriti teravaks taust. Kolhoseerimine oli eestlaste elus murranguline sündmus ja oma lehma ühislauta talutavas vaeses vanas Meetas võib näha inimlikult mõistetavat üldistust (kuigi teo ajend on taas ebausutav). Aga Suur-Sonda gaasitehase ratsionaliseerimisgeeniused koos kõigi oma lapsikute armuvaludega olid ja on lugeja jaoks mõttetud kujud.

Küll säilitab Leberecht "Kaptenites" mõned oma ande sümpaatsed jooned: konkreetsuse, napolisõnalisuse ja lugupidava suhtumise oma tegelaskujudesse, kaasa arvatud loomadesse. Nii erineb ta soodsalt teisest SRi võtmetegelasest August Jakobsonist, kelle käes tegelaskuju on üksnes tööriist. Agitaatori ruupor, kui täpsemalt väljenduda.

Huvitav on võrrelda "Valgust Koordis" Jakobsoni näidendiga "Meie elu", mis räägib samast ajast (1947) ja samast kampaaniast (kolhoosi loomine).

1. Keskmikud on Leberechtil sümpaatsed, Jakobsonil negatiivsed – nii Veereküla "rasvased", kes kolhoosi ei astu, kui Ojakkäru "lihavad", kes küll astuvad, aga valgustatuku ei saa.

2. Negatiivseid tegelasi on Jakobsonil rohkem. Vahekord 15:11 positiivsete kasuks, Leberechtil 19:5 (ilma Antuta), lisaks mitu Jakobsonile tundmatut neutraalset tegelast. Leberechtil peaaegu puudub negatiivne naistegelane. (On üksainus ja seegi episoodiline.)

3. Leberechti kulaku kujus on arengu- loogikat. Mihkel Koor satub positiivse leeriga vastuollu sellepärast, et peidab vilja ja tüssab teenijat. Jakobson mingeid põhjendusi ei vaja. Ta ütleb Saulepite iseloomustuseks: "Ilvesest ei saa kodukassi isegi siis mitte, kui ilves ise seda ka kõigest hingest püüaks."

Inimene tuli hävitada sünnipära alusel, mitte tema tegude tõttu. Leberechti kulak on halb inimene, Jakobsoni kulak on uss, kes tuleb pikemalt mõtlemata malgaga maha lüüa.

"Meie elus" sureb vägivaldset surma kolm tegelast, lisaks tassitakse hauast välja üks varemsurnu. "Valgus Koordis" ainus surmaohver on lehm Minni.

Kokkuvõtteks

1. 1945–53 oli kõige kindlapiirilisemate kirjandusvooluliste piiridega etapp Eesti kirjanduse ajaloos – sotsialistliku realismi absoluutse valitsemise periood. SR eksisteeris arvestataval määral veelgi laiemalt, ajavahemikus 1940–64.

2. Universaalse, kogu maailma jaoks kohaldatava SRi erijoonteks Eestis olid põlastav suhtumine omariiklusesse ja rannakirjanduse elujõud.

3. SR pääses võidule käsu korras ja momentaanselt, lagunes aga äärmiselt

pika aja jooksul ning üksikute elementide kaupa. Lagunemine oli pidev ja tagasi-pöördumatu, tõsiseltvõetavaid SRi restau-reerimise katseid polnud.

4. SR on liiga spetsiifiliste (ja sealjuures kohustuslike!) reeglite ja tunnustega kir-jandusvool, et teda oleks võimalik analüü-sida hariliku ilukirjanduse kaanoneid kasutades. SRi teoseid on mõtet analüü-sida vaid oma suletud paradigmas. On täiesti mõttetu võrrelda Leberechti Risti-kiviga. Küll võib Leberechti võrrelda Ja-kobsoniga. Ja omakorda Ristikivi ja Ja-kobsoni 1940. aasta eelset loomingut. Võrrelda võib ka seda, kuidas kirjanikud SRi "sisenesid" ja sealt "väljusid".

Kui "Eesti kirjanduse ajaloo" V/1 köite lk 78 kirjutatakse: "Aastail 1947–1953 ilmus riikliku (Stalini) preemia laureaatide sarjas ka kunstiliselt nõrku teoseid", siis on lauses koos väike ja suur vale. Väike on see, et kunstiliselt tugevaid polnudki. Suur on see, et SRi paraadsari üldse kunsti paradigmasse tõmmatakse. Vaieldamatult oli see tähtis sari, aga kunstiväärtuslik aspekt on tema juures üks vähemolulisi. Märkimisväärsemad on kirjanduse ase-aine kogumine, kirjanike panteoni loomi-ne ning stalinistliku ideoloogia tutvusta-mine võimalikult rafineeritud kujul.

5. Oma didaktilise sisu ja lihtsa stiili poolest läheneb SR lastekirjandusele.

Esteetilised ja moraalinormid pärinevad pietismist. Miljöökujutus sarnaneb krii-tilisele realismile.

6. SR on tupikuga lõppev kirjanduse kõrvalharu. (Vähemalt tänase seisuga.) Temast ei arenenud midagi. See, mida ENSVs aastail 1955–88 nimetati SRi "arenemiseks" – tüüpiline silmakirjalik nõukogulik fraas nagu "nõukogude de-mokraatia" – oli hoopis selle lagunemi-ne, st stiilitunnuste kadumine.

Sotsialistliku realismi lagunemise pe-rioodis on iseäranis huvitav esimene etapp (1954–64 ehk aeg kuni Hruštšovi maha-võtmiseni), omamoodi interreegnum, kui Nõukogude Liidus toimusid mitmed jõu-lised, kuid vastandlikud protsessid, mis ka ENSV kirjandusele oma mõju avaldasid: isikukultuse hukkamõist; kommunismi-ehitaja moraalikoodeksi väljatöötamine; kosmoseajastu algus; moodsa kunsti, rockmuusika ja "lõnguste" vastane ideo-loogiline võitlus; elustandardi tõus; pin-gete lõdvenemine imperialistliku põhi-vaenlase USAga ja nende tugevnemine kommunistliku Hiinaga suheldes jne.

Hruštšovi mahavõtmise järel ei juhtu-nud Eestis SRiga see-eest ligi 25 aastat midagi põhjanevat. Ta paisus ja paisus ning muutus seest üha tühjemaks nagu kuumal ajal liiga madalale maetud seakor-jus. Kuni lõpuks pauguga lõhki läks.

MARIKA MIKLI

SIRP JA VASAR 1952.

Paljudele hilisematele, kaua vilja kandnud nähtustele eesti kirjanduses, kirjandusteaduses ja kirjanduspoliitikas pandi alus aastail 1945–53. Peale sõda taandus küll üsna kiiresti võitluslik suhtumine kirjandusse kui ideoloogia ühte eesliini, kadus otsene rindejõone seadmine n-ö omade ja võõraste vahele. Eesti nõukogude kirjanduskriitikas asendus avalik lahing tasapisi kurnava positsioonisõjaga, mis kestis aastakümneid. Võtkem näiteks panoraamsuse nõue romaani puhul, mis kujutas endast tegelikult edasiarendust peale sõda mõnda aega levinud kriitika-meetodile, et mis tahes ainevald valik kohustab autorit ka selle aine tühjendavale kirjeldamisele – midagi ei tohi kahe silma vahele jätta. Või siis laia kirjandusloolise tausta väljajoonistamise nõue kirjandusteose teaduslikul käsitlemisel. See puudutas eriti nooremaid autoreid, seades nad noorsõdureina eesti nõukogude kirjanduse vana kaardiväe taustale. Nii oli võimalik pisendada ja kahtluse alla seada kõike, millest mõistus ja lugemus üle ei käinud ning mis ei mahtunud vormilt rahvuslikku ja sisult sotsialistlikku raami. Mõjus vahend kirjanduskriitilises demagoogias, mida sobis kasutada kõigi uute nähtuste puhul, oli nahkselt töökin del tees, et umbes sama nähtus on läänes juba läbi elatud ja et eesti noorautorid oma modernsustaotluses ei suuda käsit-

letavasse ainevalda midagi eriti avastuslikku lisada, lihtsalt jälgendavad.

*

Mis siis tegelikult toimus n-ö jooksvas kirjanduselusel sel alusepanemise ajal? Kuidas väljendasid end arukad ja vähem arukad inimesed, kelle kutsumuseks oli olla literaat, vaatamata sellele, milline õnn meie õues parajasti valitses? Mis mulje jääb praegusaja kriitikul näiteks 1952. aasta *Sirpi ja Vasarat* lehitsedes?

1952. aastal tegeldi Eesti kunstis, kirjanduses ja teatrielus peamiselt partei XIX kongressi suuniste üle mõtisklemisega ja püüti neid ellu viia. Ka selle aasta *Sirp ja Vasar* pingutab üsna tublisti.

Kirjanduslane poleemika ja arvustused lähtusid enamasti ajakohasest reaali-teeditajust. Kuid kitsukesse kirjanduspoliitilisse ruumi prooviti kohustusliku terminoloogia (positiivne kangelane, elutõde, rahvuslik vorm, sotsialistlik sisu) varjus infiltrerida neidki nõudeid, mis kirjandusega alati kaasas on käinud – usutavus, tegelasloogika, väljendusrikkus.

Debora Vaarandi artiklis “Poesia aluseks olgu elutõde” (SV 1952, nr 45, lk 4) saadab kirjutaja mõtet tollal kanooniline retoorika – “Partei suunavad otsused ja selgitavad sõnavõttud “Pravdas” on olnud tohtu suureks edasiviivaks jõuks nõuko-

gude eesti kirjanduse arengus (...) Seltsimees Stalini (...) analüüs kaasaegse kodanluse kohta omab erakordset tähtsust eesti kirjandusele (...)” Jne. Tollast kohustuslikku sõnakõminat ja juhtkirju oli ilmselt tähelepanelikult mõtet jälgida inimestel, keda huvitasid võimukoridorides toimuvad muutused. Usun, et tavaline *Sirbi* lugeja laskis sellest silmad üle ja unustas. Umbes nii, nagu me neljapäeviti *Ekspressi* lugedes jätame kõrvale paksud läikivad reklaamileheküljed.

Pealegi leiame Vaarandi artikli teisest poolest asjatundliku analüüsi. Vaarandi taunib pealiskaudsust tolle aja tähtsaima teema – tööteema kujutamisel. “(...) tööd kujutatakse kerge mänguna, kus kõik läheb iseenesest, ilma pingutuste ja raskusteta. Väikese liialdusega võib öelda, et näiteks tehaste tööst jääb luules vahest säärane mulje:

“Nagu löoke seal lõõritab tööpink,
ja laksutab vasar kui ööbik.”

Vaarandi arvates jääb töörõõmu näitamiseks väheks plakatlikest vahendeist nagu: “suu muhelemas” või “naeratus palgeil”. Luuletajad ei tunne tööstustöölise elu ja seetõttu köidabki nende tähelepanu mõni väline efekt – masinad, keeruleine tööprotsess. Selle kujutamine pole aga luule ülesanne. Pole võimalik veenda lugejaid kellegi töökangelaslikkuses, “(...) kui me luuletuse lõppu hooletult viskame: “jälle ületas ta päevanormi” või lisame protsendid 200, 300, 500, kuidas kellegi mõõdotunne lubab.”

Üks tollane oluline suunis ülaltpoolt oli *Pravda* artikkel “Võita dramaturgia mahajäämus”, mis nõudis poliitilise õigeusklikkuse raames püsimise kõrval ka il-

mekamat elukujutust ja suuremat usutavust. Provintsis ei jõutud ilmselt küllalt kiiresti ümber orienteeruda ja Vaarandi toobki näiteks M. Kesamaa luuletuse kahest Kohtla-Järve noorest töölisest-armastajast, kelle varal Kesamaa tahtis näidata uut tüüpi paarissuhet. Kesamaa noored suhtuvad põlglikult igasugu tundelisse butafooriasse (ööbikud, lilled, armupiin ja -rõõm) ja Vaarandi kahtlustab, et Kesamaa on seesuguse sildi muidu tublidele ja küllalt ilmekalt kujutatud noortele vägivaldselt külge kleepinud, et luuletus oleks piisavalt ideeline.

Heast tahtest ja püüdlusest kriitikat arvestada luuletamiseks üksi ei piisa, nendib Vaarandi ühe teise noore autori puhul. Autor on loonud luuletuse noorest naiskombainerist ja püüdnud töökat neidu n-ö igakülgseks näidata. “Ta kirjeldas välimust, vanust, iseloomu, tublidust, ega unustanud ka rõhutamast tema suurt armastust oma abikaasa vastu. Sellest ankeetlikust loetelust ei tekkinud muidugi elulist kuju, luuletus valgus laiali ja autori idee jäi ebamääraseks.” Väga paljud noored autorid püüavad oma luulesse liiga suurt hulka kokku pressida, leiab Vaarandi – põhjuseks oskamatus ja muidugi ka tollane kriitika, mis tihtilugu heitis kirjanikele ette asju, mis teoses puudusid, kuid kriitiku arvates pidanuksid seal olema. Vaarandi tuletab meelde, et lüürikažanril on omad iseärasused ja poeetilised vahendid ja tegelaseks võib olla seal ka autor ise, et poesiaküsimused tuleb luuletajal endal läbi mõelda, läbi töötada ning luuletajal peab olema ka julgust poleemikaks.

Leida Tigane nendib, et kuigi kõik teoreetiliselt teavad nõukogude kirjanduse

ülesannet – igakülgset ja laiahaardeliselt kajastada meie nõukogude elu – leidub n-õ abistajaid, kes saavad sellest vulgari-seeritult aru. Seesugused abistajad tahaksid, et “mitte kirjanduses üldse, vaid igas üksikus teoses peab tingimata kõik sees olema, mis antud ainetiku kohta üldse öelda annab” (Liialdatud abistamisest, *Sirp ja Vasar* nr 16, lk 2 (18. apr)). Näiteks kirjanik kirjutab sellest, kuidas lapsed suvel aiatööbrigaadi abistavad. Nõuandjad aga, selle asemel et lugu analüüsida, hakkavad jagama soovitusi, kuidas tuleks nende meelest maaelust kirjutada – peaks olema juttu ka põllutööbrigaadist, loomafarmidest, kunstilisest isetegevusest, naiskomisjonist jne. Ja kirjanik panebki sõnakuulelikult kõik kirja. Siis aga leiavad nõuandjad, et aine on küll suurepärane ja raamat väga vajalik, kuid laialivalgav ega haara lugejat. Samas vaadatakse tihti mööda tähtsatest asjadest. Nii näiteks ei märganud kriitikud klassivõitluse vale kujutamist R. Tiituse jutustuses “Veski tammil”, mis on ometi suur ideoloogiline viga, vaid norivad piasjajade kallal. (Tegelane Eerik avaldab soovi pioneeriks saada ning selle episoodi kohta märgib üks retsensent. “Aga lugeja ei näe, kas teised poisid on juba pioneerid. Kui aga ei ole, siis miks?”)

L. Tigase arvates tuleb ülepingutatud nõuandmine kartusest, et peale raamatu ilmumist võib mõni kriitik hakata küsima, kus olid kõik nõuandjad ja käsikirjade läbivaatajad, et nad vigu ei märganud. Näiteks peab kriitika vajalikuks märkida, et kui ühes lasteloos isa toob linnast tünnivitsa, siis võiks lisada, et see on raudvits. Tigane omakorda eeldab, et muidu võiks

ehk keegi pärast autoriga kurjustada, et kuna tünnivitsa materjal pole teada, on autor proovinud meie aega sisse tuua sajandialguse elulaadi. “Hirmu kõigi võimalike kritiseerijate ees, kaasa arvatud pargivaht, näitab järgmine märkus: “Pildil “Tibud” kiiruga juurdejooksev tütarlaps võiks joosta mööda rada, sest nii suure muru tallamine on lubamatu.””

1952. aastaks on vanemate sõnameistrite kõrvale tekkinud nooremaidki, kelle jutud ilmuvad ajakirjanduses – noortekajakirjas *Stalinlik Noorus* ja mujal. Kalju Kääri nendib rõõmustava asjaoluna, et temaatika on muutunud mitmekesisemaks, püütakse käsitleda aktuaalseid probleeme, kuid noores proosas on ka olulisi puudujääke, mis tulenevad oskamatuses ja elukogemuse puudumisest (Õppida elutõde ja kunstimeisterlikkust, *SV* 1952, nr 31, lk 5).

Juba antiikajast on loojaid kummitanud tõsiasi, et positiivsus ja ülevus pakuvad vähem pinget kui pahelisuus ja kurjus. Ei pääse sellest probleemist ka tollased noorprosaistid, kelle jaoks positiivse tegelase dominant oli lausa tunnikäsk. Kalju Käärigi teab väga hästi, et “Jutustuse (...) õnnestumine sõltub eeskätt sellest, kui võrd usutavalt ja reljeefselt seal on korda läinud kujutada inimesi, eelkõige jutustuses esinevaid positiivseid tegelasi.” Kuid tal tuleb nentida, et kahjuks pole just see peamine ülesanne autoritel vähimalgi määral õnnestunud. Lisaks ebausutavusele kipuvad positiivsed kangelased teinekord olema veel ka jämedad ja taktitundetud. “Nii ei lase E. Remmel oma jutustuse (“Tagasihoidlikul postil “ – M.M.) peategelasel rõõmu tunda oma isikliku

saavutuse üle töös (talle anti raudtee parima kaaluja nimetus), vaid ta sunnib peategelast selle hea sõnumi toojale – oma sõbratarile, nagu autor kinnitab – meelde tuletama, et jaamadevahelises sotsialistlikus võistluses ei saavutatud sõbratari ühekordse eksimuse tõttu esikohta.”

Ilmar Sikemäe jutustuses “Sõprus” poleks tegelastel aga justkui üldse isiklike tundeid. Isegi teatris vesteldakse etenduse vaheajal tootmise organiseerimise küsimustest. “Edasi loeme, et neiu ei saanud pärast teatrist kojujõudmist kaua und, sest ta mõtles... mitte teatris kuulnud suurepärasele ooperile “Noor kaardivägi”, ka mitte suurepärasele noormehele, kellelt ta salamisi ootas abieluettepanekut, vaid – tootmisküsimustele. Ka haiglas vaevleb neiu isegi teadvusetuna tootmisprobleemides. Noormees saadab küll oma raskes ti haigele sõbratarile karbi maiustustega, kuid edasi öelda käsib ainult seda, et “...ta andis eile...üle kolmesaja protsendi.”

Üheks levinumaks ja halvemaks stambiks peab Kääri proosategelaste (enamasti novaatorid) positiivsuse markeerimist unetuse kaudu:

– “Kaua viskles Ann sel ööl ühelt küljelt teisele. Uni ei tahtnud ega tahtnud tulla. Temas hakkasid rääkima nõukogude inimese, vabriku peremehe tunded ja mõtted. (...) Alles hommiku eel tukastas Ann veidi, kuid juba kindla otsusega: “Midagi tuleb ette võtta” (M. Talvesti “Masin ei tohi seista”).

– “Sel hilisõhtul ei saanud Aino kaua und. Ta vähkres voodis küljelt küljele ja arutas oma brigaadi tööd. Ta mõtles riivamisi uuele tellimusele, mida tehas asus täitma...” (I. Sikemäe “Sõprus”).

(Oleks huvitav teada, kas tõesti mõni valvas tegelane ei märganud, et öise valvamise kui šabloonse kirjandusvõtte halvustamist Kääri poolt võis võtta Stalini öiste harjumuste kriitikana?)

Kääri soovib noortel prosaistidel vältida stampe, vältida tegelaste muutmist “omaenese ideede paljusõnaliseks ruuporiks, mis annab ideed edasi alasti, ilma kunstilisse vormi valamata”.

Hoopis isiklikum ja tundelisem suhtumine iseloomustab Lilli Prometi artiklit “Ühest “igavesest” teemast” (SV 11. juuli 1952). Promet ei eita armastusteema vajalikkust luules – otse vastupidi, artikli lõpus ühineb ta tolle aja literaatide V. Dõhhovitšnõi ja M. Slobodskoi satiirilise luuletusega “Isiklikus asjus”: “Kas kuulamisväärne on taoline kriitika! Ei lüürika eluski irduda saa./ Võib-olla ka armastus – see on poliitika./ on tõsiseks riiklikuks asjaks me maal (...)/Poeedid, kui ootate, juhtub veel see – / te peale sadadelt armunud töötajailt/ saab kaebekirju keskkomitee!” Kuid mitte igasugune armastus ei sobi nõukogude eesti luulesse. Armastusteema, väidab Promet, on nagu iga teinegi teema kajastanud sotsioloogilist ühiskondlikku olemist. Kuid – alles sotsialistlikus ühiskonnas on ta vabanenud orjalikkusest ja räpasusest, alles nüüd, mil armastajaid seovad ka ühised ideelised eesmärgid, on armastus puhas ja omakasupüüdmatu ning väärib käsitlemist kirjanduses. Promet taunib täie teravusega ja kirglikult naisesse suhtumist ja naise kujutamist kirjanduses enne sotsialistliku ühiskonna saabumist. Prometi retoorika on vägev ja sel on soliidne ajalooline vundament – meenutagem kasvõi seda,

kuidas arenes suhtumine naisesse sõjakkommunismi ja NEP-i ajal. Eric Naiman kirjeldab artiklis "Punase ukse taga: sisesejuhatas NEP-i gootikasse" (*Novoje literaturnoje obozrenije* 1996, nr 20), kuidas NEP-i ajal määratlesid näiteks nõukogude pedagoogid nepmaneid kui "naudingumasinaid", kes hakkavad naise, oma orjatori juures kultiveerima omadusi, mida neil vaja läheb, kasutades võrtsitatud toite, erootilisi laule ja tantse ning kultiveerides kunstlikult organismi teatud osi. See muutvat vaba naise naudingumasinaks ja tema elu traagiliseks.

1952. aastaks oli rahvaste isa naise füsioloogilised iseärasused kirikuvande alt vabastanud, taas võis paari heita ja lapsi saada, ja see oli isegi hea, kuid naisesse suhtumine ja tema raamatusse raiumine pidi toimuma uut moodi, sotsialistlikult. Mitte nii, nagu kodanlikul ajal. Promet: "Noor-Eesti" dekadendid – kodanliku härjapõlveriigi poeedid olid just sellise naisesse suhtumise väljendajad, naise meelelised ülistajad, kõlvatusest vaimustunud, pornograafitsejad. Nende luules kõlas äritseja-kodanlase jõhker suhtumine naisesse kui asja, esemesse. Eesti dekadentliku kirjanduse hilisemad esindajad "arbujad" (...) lasksid naisel (...) laulda oma tahte väljendusena:

*Ah keerduda mind lase nii
su jalge ümber nagu humal...*

ja

*Ma tahan olla nagu tee
või nagu kivi, millel astud.*

(...)

Põlguse ja vastikusvärinaga pöörasid aga esteedid töötavale naisele selja:

Kinkis sõrmed, puhtad kui madonnad,

kodutööle, mis on ränk ja must."

Sotsialistlikus riigis on armastus hoopis midagi muud. Esiteks annavad naised meestega võrdselt kogu jõu kodumaa hüvanguks ja see kajastub ka kirjanduses. Promet loeb üles terve rea tolle aja kangelannasid, kelle puhul mitte mingid nõrkused ilmselt kõne alla ei tule: "Kolhoosifarmi juhataja Avdotja G. Nikolajeva romaanis "Lõikus", tubli sidelaste juht Tanja Vassiltšenko V. Ažajevi "Kaugel Moskvast", sõjaväe-kirurg Šura Goreva P. Pavlenko "Õnnes", piimavedaja Iriina S. Babajevski "Kuldtahe kavaleris", kalakasvataja Grunjake V. Zakrutkini "Ujuvas staniitsas", Aino ja Roosi H. Leberechti "Valgus Koordis" (...)."

Tõeliselt vaba sotsialistliku armastuse juurutamisega eesti nõukogude kirjanduse paistab 50. aastatel olevat siiski ka mõningaid probleeme. Prometi arvates on siin küll positiivseks näiteks Leberechti "Valgus Koordis", sest nii nagu "Jevgeni Oneginis" ei saa ka siin midagi "ümber paigutada", mis armastajate suhteid puudutab, järelikult on karakterid täisverelised. Kuid Leberechti juttudes "Andruse armastus" ja "Teel" on edukas autor klišeedele libastunud. Ja tõeliselt vaba ja võrdne, merkantiilsusest puutumata nõukogulik abielu on suisa käsitlemata. "Veel pole autorite sulg puudutanud abieluarmastust, mis tõstaks üles palju tõsisemaid probleeme ja paneks mõtlema ka neid, kes on unustanud Lenini sõnad, et perekond on sotsialistliku elu alus."

Poesia vallast on Prometil tuua mõned head näited: Debora Vaarandi poemis "Talgud Lööne soos" on lembelüürika motiiv, mille Raimond Valgre viisistas,

Gennadi Podelski teise helistikku pani ja mida "Saaremaa valsi" nime all mõlemal pool Soome lahte siinamaani mõnuga lauldakse. Kiita saavad ka V. Beekmani luuletus "Kaheksateistkümnes kevad", J. Sütiste fašistlikus vanglas loodud luuletükkel "Arm" ja väike Veera J. Schmuuli poemist "Mina – kommunistlik noor". Kuid enamasti, nendib Promet, kordavad autorid iseennast ja varemõeldut. "Ei kasutata kõiki kirjanduslikke komponente inimeste, nende tundemaailma kujutamisel."

Tol ajal polnud kirjandus sugugi üksnes looja asi. Ühiskondliku arvamuse kohaselt läks ka vilunud autoritel vaja nõu ja abi ja kirjaniku kohus oli seda nõu ja abi kuulda võtta.

"Meil on veel küllalt autoreid, eriti algajate seas, kes kriitikat õigesti ei mõista ja nende töö kohta tehtud põhjendatud märkusi kuidagi arvestada ei taha. Sellisele kollektiivi ja avalikkust mitteamestavale hoiakule, mis kriitikat loeb isiklikuks kallaletungiks, on tarvis järjekindlalt vastu astuda" (P. Kuusberg, Loominguline kasv. A. Hindi "Tuulise ranna" uuest väljaandest. SV 12. sept. 1952). Aadu Hint niisuguste autorite hulka ei kuulu. "Tuulise ranna" uus väljaanne on kriitika arvestamise ja kollektiivse läbiarutamise tulemusena Kuusbergi arvates palju võitnud ning raamatu võib pärast lugemist rahuldusega kõrvale panna kui teose, mis annab kaaskiskuva ja värviküllase pildi töötava rahva revolutsioonilisest võitlusest minevikus. Millega siis mõõdetakse Aadu Hindi loomingulist kasvu?

Kõigepealt tegelaste hulgaga – neid on palju rohkem saanud, kuigi mõned tege-

lased on Kuusbergi arvates vähe välja arendatud, eriti vene inimesed.

Ning muidugi 1905. aasta revolutsiooni ning vene ja eesti rahva vahelise sõpruse tõhusama väljajoonistamisega. Kui esialgses variandis (mis oli lugejate meelest küll tüübirikas, värvikas ja mahlaka keelega) kujutas Hint kolkapatrioodina vaid seda ainet, mida ta kõige paremini tundis – Saaremaa rannarahva eluolu, siis nüüd on "Tuuline rand" kõikehõlmav panoraam, mille haare ulatub Saaremaalt Tallinnasse. Ega tööliste elu olnud kergem kui rannarahval, nendib Kuusberg, samas aga olid töölisel teadlikumad. "Töötamine Tallinnas metallitehases on avardanud nende (Peeter Tihu ja tema onu Priidu) silmaringi, nad haaravad küsimusi laiemalt kui enamik koduvalla mehi." Nii jõuab Peeter Tihu tõe järele janunedes paratamatule järeldusele, et vaid tööraha ühine võitlus kommunistliku partei juhtimisel suudab tööinimestele luua vabaduse ja õiguse, et "mitte vene rahvast lahus, vaid koos vene rahvaga võideldes tuleb eesti töölisel, eesti inimesel luua oma saatus uueks". Ja et romaan vastaks täielikult tollasele panoraamromaanile esitavatele nõuetele, on Hint sellesse lisanud ka stseeni ühiselt ehitatud laeva "Kaugatoma" ülevõtmisest. Laevaga minnakse Tallinna relvi tooma. Kõik on seega olemas – kohalik koloriit, sõprus vene rahvaga, tööliklassi teadlikkuse kasv, ilged jäänukid minevikust (sandarm Tikk, parun Rennenkampf), kõikuv element, kes ei oska õigele poole hoida ja lõpetab traagiliselt (kojamees Tiit Rautsik oma tütre Lonniga). Ja nii tõdebki Kuusberg, et Hint on tubli nõukogude eesti kirjanik

ja tema poolt ümbertöötatud romaan tõendiks loomingulise amplituudi avardumisest.

Ühest küljest hakkas kriitika niisiis 1952. aastal tasapisi loobuma nõudest, et kui kirjanik juba mingi aine ette võtab, tuleb tal see põhjalikult ja igakülgset läbi valgustada, et keegi ei saaks küsida, miks tunnivitsa sissetoomisel kirjandusteosesse pole mainitud, kas see on puust või rauast.

Kuid loomingulise amplituudi avardamine oli endiselt vägagi päevakorral. Meenutagem kasvõi Rudolf Sirge romaani "Rahu! Leiba! Maad!", mille ümbertöötatud variant "Tulukesed luhal" ilmus veel 1961. aastal (1956. aastal ilmunud "Maa ja rahvas" oli ilmselt juba kirjutamisajal piisavalt avara amplituudiga).

Kui amplituudi ehk kõikehõlmavuse nõue kirjandusest endast aastakümnete jooksul tasapisi taandus, siis kirjandusteaduses, nagu juba öeldud, kehtis see veel üsna kaua. Koguni 80. aastate keskel peeti näiteks Unti, Saati, Salurit ja Vahingut prosaistideks, kes ei hõlma küllalt representatiivselt eesti kirjandust. Mainitud kirjanikke käsitlev rahvusvahelise teadusliku konverentsi ettekanne suunati ümber-tegemisele põhjendusega, et kuna neid, tolecks ajaks mitte enam väga noori auto-

reid pole projitseeritud Tammsaare, Hindi, Sirge jt taustale, siis võib eesti kirjandusest jääda ebatäielik ja koguni vale mulje. Ega siin midagi väga ebaloogilist olegi, kui mõelda, et paljud nende seast, kes 70.-80. aastatel kirjanduse üle otsustasid, õppisid ülikoolis ja kujundasid oma hoiakud just 50. aastatel. Ja kes pürgis 1952. aastal ajaloo-keeleteaduskonda, sellel võisid eksamipiletil olla näiteks kirjandusest niisugused küsimused:

1. M.J. Lermontovi lüürika;
2. J. Lauristin-Madariku looming.

Sirbist ja Vasarast loeme, et niisugustele küsimustele võinuks üks tollane üliõpilaskandidaat Risetete Saul kasvõi kohe vastata, sest Lermontov on tema lemmikpoet, Madariku tõetruu kirjeldus tööliste elust ja võitlusest oli teda aga haaranud juba enne küpsuseksameid. "Oli ju tema isa olnud samasugune tööline, kes jäi kapitalismi halastamatu kurnamismasina rataste vahele. (...) Nii oli see kunagi. Nüüd on kaevuri elu hoopis teistsugune. Risetete on käinud Käva kaevanduses: siin säravad päevavalguslambid, põlevkivi veavad elektrivedurid (...) Ja kaevurid elavad endiste kitsaste barakkide asemel uutes avarates ja valgetes korterites" (O. Kruus, Nad astusid ülikooli juubeliaastal. SV 26. sept. 1952).

MART VELSKER

Stalinismi võidud ja kaotused kuuekümnendatel aastatel*

Poliitiliselt manipuleeritud keel on võimukas, temast kõnelemisel on üsna kerge sattuda kirjeldatava objekti meelevaldale – ükskõik, kas siis päri- või äraspidisel viisil. Seetõttu olgu ette öeldud, et mu eesmärk pole kirjeldada mitte niivõrd autorite taotlusi ja salasoove tekstide loomisel, vaid seda, mismoodi need tekstid konkreetse kirjandussituatsioonis toimivad. Tahan välja pakkuda spekulatiivse mudeli, mille toel võiks kirjeldada 1960. aastate kirjandusprotsesside mõju nõukogulikule kaanonile. Ma usun, et ligilähedased ettekujutused on meeles mõlkunud nii mõnelgi kriitikul, esialgu pole aga keegi neid korralikult lahti kirjutanud. Lahti on kirjutatud teisi, minu arvates osalt ka eksitavaid mudeleid.

Asjakohaseid lühimärkusi on kuuekümnendate aastate kohta siiski tehtud – ühe lause abil näiteks Kajar Pruuli artiklis “Sotsialistliku realismi lõpp” (*Looming* 1998, nr 4, lk 628). Pruul käsitleb seal küll sotsialistlikku realismi 1980. aastatel, liikudes niisiis väljaspool nähtuse loomupärast konteksti – on ju sotsialistlik realism ja stalinism kindla ajajärgu sünnitised. Samasugune väljahüpe on kavas ka siin, ainult mõnevõrra teise rõhuasetusega. Mind huvitavad stalinismi ja sot-

sialistliku realismi ambitsioonid kirjanduslikes hierarhiates, 80ndate näitel poleks suurt mõtet seda jälgida, sest selleks ajaks oli nõukogulik paradigma juba paratamatult perifeeriasse surutud.

Stalinistliku kirjanduse produktiivseid määratlusi on vähemalt neli, kuigi neid saaks olla ka rohkem. Millised on need võimalikud mõistemahud?

1. Stalinistlik kirjandus kui kirjandus, mis otseselt on seotud Stalini isiku kultusega. See on kitsaim ja konkreetseim määratlusvõimalus ning sellises tähenduses saab stalinistlikust eesti kirjandusest rääkida ainult seoses 1940. ja 50. aastatega.

2. Selle mõiste taga võib näha kirjandust, mis küll ei pruugi tegelda Stalini sakraliseerimisega, kuid mis tüpoloogiliselt või siis päritolu poolest on Stalini kultusega seotud. Nõnda saavad huvialusteks mis tahes nõukogulikud kultustekstid.

Need kaks võimalust seovad määratluse ühe ja ainsa aspektiga. On ka võimalus mõistet defineerida mingi esteetilise süsteemina, sel juhul osutub stalinistlik kaanon teatavate tunnuste kogumiks. Siit kasvavad välja kolmas ja neljas lähenemisevõimalus.

* Sõnavõtt seminaril “Stalinismi semiootika” 23. oktoobril 1998 Eesti Keele Instituudi saalis.

3. Stalinistlik kirjandus kui kirjandus, mis on tervenisti allutatud Stalini võimu ajal kujundatud mallile.

Kultuslikkus on kaanoni üks võimalike komponente, kuid ikkagi ainult üks neist. Mõni tunnus võib aeg-ajalt ka puududa ja siis kompenseerivad seda teised jooned.

Sellises mõistemahus saab stalinistliku kirjanduse samastada sotsialistliku realismiga.

4. On võimalik vaadelda ka sotsialistliku realismi kindlapiirilist kaanonit nn laiendatud variandis – tekstikogumina, mis on nõukoguliku totalitaarse süsteemi spetsiifiline toode. Sellise laiendatud kaanoni puhul saab samuti kasutada sotsialistliku realismi mõistet.

Stalinismi 60. aastatega seostades on loogiline kasutada mõistet neljandas, avaraimas tähenduses. Päris tähtsuseta pole sünni ometi ka teine ja kolmas võimalus. Kui kasutada “stalinistlikku kirjandust” enam-vähem sünonüümina “sotsialistlikule realismile”, peaks otsima, kuidas seda nähtust on kirjeldatud ja mis konkreetsetes vormides ta avaldub Eestis. Häta jääme just selles Eesti-osas, sest terviklikku ülevaadet lihtsalt pole. On nõukogude ajal kirjutatud 50. aastate kirjanduse üldkirjeldused, mis vähem kirjeldasid ja rohkem tammusid ideoloogiate vangistuses, tegeldes kas pildi hägustamise ja varjamisega või siis stalinismivastase võitlusega varjatud või vähem varjatud moel. Hiljem on ilmunud küll üksikkäsitlusi, näiteks Jaan Unduski töö “Stalinismi müstilised ja maagilised märgid. Juhan Smuuli “Poeem Stalinile” oma retoorilises ümbruses” (*Akadeemia* 1994,

nr 9), mis avab stalinistlike tekstide süvstruktuure üldisemaltki. Ilmumas on veel mõndagi, aga kaanoni tervikkirjeldust esialgu mitte – on vaid üksikud tahud. See, et ma olen alustanud tööd vales otsast, peaks nüüd olema piisavalt ilmne.

Oma ajaloopildi sõrestikuni jõuan üsna kohe. Maie Kalda ütleb “Eesti kirjanduse ajaloo” V köite 2. raamatus: “Sündmuste iroonia raamistas 1960-ndad aastad eesti kirjanduselus kahe diskussiooniga – kümnenäendi algul luuleuuenduse ja lõpul eksistentiaalprobleemide käsitlemise üle” (lk 16). Ka mina näen neis poleemikates tähtsat raami – või õigemini kahe raami ajalisel mõttes tagumisi ääri. Olen need poleemikad valinud oma kirjeldusmudeli illustreerimiseks. (Õigupoolest on ka tsiteeritud lause takkajärgi osaline tollastes vaidlustes, sest rangelt võttes oli tegemist poleemikaga eksistentsialismi ja Valtoni eksistentsialistlikkuse üle. Valtoni kaitsjad tavatsesid näidata, et kogu jutt on taandatav üksnes eksistentiaalprobleemidele, mida võib vaadelda ka väljaspool eksistentsialismi.)

Mida ma nende näidete abil siis väidan? Seda, et esimene poleemika, nn vabavärsi-poleemika, oli märk muutusest, millega kirjanduses tõrjuti kõrvale sotsialistliku realismi kitsam kaanon ja asendati sotsialistliku realismi laiendatud võimalusega. Võimule oli pääsenud või pääsemas minu pakutud mõistemahtude järgi sotsialistlik realism neljandas tähenduses, aga veel väideldi jõuliselt ka teise ja kolmanda võimaluse poolt. Teine poleemika rääkis juba uuest toimunud nihkest, mille tulemusena kirjanduselu tsentrisse asub midagi hoopis muud – kirjandus,

mis enam oma tähendusi stalinismist ja sotsialistlikust realismist tuletada ei taha.

Üldlevinud ja üldisemates joontes täiesti usutav on seisukoht, et 50.–60. aastate vahetusel muutus kiiremini ja põhjalikumalt luule ning vastavad tendentsid proosas lükkusid uue kümnendi keskpaika. 60. aastate alguse proosa puhul võime järelikult päris tõsiselt rääkida ortodoksse stalinismi valitsemisest, Hindi, Kuusbergi, Grossi, Prometi jmt tollased tööd on üksnes ettevaatlikud sammud väga kitsal mängumaal.

Luules oli avardamine toimunud 50. aastate lõpul, selle üheks väliseks märgiks oli vabavärsi tulek. 1960. aastal astus Endel Nirk Hermelini pseudonüümi all üles oma tuntud paroodiaga “Porikuu sonaat-fantaasia opus 13” (*Sirp ja Vasar* 12. nov. 1960). Toonases situatsioonis toimis see tahes-tahmata stalinistliku hoiatusena, et kirjandus oma vabanemistuhinas siiski liiga kaugele ei läheks – paroodia konkreetseteks objektideks olid seejuures Ellen Niit, Jaan Kross ja Ain Kaalep. Programmilisi tähendusi on Nirgi etteastest keeruline tuletada, lihtsam on vaadelda reageeringuid, mis sellele järgnesid. Tervemõistusliku vahemehena astus lahknevate hoiakute vahele Paul Rummo (*Noorte Hääl* 14. XII 60); on väidetud, et seda tegi ka Johannes Semper, aga mulle see küll nii ei tundu – ennemini võib tülisid siluvaid seisukohti otsida Olev Jõe ja Paul Kuusbergi luuleülevaadetest (*Keel ja Kirjandus* 1961, nr 4 ja *Looming* 1961, nr 4). Uue luule peamise oponentina astus üles Lembit Rimmelgas, eriti artikliga “Mis on uus ja mis on vana” (*Sirp ja Vasar* 24. veebr. 1961), aga mit-

te ainult sellega. Uued tendentsid on äratanud tema poliitilist valvsust ka proosa suhtes, seda ilmutab näiteks ta kirjutis pealkirjaga “Kõne all on kaasaegsus” (*Looming* 1961, nr 7). Semperi artikkel “Luule ja kaasaeg” (*Looming* 1961, nr 4) on küll mahedama tooniga, kuid mõnes mõttes Rimmelga omast isegi nilbem, kuivõrd vanameister peab seal vajalikuks ka endale tuhka pähe raputada oma “nooruspattude” pärast. Semper vaatab printsiipiaalselt nii minevikku kui tulevikku ja võtab vaated kokku printsiipiaalse üleskutsega: “Tahaks, et ka luuletajad kas või ajutiselt unustaksid lillekesed ja urvakesed ning kogu oma loomingulise kire suunaksid ühte tulipunkti – meie kangelaslikku kaasaega” (lk 618).

Rimmelga “Mis on uus ja mis on vana” mängib veelgi lahtisemate kaartidega. Pikk artikkel jõuab korduvalt nimetada Krossi, Niitu, Kaalepit, aga näiteks ka kriitik Mägerit formalistideks ja dekadentideks, kogu jutt on üles ehitatud tõsistalinistliku malli järgi. Rimmelga tees on konkreetne: “Novaatorlus algab uutest ideedest. Uusimad ideed aga on kommunismi ideed.” Seejuures eeldab Rimmelgas, et vorm on alati seotud sisuga, “uue luule” vorm aga on ähmane, segane, laialivalgav, lagunev” (lk 4).

Tänase pilguga neid sündmusi vaadates oleme omajagu segaduses: nimelt suurem osa neid tekste, mis “uue luulena” poleemikas esile kergitati, on praeguse lugeja jaoks tüüpilised nõukogulikud tooted. Jaan Krossi “Kõietrikk” jutustab meile oma nähtavamas tekstikihis satiirilisel USA presidendist ja jänkidest; Ain Kaalepi “Lõikuskuu sonaat” laulab muuhulgas

hümni “kombainide kõminale”; Ellen Niidu “Laulu algus” juhib minategelase kõigist kõhklustest hoolimata paatosesse, mis kõneleb uuest teest ja ülesehitavast tööst. Võime küll möönda olulisi asju, mis pidid ärritama ka Remmelgat. Neist luuletustest on kahtlemata võimalik leida mingeid lisatasandeid, mis pole nõukogulikud. Samuti on ilmne, et üksikuid vormivõtteid laenatakse 20. sajandi avangardkirjanduselt. Sellest hoolimata ei ole võimalik neid luuletusi lugeda väljaspool stalinistlikku konteksti ja kui küsitavaks saab vormikultuuri suhe Euroopa modernismiga, siis poleks paha meenutada Boris Groysi, kes on näidanud oma töös “Stalin-stiil” (*Akadeemia* 1998, nr 2–5) stalinismi otsest seost vene 1920. aastate avangardiga. Just see kommunistlik avangard – eriti Majakovski – saab 50ndate lõpu ja 60ndate alguse eesti vabavärsi-uuenduse paleuseks. Majakovski kõrval on luules toimuvate muutuste oluliseks taustaks ka välismaine “progressiivne luule”, niisiis see osa modernsest luulest, mida kirjanduse parteilised juhtijad olid nõus kuidagimoodi aktsepteerima kui sotsialistlikku realismi laiendavat nähtust. Siin võiks näha isegi teatavat paradoksi: kui Nõukogude-sõbralikke eeskujusid oli seni sageli tajutud pealesurutud mallina, siis nüüd joostakse kommunistlikule retoorikale vabatahtlikult sülle.

Kui meile omakorda ei peaks sobima avangardismi ja stalinismi rööbitamine, siis võime järele katsuda teisi märksõnu. Näiteks on stalinismi puhul räägitud monumentaalsusest, klassitsistlikkusest, demiurgiliste jõudude kummardamisest,

mida kõike saadab rahvalikult arusaadav garneering. Kõik need tunnused on tüüpilised ka 60. aastate alguse kirjandusele. Ma usun kindlasti, et hoolimata avardavast ja murdelisest tähendusest on sellega kirjanduse mitmed olemuslikud jooned päritud otseselt stalinismist. See on klassitsistlike hümnide ja oodide aeg ning monumentaalsete proosatekstide aeg, kus võitlevad headus ja kurjus omas täies nõukogulikus hülguses. Ka 60ndate luule kosmilist haaret ei saa siduda mitte üksnes taevaruumilendude optimismiga – mis teadupärast on ju samuti Nõukogude Liidu tehnilise võimu atribuute –, teisest küljest elab siin edasi stalinismi uusi maailmu loov paatos. On räägitud, et sel ajal tuleb luulesse usk üksiku inimese loova töö jõusse, kuid asja on võimalik vaadata ka teisipidi. Lihtsa töö jõud on ka stalinismis tähtis, seda nõukogude võimu kosmilist mõõtu projekti osana, sakraalse ettevõtmise maapealse peegeldusena. Gigantsete eesmärkide teenistuses on töö ka nüüd. Seda, mida ilmaruumi avarustest otsitakse, ütleb “XXI sajandi mehhanisaatorile” Felix Kotta:

Teid tõmbab Marsi uudismaa, võib loota, niisama just kui meid Tselinnõi krai.

On loodud sealgi tingimused soodsad: ei kodanlust, ei grippi, lutikaid...

(“Eesti luule”, Tallinn, 1967, lk 629.)

60. aastate alguse luules on väga olulisel kohal ka kultuslik mall, millele eriti palju pole tähelepanu pööratud ja mis muidugi toimib pideva kahemõttelisusega: ühtpidi sotsialistlikku realismi kinnitades, teistpidi aga ka seda õõnestades. Näiteks kirjutab Kross kultuslaulu “Lumumba”, Kaalep luuletuse “Leninist”

jne. Vaatamata sellele et Kaalep tahab Lenini kaudu öelda meile midagi ka mitelenilikku, hoolimata sellest et Lenini kuju on siin kaotanud demiurgilisi jooni – ikkagi on see luuletus Leninist, mille varjatud kihte pole võimalik mõista ilma stalinlikku konteksti üksikasjaliselt tundmata. Senised kultusobjektid hakkavad samas vahetuma uute demiurgide vastu, siin on huvitav jälgida, kuidas vana kest jääb luuletustes alles ja täitub millegi uuega – tüüpilised uue aja kangelased on Galilei, Giordano Bruno ja Campanella. Üks võluvamaid isikuluuletuse transformatsioone on aga minu jaoks August Sanga “Laul O. W. Masingust...”, kus luuletus on nõukogulikust ideoloogiast täiesti vaba, aga säilitanud samal ajal sideme kaasaegse retoorilise malliga ning uusi maailmu loova hoiakuga.

Niisiis väidan, et Stalini ajast pärit nõukogulik paradigma oli 60. aastate alul transformeerunud kujul endiselt kirjandushierarhia keskmes ja seda ka luules. Vabavärsi-poleemika on tegelikult poleemika nõukoguliku paradigma sees. Ma ei taha uuenduste teedrajavat tähendust sellega sugugi vähendada, aga esialgu ei vii tee kuhugi välja, vaid jääb “sisse”. Selleks ajaks oli hiilinud luulesse juba ka midagi ebanõukogulikku, seda kõige rohkem traditsioonilise esteetika taastamiskatsete läbi. Vastavaid näiteid leiab Niidult, Vaarandilt, Sangalt, Merilaasilt, ka Kaalepilt ja mõnelt teiselt – see oli aga esialgu ikkagi vaid väike ala poststalinistliku koosluse serval. Muidugi võib küsida, kuhu jääb siis mitteametlik kirjandus, näiteks Artur Alliksaar ja Uku Masing. Selle aja kirjeldamise muudab tõepoolest

raskeks suur erinevus ametliku ja mitteametliku sfääri vahel, aga minu arutluse seisukohalt jääb Alliksaar ikkagi tollal kohvikutesse ja Masing oma koju – avalike kirjandushierarhiate asjus pole neil võimalust kaasa rääkida.

Üsna tavaline on ettekujutus “kasseti-
autorite” murdelisest tähendusest 60. aastate kirjanduses. Seegi seisukoht vajab täpsustust – mitte uued debüüdid ise ei olnud paradigmaatiliseks murdeks, vaid luulekassettides avalikkuse ette tulnud autorite muutumine kümnendi keskpaigas ja teisel poolel. Ideoloogilist pinnast, millele alul toetuti, näitavad kujukalt noore Enn Vetemaa värsid:

*Ostsin endale tolmuimeja –
pean oma elamist-olemist kraamima,
sest alles eile keldrisse tassisin
sülemi kopitand raamatukraami ma.
Kuhja filosoofilist elamiseitust,
paradoksides edevaid kaari
ja ajapikku silmale armsaks saand
laari klaashabrast “l’art pour l’art’i”*
(Looming 1960, nr 1, lk 87.)

Autori “mina” reedab küll, et midagi vanade aegade makulatuurist on talle armsaks saanud, kuid sellest hoolimata koristab uus tolmuimeja täie printsiipiaalsusega ära kogu kodanliku kõntsa. Just sellised masinad käivitavadki 60. aastate alguse luulemasina. Leidus ju ka neid, kes maailmavaatelistel põhjustel poleks tsiteeritud ridadele alla kirjutanud, kuid poeetiline keel ja kultuuriliste märkide süsteem, millega opereeritakse, on ikkagi ühised. Kui Hando Runnel kirjutab luuletuses “Sõdurid, sõdurid” sellest, kuidas

*Ükskord ehk sahkadeks saavad
taotud kõik surmarauad,*

(“Maa lapsed”, Tallinn, 1965, lk 52.) siis tuleb seda paratamatult lugeda stalinistliku konteksti kaudu, olgugi et nõukogulike märkide taga võiks siin kumada ka tagasipöördumist tööeestlusesse või lihtsalt tööhullusesse. Poetika on üsna eristamatu ja eristusi saab tekitada üksnes tekstiväliseid tegureid arvestades.

Paradigmaatiline muutus leiab kirjanduses aset umbes 60. aastate keskel ja ma ei kavatse sellele muutusehetkele pikemalt keskenduda. Võib nimetada mingeid tähteoseid. Luules on ilmselt need raamatud, mis kõige kardinaalsemalt purustavad stalinismilt päritud kirjanduspildi, Paul-Eerik Rummo “Lumevalgus... lumepimedus” (1966) ning Jaan Kaplinski “Tolmust ja värvidest” (1967). Need pole küll veel Tiit Hennoste mudelite järgi mingid absoluutsed hüpped modernismi, on aga igal juhul mõjukad loobumised sotsialistlikust realismist. Proosas on muutusteahel järkjärgulisem, isegi veel Mati Undi romaani “Hüvasti, kollane kass” (1963) oleks võimalik kirjeldada kui sotsialistliku realismi “pehmema” variandi tüüpilist teost. “Pärisrealismi” taaskehtestamise esimesi märke võiks näha vahest sellistes omal ajal vaidlusi tekitanud teostes nagu Undi “Võlg” (1964) ja Vetemaa “Monument” (1965). Muutusteahel aga liigub siit ju veel edasi ja uued proovikivid poliitilise järelevalve kannatlikkusele on Arvo Valtoni novellikogu “Kaheksa jaapanlannat” (1968), Undi “Mõrv hotellis” (1969) ja draamatekstidest esmajoones Rummo “Tuhkatriinumäng” (1969). Konfrontatsioonidest puudu ei tule, aga minu jaoks on kõige kujukam näide sellest, kuhumaale sotsialistlik realism oli nõus taan-

duma, väitlus Arvo Valtoni novellide üle, kuhu servapidi kisti kaasa ka Mati Undi looming.

Andkem tõele au, et kaheksa aastaga olid kümnendi alguse poleemika kesksete osalejate positsioonid jõudnud muutuda – oligi ju tervistavate muutuste aeg. Nii asusid kümnendi lõpul Valtoni eestkostjateks teiste seas Endel Nirk ja Lembit Remmelgas. Sotsialistliku realismi tõsiseim rünnak Valtoni vastu oli Eduard Pälli artikkel “Eksistentsialismist, absurdismist ja meie kirjanduskriitika mõttepinge tsentrumist” (*Sirp ja Vasar* 5. ja 13. XII 68), millele lisasid kaalu välised tõsiasiad – kriitikuks oli tähtis parteifunktsionäär ja tekst ilmus vaid mõni kuu pärast Nõukogude vägede sissemarssi Tšehhoslovakkiasse. Tähelepanuväärne on, et nüüd leidub õige mitu inimest, kes Pälliga julgevad ja ka saavad polemiseerida.

Kõige olulisemaks vastulauseks Pälli rünnakule saab Rem Blumi artikkel “Mis see võõrandamine siis on?” (*Sirp ja Vasar* 31. I 69), Päll saab küll veel kord pikemalt sõna (*Sirp ja Vasar* 21. II 69), kuid siis juba koos toimetuse kommentaariga, mis vastulausete vastulaused omajagu naeruväärseks teeb. Poleemika katkestati administratiivselt ja katkestuse tagajärjed olid aastal 1969 ohtlikult hämarad. Sellest hoolimata võib praeguse pilguga lugeda sellest kokku rohkem sotsialistliku realismi kaotusi kui võite. Pärast lahinguid selgub mõtteline piir, milleni saab minna. Piir kehtib mõlemas suunas: sellest ei lähe kaugemale kommunistlik partei oma sekumistes kirjanduse juhtimisse ja teisipidi ei lasta sellest edasi ka opositsiooni.

Stalinismihõnguse metatekstina peaks

meid huvitama kõige rohkem Pälli eksistentsialismi-artikkel. Siin pakuvad minu meelest eriti huvi kaks aspekti. Esiteks – kirjutise poeetika erineb tegelikult sellest poeetikast, mida oli kasutanud Rimmelgas – aga õigupoolest ka Semper – vabavärslaste ründamisel. Rimmelga artikkel “Mis on uus ja mis on vana” üksnes imiteeris analüüsi, põhiline eesmärk oli vabavärssi kasutavatele autoritele hinnangute andmine ja siltide külgekleepimine. Päll – oma võimeid mööda muidugi – analüüsib Valtoni tekste, annab hinnanguid, kuid kogu aeg ka teatavaid vastuarmente mööndes. Näiteks möönab ta, et eksistentsialistidel ja marksistidel on siiski mingi ühisosa, ta möönab, et ka nõukogude ühiskonnas saab esineda võõrandumist, möönab, et valtonlikud tege- lased on teatavas mõttes elulised. Päll ei vehi isegi eriti sotsialistliku realismi mõis- tega ja hoidub huupi lahmimisest. Hoi- dub, kuigi poleemilises hoos ta stalinist- likest tüüpkujuanditest siiski päriselt ei pääse: “Marksistide seisukoht on vastu- pidine – ainult ühiskonnas võib inimene endale vabaduse kätte võidelda. Selles peitubki see lakmuspaber, mis marksisti puhul tõmbub punaseks, eksistentsialis- ti (ja igasuguse dekadendi) puhul siniseks” (*Sirp ja Vasar* 13. XII 68, lk 4). Kas sinine värv on ka poliitilistes reaktsioonides kuidagi oluline, jääb segaseks. Igatahes on see tekstikoht artiklis üks teravamaid, 60. aastate algusest aga leiab räigematki de- kadendiks-sõimu kuhjaga.

Nüüd Pälli artikli teine aspekt – nimelt tabab ta minu meelest Valtoni novellisti- kat kritiseerides korduvalt päris õigeid seoseid. Rimmelga omaaegne vabavärssi-

kirjeldus on suuresti möödalugemine, üks Rimmelga kriitika peamisi põhjendusi oli see, et ta ei saa luuletustest aru. Pälliga on lood mõnevõrra teisiti ja see annab põh- just korraks kiigata otsesemalt Valtoni no- vellide poole. Tema novellikogud on oma- jagu erineva ilmega, kriitika pearõhk lan- ges raamatule “Kaheksa jaapanlannat”. Mis osas ma siis siin Pälliga nõustun? Näiteks selles, et ilmselt on Valtonit mõjutanud eksistentsialism. Selles, et kogu maailm tundub nendes novellides olevat omajagu absurdne. Olen nõus, et neid Valtoni novelle saaks käsitleda võõ- randumise mõiste kaudu. Päll pingutab nende tõlgendustega ilmselt küll mõni- kord üle. Nii vastandab ta Rimmelgaga väideldes Valtoni novellistikat tollasele nõukogulikule “kommunaalsatiirile”. Vahest siiski on nii mõnigi Valtoni tekst võtnud mõõtu just sellest sotsialistliku realismi sohilapsest, spetsiifiliselt nõuko- guliku satiiri edasiarendus võiks väga vabalt olla näiteks novell “Tort”. Nii et tegelikult oleks meil võimalik isegi jälgida Valtoni poeetika nõukogulikkust. Sellele teele ma siiski praegu ei lähe, sest Valtoni ideoloogia on stalinismist kaugel ja ega ainult satiiri kaudu kõiki neid “roheline seljakotiga mehi” ka ei seleta. Iseenesest oleks Mati Undi “Mõrv hotellis” vaid mõni kuu hiljem andnud Pällile palju paremaid võimalused siinseid argumente kasutada. Aga Unti on juba niigi märgatud ja antud talle kaassüüdlase roll.

Võib nentida, et Pälli mängureeglid on 1968. aastal märksa avaramad ja ometi mõjuvad tema hinnangud sama teravalt kui Rimmelga omad 1961. aastal. Päll on asunud kaitsma stalinismi viimast võima-

lust – sotsialistlikku realismi kõige avaras mõttes. Hoolimata kõigest, hoolimata ka palju kõneldud ühiskondlike võimuste ahenemisest, on tegemist taandujate kaitselahingutega. Kuidas see nii saab olla? Rem Blumi artikkel on siin üsna elegantne näide. Selleks ajaks oli nimelt välja töötatud metakeel, mis opereeris nõukogulike märksõnadega, aga töötas tegelikult nendele märksõnadele vastu või vähemalt neist mööda – sotsialistliku realismi mõiste kaotas oma adekvaatse sisu. See tähendas paratamatut nihet metakeele ja kunstikeele vahel ning ühtlasi seda, et poliitilistesse küsimustesse sekkuv kriitik pidi mittenõukogulikelt positsioonidelt lähtudes tavaliselt kuigivõrd ka valetama ja kasutama nõukogulikke mõisteid nii, et nad ei kirjeldanud tegelikult enam õieti midagi. Blum kasutab sellist vettsegavat metakeelt, tema elegants seisneb aga selles, et ta peaaegu ei valetagi. Sellise võimaluse tabas juba varem ära ka mõni teine Pälliga väitleja – näiteks Ott Ojamaa (*Sirp ja Vasar* 3. I 1969). Nimelt oli võimalik näidata Pälli filosoofiaalast ja terminoloogilist ebapädevust. Oli vaja näidata, et Päll lähtus mittemarksistliku filosoofia alustelt, marksismi seisukohalt tühistab see ju ühtlasi ka kõik edasised arutlused ilukirjanduse üle. Seda Blum kõige põhjalikumalt ja pädevamalt teebki.

Laiemas plaanis lõppes Pälli rünnak kaotusega ses mõttes, et oma esteetika poolest sotsialistlikule realismile võõrad tekstid jäid eesti kirjandusse alles ja vähesel määral – nad jäid kirjandussituatsiooni tsentrisse. Vaatamata kõigile hilisematele parteilise surve avaldustele leidis siin

varjatud märguanne: opositsiooniga nõukogude võimule on avalikus kirjasõnas võimalik minna umbes niisama kaugele, kui läks Valton. Ja siin oli ka teistpidine märguanne – märguanne, et kui esteetikas on suhteliselt vaba mängumaa, siis otsese poliitilise opositsiooniga Valtonist kaugemale minna ei tasu.

Millele ma oma jutuga rõhuda tahan? Miks mitte kasvõi sellele, et tüüpilised üldkäsitlused 1960. aastate kirjandusest näevad asju mõnevõrra ühekülgsest. Väga tavalised on seniajani käsitlused – eriti luule puhul –, kust jääb mulje, et 60ndate esimene pool ja keskpaik on suurte uuenduste aeg, teisel poolel hakkas kõik vaibuma ja sumbuma stagnatsiooni surutisse. Minu meelest on asi pigem vastupidi, valitsevate kirjandusparadigmade seisukohalt pakub rohkem väärtusi just kümnenendi teine pool. Veelgi rohkem nihkub raskuskese kümnenendi lõppu, kui vaadata kirjandust näiteks realismi, uusromantika ja modernismi suhete seisukohalt. Selle murde ühte kirjeldusvõimalust pakub Hennoste sari “Hüpped modernismi poole”. Igal juhul peaks olema ilmne, et 50. aastate lõppu ja 60ndate algust on põhjust vaadata eraldiseisva nähtusena, millel on uuendusega ühist vähemalt niisama palju, kui tal on ühist stalinistliku kaanoniga.

Mis on siis stalinismi võidud ja mis on kaotused? Kaotused on küllap ilmsemad: stalinismi pärandisse lubati järk-järgult suuremaid vabadusi, kuni ühel kenal hetkel libises kirjanduse keskne osa sellest pärandist välja. Võidud? Esiteks see, et stalinism ja/või sotsialistlik realism suutsid oma eluiga pikendada esteetilisi norme

mõõdukalt avardades. See õnnestus tänu edukale maskeerumisele – kõiki kõitis muutustesuund ja palju vähem tajuti seda, kuivõrd säilitatakse seniseid mängureegleid. Alates Stalini surmast suutis sotsialistliku realismi kaanon olla Eestis aktuaalne veel umbes kümme-viisteist aastat. Teiseks – stalinismist õpitud jõuvõtted suutsid säilitada mingi hoiatava ja hirmu tekitava rolli ka edaspidi. Põhimõtteliselt jäi 80. aastate lõpuni õhku võimalus, et stalinism astub taas lavale oma kõige põhjapanevama retseptisiooniga.

Tema eredaimad kirjanduskäsitlusviisid aga olid küüditamine, vangistus ja mahalaskmine. Kolmandaks – võime lugeda stalinismi väikseks võiduks lõpuks ka seda, et ta suutis oma oponentidele peale suruda nõukoguliku ja omajagu hämava keeletarvituse. Parteiline kontroll suutis tekitada olukorra, kus kriitika metakeel jäi mõnevõrra rohkem stalinismivõrkudesse kui ilukirjandus – kriitika ei saanud päris adekvaatselt kirjandust kirjeldada. Kui oleks saanud, ei peaks neid sasipuntraid ka praegu arutama.

ERLE RIKMANN

AJALOO RETROAKTIIVSUS JA KONSTRUEERIMINE: NÕUKOGUDE PERIOOD

Sageli, võib öelda koguni – üldjuhul, kaldutakse ajalugu kui lugu minevikus toimunud pidama terviklikuks narratiiviks: see tähendab mingiks sündmustejadaks selgesti eristatava alguse, lõpu ning sinna juurde kuuluvate seostega. Usutakse, vajame ajaloolist tõde, et võidelda unustuse vastu, võidelda oma territooriumi, positsiooni, identiteedi, tõekspidamiste, emotsionaalse seisundi või muu sarnase õigustamise ja säilitamise eest. Ning tundub kahtlemata loogiline arvata, et mida rohkemate seostega ja terviklikum lugu on meie valduses, seda lähemal seisame tõele. Kuid ka kõige parematest kaalutlustest lähtudes ei suu-

deta ometi objektiivsetel ja subjektiivsetel põhjustel edasi anda kogu tõde mingi sündmuse kohta, kõnelemata siis veel sündmuste jadast. Probleemi aitab lahendada aja loo esitamine stiliseeritud narratiivina. Kuivõrd on tegemist poliitilise distsipliiniga, siis sõltub konstrueeritava ajaloo konkreetne “stiil” alati ka käesoleval hetkel valitsevast võimust, sündmustest kõneleja isiklikest suhetest võimuga, samuti toimunuga (personaalne mälu) ja ajaloo esitamise kontekstuaalsetest tingimustest. Ajalugu teenib ikkagi eelkõige elavate-tegutsevate inimeste huve, kes omistavad asetleidnud sündmustele tähendusi ja kujundavad suhtu-

misi, ning niiviisi saab rääkida ajaloo retroaktiivsest konstrueerimisest.

Sünne ülevaade kujutabki endast katset konkreetse empiirilise materjali põhjal analüüsida ajaloo konstrueerimist, täpsemalt poliitilise diskursuse mõju ajaloo-teadvuse kujunemisele. Tuleb rõhutada, et eesmärgiks ei ole välja selgitada ajaloolist tõde, ehk siis sündmuste tegelikku kulgu. Samuti ei soovita hinnata, millisel määral järgnevalt ajaloost kõneldu on tegelikus kooskõlas “ajaloolise tõega”. Seega ei otsita uurimismaterjalist vastust mitte küsimustele mis, miks ja millal midagi toimus, vaid analüüsitakse üksnes, kuidas sellest tänasel päeval räägitakse. Ajaloo retroaktiivne konstrueerimine toimub üheaegselt mitmel tasandil, ühiskondlikul ja individuaalsel. Hea võimalus nende tasandite vastasmõju uurimiseks selles sotsiopolitilises kontekstis on niinimetatud “ametliku” (ehk kirjapandud ehk stiliseeritud) ajaloo kõrvutamise inimeste endi jutustatud elulugudest pärit materjaliga.

Taustateave

Edaspidi esitatavad näited põhinevad süvaintervjuudel, mis viidi läbi aastatel 1996–1997. Respondentideks valiti Nõukogude Eesti eliidi esindajaid nii tuntud kultuuritegelaste, teadlaste, ministrite kui ka partei keskkomitee liikmete hulgast. Kokku kaheksateistkümnest intervjuust, millest mõned viidi läbi koos A. Aarelaiuga (Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudist), valisin edasiseks tekstianaalüüsiks kaheksa intervjuud lindistuste

kogupikkusega 28 tundi. Kõikide intervjuude struktuuri moodustab kronoloogilises järjekorras jutustatud elulugu. Vältimaks kõneleja suhtumiste ja mõttearenduste liigset mõjutamist intervjuueeri poolt, piirdus viimase roll intervjuu ajal eelkõige kuulamisega. Küll aga paluti kõigil respondentidel enne intervjuu algust puudutada oma eluloo jutustamisel kindlaid teemasid, seda tuletati vajaduse korral meelde ka intervjuu käigus. Niisugusteks teemadeks olid näiteks respondendi suhe võimu, kommunistliku partei, KGB, metsavendlusega, samuti võimalike perioodide eristamine ajavahe-
mikus 1940–1988.

Kaheksast väljavalitud intervjuust seitsme puhul oli tegemist mees- ja ühel juhul naisrespondendiga. Arvestades käsitletud teemade delikaatsust on analüüsimisel kõik isikunimed asendatud koodnimedega, mis vastavalt respondendi poliitilisele enesemääratlusele jagunevad nelja gruppi:

1) kuulus parteisse, kuid ei astunud sinna omal initsiatiivil – edaspidi KPb (3 esindajat);

2) kuulus parteisse ning oli astunud sinna omal algatusel – edaspidi KPa (2 esindajat);

3) nõukogude korra aktiivne vastane – edaspidi NV (1 esindaja);

4) nõukogude korra passiivne vastane, ei kuulunud parteisse – edaspidi EP (2 esindajat).

Terviklikuma pildi saamiseks esitan järgnevalt respondentide koodmärkide tabeli koos mõningate oluliste andmetega nende kohta (vt lk 129):

(Ka respondentide sünniaegade ja tegevusvaldkondade selline “ümardamine”

Respondent	sünniaeg ümardatult	elukutse või olulisem tegevusvaldkond
1KPb	1920	administraator, kultuur
KPb	1930	teadus, omaalgatuslik ühiskondlik sfäär
3KPb	1925	administraator, kultuur
4KPa	1925	teadus, partei
5Kpa	1915	administraator, partei
6NV	1935	dissidentlus
7EP	1920	teadus
8EP	1910	teadus, omaalgatuslik ühiskondlik sfäär

on tingitud väikese Eesti ühiskonna eripäradest, kus muidu oleks samahästi kui võimatu tagada intervjueritavate anonüümsust.)

Niisiis moodustavad kahe tasandi – indiviidi ja ühiskondliku – võrdlemiseks vajaliku materjali ühelt poolt kaheksa pikka elulugu esitatuna Nõukogude Eesti humanitaareliidi hulka kuulunud respondentide suu läbi ning teiselt poolt nii-öelda stiliseeritud ajalookäsitlus, mis pärineb laulva revolutsiooni käigus ja vahetult pärast seda ilmunud ning rahva hulgas laialt levinud teostest. Edaspidi esitatavad näited on osa pikemast uurimusest.¹

Ajaloo teadvus totalitaarses ühiskonnas

Võimu säilitamine ja osalinegi legitimeerimine ühiskonnas eeldab objektiviteeru-

nud teadmiste suunamist: vähemalt poliitilise ja ajaloolise diskursuse valdamist.² Totalitaarse võimu taotlusi tõe ja teadmiste monopoliseerimisele toetab ennekõike kontroll teadmiste jagamise – ehk haridussüsteemi ja meedia – ning nende konstrueerimise – ehk teaduse, sh ka ajaloo kirjutamise, allikate valdamise ja nende interpreteerimise üle. Ühiskondliku korra legitimeerijate peamiseks relvaks ajalooteadvuse kujundamisel on kirjutatud ajalugu, samas kui suurimaks takistuseks nende tegevusele võib osutada mälu – nähtus, mis omakorda on indiviidi-tasandi peamiseks trumbiks oma sotsiaalse kogemuse totaalse ideoloogilise korrastamise vastu.³ Totalitaarses ühiskonnas väljendub mälu ja kirjutatud ajaloo vastastikune seos olukorras, kus üks sisuliselt õõnestab teise autoriteeti. Läbielatu mäletamine ei luba kirjapandud, idealiseeritud vormis ajalugu tihtipeale kuigi tõsiselt

¹ Uurimus viidi läbi aastatel 1996–1997 Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituudis ja on vormistatud Mikko Lagerspetzi juhendamisel Erle Rikmanni bakalaureusetöök Eesti Humanitaarinstituudis pealkirjaga: “Nõukogude perioodi” konstrueerimine elulugudes”.

² N. Fairclough, *Discourse and Social Change*. Cambridge, 1992. Lk 3, 49–51.

³ P. Tullviste, *History Thought at School Versus History Discovered at Home: The Case of Estonia*. *European Journal of Psychology of Education*, Vol IX, 1994, No 1. Lk 121–126.

võtta ning samas dikteerib mälu ajaloo-kirjutajatele vähemalt minimaalsegi faktikogumi toimunu kohta, mida ei saa täiesti ignoreerida. Iseasjaks jääb muidugi tõlgendamise küsimus.

Teiselt poolt on aga ka mälu ise oma dünaamilise selektiivsuse ning fragmenteerituse tõttu ohustatud alternatiivsetest interpretatsiooniskeemidest, seda enam kui need leiduvad kirjapandud kujul, millel usutavasti on kalduvus pikemaajalisele püsijäämisele. Arvestama peab ka ajafaktorit – põlvkond, kes pole sündmusi ise läbi elanud, on märgatavalt vastuvõtlikum ametliku haridussüsteemi kaudu pakutavatele teadmistele ning kasvav ajavahemaa laseb toimunul üha vähem emotsionaalselt korda minna. See viimane on aga vägagi oluline säilitamiseks alternatiivseid tõlgenduskemedeid mälu aktiivsuses kihistuses. Kontrolli teabe korrastamise üle on võimalik saavutada tänu mälu fragmentaarsusele ja selektiivsusele, mis lubab ühtesid ja samu fragmente põimida eri kontekstidesse ning uusi seoseid emotsionaalselt võimendades aktiveerida need tunnetuse olulisteks aksioomideks – “alus- taladeks”.

Samalaadset mälu toimetemehhanismi võib (käsitus on muidugi tugevasti lihtsustatud) eeldada ka mis tahes lähiminekuvikuks saanud läbielatu jäädvustamisel. Võtame näiteks kunstinäituse külastamise. Näitusele sattunud inimene, kel puudub ettekujutus “heast” ja “õigest” kunstist, säilitab suure tõenäosusega sellest käigust oma mälus hoopis midagi muud kui ini-

mine, kes tuleb sinna tuttavate soovitusel, on enne läbi lugenud ka näitusekriitika ja omab mõningast kunstialast ettevalmistust. Viimase tähelepanu on juba algusest peale suunatud kunsti nii-öelda sotsiaalselt konstrueeritud aspektidele. See lubab nähtul tema mällu talletuda viisil, mida tavatsetakse nimetada kunsti tundmiseks või selles orienteerumiseks. Sisuliselt on tegemist ühe omandatud tõlgenduskemiga, mis edaspidi jääb raamima nii tähelepanu, mõtlemist kui mälu kõiges kõnealuse valdkonnaga seonduvas.¹

Tegelikus elus kohtab meie näitega võrreldavaid “puhtaid lehti” – kui üldse, siis vahest üksnes vaimsete puuetega inimeste seas, sest inimeste keskel elades ei pääse me üle ega ümber sotsiaalselt konstrueeritavast reaalsusest, mis omakorda kujundab meid määral, mida võib ehk võrrelda Issanda Jumala enda tööga inimese kallal aegade alguses.

Totalitaarses ühiskonnas sõltub indiviidi ajalooteadvuse kujunemine üldjuhul tema positsioonist ametliku ideoloogia suhtes. Mida enam ta kohaneb valitseva ühiskondliku korraga, seda suurema osa hõlmavad tema teadvuses ametliku ideoloogia poolt konstrueeritavad mõttemudelid ja vastupidi – mida kaugemale jääb indiviid oma tõekspidamiste ning positsiooni poolest võimuhemhanismidest, seda enam toetub tema ajalootunnetus mälule, mis loob teistest erinevaid, individuaalseid interpretatsiooniskeeme. Reeglina domineerib mingi sündmuse

¹ Vt näiteks termineid “schema” ja “cognitive maps”: U. N e i s e r, *Cognition and Reality*. San Francisco, 1976. Lk 53–56, 135–137.

kirjeldamisel üks interpretatsiooniskeem, mis on olemuselt retroaktiivne ning mida selguse huvides saab ette kujutada teatud osadest – elementidest – koosneva mudelina.

Näide 1

Intervjuude läbiviimise käigus puutusin mitmeid kordi kokku olukorraga, kus respondendid sarnasel teemal kõneldes kasutasid teksti esitamiseks ühte kindlat, selgesti äratuntavat mudelit, ilma et see oleks otseselt sisaldanud intervjuueerija küsimuses. See paistis eriti silma siis, kui mudelit prooviti nii-öelda poolvägisi ehk mõnevõrra kontekstivabalt sisse sokutada. Järgnevalt näide ühest niisugusest paljukasutatud mudelist, mida võib tinglikult nimetada "Leedu näiteks". Antud mudelis sisalduvad peamised väited ehk elementid on järgmised:

- 1) kuskil kuuekümnendatel;
- 2) Leedus, leedulased;
- 3) astusid massiliselt parteisse;
- 4) võtsid võimu üle;
- 5) valitsesid suhteliselt segamatult ja oma kultuuri sõbralikult;
- 6) tõrjusid venelased välja;
- 7) säärane mõtteviis levis ka Eestis.

Need peaksid olema "Leedu näite" n-ö alustalad ehk peamine struktuur, mis on kokku pandud eri tekstides sisalduvatest korduvväidetest. Kõige enam esineb mudeli elemente järgmises näites:

(...) ja tekkis kuuekümnendatel aastatel niisugune illusioon, et on võimalik teha midagi ise, et on võimalik teha ja, et – ahhaa – leedukad võtsid võimu üle, ja mida nad muide ka tegid, ega leedukatel see, et on kaheksa protsenti venelasi – see on puhtalt sellest ju tingitud, et nad võtsid

tookord võimu üle. Nad lihtsalt astusid parteisse ja võtsid võimu üle ja meil hakkasid levima vaat needsamad meeleolud. (...) (2KPb)

Küllaltki põhjalikult käsitleb leedu näidet ka järgmine respondent:

(...) väga palju oli juttu sellest – see Leedumaa eksämpel oli, et näete, kuidas leedulased seal – nemad noored astusid massiliselt parteisse; ei lasknud seal venelasi vaid läksid ise julgelt parteisse ja näed, neil nüüd läks asi ja meil tuli ka, et astume ka massiliselt parteisse, eesti intelligents, jah, ja võtame otsad oma kätte. Pole vaja neid jeestlasi seal eesotsas ega niimoodi. (...) (1KPb)

Mudel võib tekstis esineda ka viite kujul. Nii näiteks on mõnede respondentide jutus viidatud niisugustele nähtustele nagu "leedulaste moodi" ja "leedukate juhtum", neil pikemalt peatumata ja lahti seletamata, siinkohal üks näide:

(...) ja siiski olid parteilaste protsendid tõusus. See oli, noh, täiesti seletamatu, kas õige läks see leedulaste moodi – aga ma ei mäletagi, kuidas täpselt. (...) (3KPb)

"Leedu näidet" kasutasid oma kuuekümnendate aastate parteinagemuse konstrueerimisel enam kui pooled respondendid. Kuidas õnnestus teistel antud mudelit vältida:

8EP – respondent ei käsitlenud parteid rohkem kui ainult enda parteissevõrbamise katsetest ja keeldumise põhjustest rääkides. Need sündmused leidsid aset neljakümnendatel. Hiljem hoidub ta mainimast parteid kui võimustruktuuri ega nimeta seda enam kordagi. Ta ei seosta toimunut otseselt partei juhtimisega, vaid

vaatleb sündmusi eraldi seisvate ajalooliste juhtumitena. Ka sisult poliitilisi sündmusi käsitleb 8EP valdavalt individualistliku, rahvusliku ja humanistliku repertuaari kaudu, hoidudes andmast poliitilisi hinnanguid.

6NV – respondent ei kuulunud ise parteisse ning tal ei ole ka kunagi tulnud sellist ettepanekut kaaluda. Tema kõnes ei esine parteid osaliseltki legitimeerivaid mudeleid. Kuid erinevalt 8EPst tema poliitilisi hinnanguid ja repertuaari ei väldi. Olles nõukogude korra avalik vastane (seetõttu viibinud ka pikki perioode Eestist eemal – vangilaagrites), kasutab ta kirjeldustes teistest väga erinevaid, individuaalseid mudeleid ja tõlgenduskeeme.

4KPa – kuulunud küll parteisse, ei kasuta respondent oma jutus Leedu näidet. Kuna viimast ei sisaldunud ju üheski küsimuses, vaid kõik kasutajad jõudsid selleni iseseisvalt ja spontaanselt, siis oleks siin üheks seletusvõimaluseks vaadelda 4KPa üldisi repertuaarieelistusi. Selgub, et tema kõnekasutuses domineerib valdavalt poliitiline repertuaar. Rahvuslikku repertuaari ei kasuta ta samahästi kui üldse, välja arvatud üksikutes kohtades. Võib-olla ei ole Leedu näide talle kõige sobivam mudel: selle normipärane esitusviis eeldaks rahvusliku repertuaari kasutamist vähemalt juhul, kui seda ei mainita ainult põgusalt möödaminnes, nii-öelda viitefraasina.

Retroaktiivne mälumudel: ühiskondliku ja personaalse mälu süntees

Sündmused ei talletu inimmälu enamasti protsessina, vaid üksikute segmentidena, kusjuures võiks eeldada, et kuna inimesed valdavad erineval hulgal informatsiooni, pööravad tähelepanu erinevatele aspektidele, siis peaks mäletatav suuresti varieeruma. Ometi saab väita pigem vastupidist. Mõningase ajalise vahemaa järel on inimestel kalduvus sündmusi mäletada ja nendest kõnelda üsna sarnase mudeli järgi.¹ Nii positiivseid kui negatiivseid hinnanguid toimunule väljendatakse samalaadse skeemi alusel, kasutades argumentidena ühesuguseid elemente ehk niinimetatud fakte või uskumusi faktide kohta. Elementidest moodustub mälumudeli raamistik, millesse on võimalik paigutada kõige erinevamaid üksikuid mälestuskilde. Raamistiku põhielementide kasutamise viis määrab lõppkokkuvõttes ära iga üksiku mälestuskillu positsiooni terviku suhtes, samuti selle, kas ja kui võrd mingi mälestuskild ikkagi esitatavas raamistikku sobitub.² Samas on mälumudeli kritiseerimine sündmuste mäletamise võimalusena harv nähe ning peaaegu alati seostatav kõneleja opositsioonilise asendiga ühiskonnas. Nõnda võib rääkida mingile ühiskonnale omasest monistlikust mõtteviisist ja retroaktiivset mälumudelit

¹ E. R i k m a n n, "Nõukogude perioodi" konstrueerimine elulugudes. (Diplomitöö). Eesti Humanitaarinstituut, 1997. Lk 39–47, 55–62.

² Vt näiteks M. L a g e r s p e t z, (Re)constructing Historical Memory: The Change in Estonian Historical Discourse in the late 1980s. Rmt-s: Uurimusi keelest, kirjandusest ja kultuurist. EHI toimetised. Toim. M. Lotman, T. Viik. Tallinn, 1995. Lk 269–286.

saab käsitleda niisuguse mõtteviisi ilminguna. Seega kujutab mälumudel endast nähtust, milles on jälgitav ühiskondliku ja personaalse mälu (ka enesetunnetuse) vastasmõju.

Näide 2

Mõistmaks paremini tekstis leiduvaid tõlgendusskeeme ja mudeleid, võtsin kasutusele "strateegia"-mõiste. See annab võimaluse võrrelda eri viise, millega respondendid kõneelemente terviklikuks mõtteks seostavad. Strateegiad jaotan kolmeks:

1. *Nullstrateegia* (edaspidi 0). Nullstrateegiaga esitatakse ainult neutraalseid faktoloogilisi teateid toimunust, seostamata neid kuidagi enda isiku või hinnangutega. Seega on nullstrateegia puhul tegemist puhta ajaloolise fakti esitamisega: millegi toimumist ainult mainitakse, sellel pikemalt peatumata.

2. *Vertikaalstrateegia* (edaspidi V). Esitajal on asetleidnud sündmuse kohta oma kindel interpretatsioon, toimunut käsitletakse enamasti põhjalikult, tihti toetudes ühele kindlale mudelile ja repertuaarile. Tavaliselt pööratakse tähelepanu ka sündmuse seosele kõneleja enda eluga.

3. *Horisontaalstrateegia* (edaspidi H). Erinevalt eelmisest, kus püütakse süveneda ühte konkreetsele probleemile, eksisteerib horisontaalstrateegia kasutaja jaoks ühel tasandil korrara mitu võimalust,

kusjuures neid kõiki mainitakse põgusalt, eriti süvenemata ühessegi neist. Horisontaalstrateegia puhul võidakse ühest teemast rääkides esitada mitmeid mudeleid ja eri repertuaare, mis teinekord võivad olla omavahel täiesti vastuolus.

Peale strateegiate on pööratud tähelepanu ka meelsusele, millest on kantud esitatav konstruktsioon. Võrdlen seda meelsust nn avaliku meelsusega, mis on tuletatud sündmuse konstrueerimisest laulva revolutsiooni päevil domineerivaks kujunenud meelsuse põhjal.¹ Märk "+" tähistab nõustumist avaliku suhtumisega ja märk "-" erimeelsust. Kuna horisontaalstrateegia kasutamisel on võimalik esitatavasse põimida väga erinevaid repertuaare ja mudeleid, mis oma meelsuse poolest ei pruugi samuti kattuda, siis selliste esitusviiside märkimiseks kasutan märki "+-H". Siinkohal veel üks väike näide pluss-miinus horisontaalstrateegia kasutamise kohta:

(...) üks Moskva kõrge ametnik X – tema tütar õppis siin ja sellepärast ta meid väga usaldas ja tahtis, võib-olla tahtis vaadata, mis meelsus, aga jõudis mulle siiski ära ütelda (...) (3KPb)

Järgnev tabel annab ülevaate kõnelemisstrateegiate kasutamisest ja nende seostest sündmustesse suhtumisega:

Võrreldes omavahel parteisse kuulunud ja mittekuulunud (kursiivis) respondentide strateegiaavalikuid võib liht-

¹ "Domineeriv meelsus" on tuletatud pärast laulvat revolutsiooni ilmunud ja rahva hulgas laialt levinud ajalookäsitluste põhjal: M. L a a r, L. V a h t r e, H. V a l k, Kodu Lugu II. Tallinn, 1989; 14. Juuni 1941: mälestusi ja dokumente. Koost. M. Laar. Tallinn, 1990; M. L a a r, Metsavennad. Tallinn, 1993; Eesti ajalugu ärkamisajast tänapäevani. Koost. S. Õispuu. Tallinn, 1992.

Respondendi koodnimi	40.–41. a	saksa aeg	49.–50. a	Stalini surm
1KPb	+H/0	+V	+V/0	+H
2KPb	0	-V	+H	+H
3KPb	0	-V	+H	+H
4Kpa	0	0	+H	-H/0
5KPa	+H/0	-V	+H	+V
6NV	+V	0	+V	+V
7EP	+V	+V/0	+V	+V
8EP	0	0	+V	0

suse huvides märkida, et vertikaalstrateegiat kasutatakse sageli siis, kui tuntakse end kindlana, nii-öelda teemas “kodus” olevat. Igatahes märgib selle esinemine inimese tahet ja valmisolekut kõnealusel teemal pikemalt ja sügavamalt peatuda. V-strateegiat esineb tunduvalt enam respondentidel, kel pole hingel “parteisse kuulumise pattu” ega sisemist vajadust ka mingil muul põhjusel ennast õigustada. Huvitav on võrrelda V-strateegia kasutamist parteilaste ja mitteperteilaste poolt näiteks kahe esimese perioodi esitamisel, eriti arvestades saksa aega kirjeldavate miinusvertikaalsete strateegiatega suhtelist rohkust parteilaste hulgas.

Hea pinna võrdluseks annab ka horisontaalstrateegia kasutamise jälgimine. Eriti kaldutakse plussmiinus-H-strateegiat tarvitama siis, kui puudub selge kooskõla inimese enda mälu ja ühiskondlikul tasandil (diskursuses) leiduvate võimaluste vahel.

Nagu eeltoodust näha, kasutatakse nullstrateegiat vahel ka koos mõne teise strateegiaga. See on enamasti seostatav nn sobiva jutujärje otsimisega ning siis eelneb nullstrateegia kasutamine tavaliselt põhi-

strateegiaga. Esitatud näidetes on üks erand (4KPa), kus respondent alustas oma käsitlust miinushorisontaalstrateegiaga, kuid tajudes intervjuueerija imestunud küsimust, muutis esituslaadi nullstrateegiliseks. Tabelist on näha, et kahte perioodi, 49.–50. aasta ja Stalini surmaga seonduvat, ollakse põhimõtteliselt valmis põhjalikumalt analüüsima. See ilmneb nullstrateegia vähesest kasutamisest nende perioodide puhul. Seda võib öelda vähemalt poolte vastajate kohta, kusjuures kõige kindlamat seisukohta omatakse 1949.–50. aasta sündmuste kohta, kõige ebakindlamana aga, kui nii võib öelda, tuntakse end esimese nõukogude aasta rekonstrueerimisel. Kõik parteilased ja üks parteitu kasutasid siin mingitele n-ö tabudele viitavat nullstrateegiat. Kõige suuremaid eriarvamusi võib respondentidel näha saksa perioodi käsitluses, kus esineb ka miinusvertikaalset strateegiat, mida muude ajajärgude käsitlemisel üldse ei tarvitata.

Küsimusele, millest niisugused suured kõikumised, ei saa anda kindlat vastust. Võib teha üksnes oletusi. Nii näiteks võiks seletada suhtelist “üksmeelt” 1949.–50.

aasta sündmuste ja suuresti ka Stalini surma kajastamisel poliitilise diskursuse küllaltki suure stabiilsusega nende perioodide mõtestamisel. Sellisele tänini säilinud suhtumisele loodi alus juba 1950. aastate lõpul ning see ei ole oluliselt muutunud võimuvahetuse käigus 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate algul ega uue, tänapäevase valitseva ajalooteadvuse konstrueerimisel. Vastupidine on olukord saksa perioodi käsitleusega, mis kajastub ka tabeli tulemustes. Miinusvertikaalseid strateegiaid võib siinkohal vaadelda nõukogudeaegse poliitilise diskursuse selle teema dominantmudeli elementidena. Seda, et poliitilise diskursuse tänapäevases sisus puudub domineeriv lähenemisviis saksa perioodi käsitlemiseks, näitab ühelt poolt suhteliselt suur nullstrateegiate arv ning teisalt selle ajajärgu interpreteerimine rohkem rahvusliku kui poliitilise repertuaari abil.

1940.–41. aastast rääkides on vahest kõige huvipakkavam, et ükski respondent ei kasutanud siin, erinevalt ülejäänud kolmest vaadeldud ajajärgust, miinusmärgilist strateegiat. See-eest kasutasid vähemalt pooled respondentidest nullstrateegia näol võimalust oma arvamust mitte

avaldada. Kuidas on see siis ikkagi seotud tänase poliitilise diskursuse konstruktiivsete mõjudega? Kui kõige kindlamini tundsid end vastajad, kes käsitlesid mainitud perioodi viisil, mis on selges vastuolus nõukogudeaegsete ametlike seisukohtadega neis küsimustes, ja plusshorisontaalstrateegiat kasutasid respondendid, kes põimisid enda loodavasse, muidu suhteliselt hinnangutest hoiduvasse teksti siiski mõningaid rahvuslikke aspekte, kas võib siis selle põhjal väita, et meie praeguse poliitilise diskursuse, meie nn mõistliku mõtteviisi 1940.–41. aastat käsitleva dominantmudeli põhielemendid on nõukogude režiimi vastasus ning lisaks mõningane rahvuslik meelestatus?

Järgmises tabelis on esitatud 1960. ja 70. aastaid rekonstrueerivad strateegiakasutused ning hinnangud. Lisatud on ka kahe tabeli peale kokkuvõetud “+” ja “-“ märkide kasutamine ning enimkasutatud ehk valdav strateegia iga respondendi puhul:

Nagu tabelist näha, muutub kuuekümnendate puhul esmakordselt pärast saksa perioodi konstrueerimist taas parteilaste hulgas domineerivaks vertikaalstratee-

Respondendi kood	60ndad	70ndad	+ ja - üldse kokku	Valdav strateegia
1KPb	+V	+ -H/0	+5	V/0
2KPb	+V	+ -H/0	0	H
3KPb	+V	0	0	H/0
4KPa	+ -H	0	-1	0
5KPa	+ -H	+H	+2	H
6NV	+ -H	+H	+4	V
7EP	0	+V	+5	V
8EP	+ -H	0	+1	0

gia. See näitab nende kindlust kuuekümnendate "mugandusmudeli" käsitlemisel. See-eest seni valdavalt vertikaalstrateegia-ga opereerinud respondendid (6NV ja 7EP) vahetavad selle nüüd vastavalt pluss-miinushorisontaal- ja nullstrateegia vastu. Seda võib vaadelda viimaste n-ö minekuna opositsiooni, kus piltlikult öeldes ei ole sama suurt suupruukimise õigust kui koalitsionääridel. Siin ei tohi aga unustada, et käesoleva uurimuse puhul ei olnud tegemist mitte rühmaintervjuuga, mille käigus domineerivad ja allutatud käsitlused oleksid võinud nii selgelt välja kujuneda, vaid ikkagi isikuintervjuudega, mis viidi läbi igaüks eraldi, kokku umbes kolmveerand aasta jooksul. Seega ei seisnud respondendid silmitsi mitte üksteise arvamustega, vaid ühiskondliku poliitilise diskursuse poolt pakutavate konstruktsioonidega.

Mida aga arvata asjaolust, et praeguse poliitilise diskursuse 1960. aastate käsitlemise dominantmudel on kooskõlas parteilaste kasutatud mõttemudeliga? Kas tuleneb see endiste parteilaste ehk nn kuuekümnendate põlvkonna tugevast toimest nüüdse valitseva mõtteviisi konstrueerimisel, st kohalolekust reaalse võimu juures, või on siin tegemist sellega, et tänase poliitilise diskursuse tähelepanu on lihtsalt suunatud mujale kui ajalooliste konstruktsioonide või ajalooteadvuse täpsele määratlemisele ning kuna uut käsitlust ei ole välja kujunenud, siis kasutatakse vana mudelit, olenemata sellest, kas too vastab ka konkreetse kasutaja elukogemusele?

Seitsmekümnendate käsitlemisel muutub strateegiate kasutamine jällegi enam-

vähem endiseks; see tähendab, et enamik respondentidest kasutab antud perioodi rekonstrueerimisel oma enamasti eelistatud strateegiat.

Kokkuvõtteks tuleb nentida, et seos indiviidi ja ühiskondlikult konstrueeritud ajaloomälu vahel on täiesti tuntav. Teisiti öeldes – vahe personaalse ja sotsiaalselt rekonstrueeritava ajalooteadvuse vahel ei ole ehk nii suur, kui me uskuda tahaksime. See, mida arvame kindlalt enda isiklikuks mäluks, on tegelikult suurel määral üksnes ühiskondlikult konstrueeritud nägemuse peegeldus. Mispidi see peegeldus inimeses kajastub, sõltub konkreetse indiviidi enesemääratlusest poliitilises kontekstis (nii minevikus kui käesoleval hetkel).

Mälu ja tunnetuse retroaktiivsus ning üks, suhteliselt valitsev (monistlik) mõtteviis ei ole loomulikult omased üksnes totalitaarsele ühiskonnatüübile. Pigem saab väita, et vahe erinevatele ühiskondadele omaste retroaktiivsete diskursuste vahel seisneb eelkõige vastava monistliku mõtteviisi paindlikkuse astmes. Demokraatlik ühiskond ideaalis peaks oma paindliku monistliku mõtteviisi või n-ö enamuse seisukohtadega jätma rahumeelselt ruumi ka teistsugusele tunnetusele, samas kui totalitaarsele ühiskonnale iseloomulik jäik monism ei salli enda kõrval alternatiivseid võimalusi. Mälumudel ei ole võimustruktuuride poolt kontrollitavate teadmiste tagajärg, vaid pigem monopoliseeritud vahend teabe korrastamiseks, mis leidub sellisena potentsiaalselt igas ühiskonnas, olenemata selle tüübist. Seisukohale, et taoline nn monistlik mõtteviis ei ole omane üksnes tota-

litaristlikule ühiskonnatüübile, vaid kujutab endast midagi üldinimlikku, võib sisulist toetust leida ka niisuguste teadusharude abil nagu folkloristika, keele- ja kirjandusteadus, kus pööratakse samuti tähelepanu näiteks sarnaste süžeede, motiivide leidumisele eri rahvaste juures.

Monistlik mõtteviis ehk stereotüüpsetele mudelitele toetuv mälu on paljuski seletatav inimese sotsiaalse loomusega. Inimesele ei ole omane ega ilmselt ka jõukohane pidevalt uue teabe ning tõlgendusvõimaluste väljamõtlemine, samuti on see mõeldamatu ühiskondliku konsensuse saavutamise seisukohalt. Seda tehakse üksnes juhul, kui mingil põhjusel osutub võimatuks oma kogemust üldtunnustatud raami paigutada. Põhimõtteliselt sama nähtusega saab põhjendada ka seda, miks ühe režiimi vahetumisel teisega kalduvad interpretatsioonivõimalused pigem muutama oma värvi must-valgel skaalal kui asenduma täiesti uute seletustega. Viimased võiksid juurduda alles uue, pealekasvava põlvkonna teadvuses haridussüsteemi vahendusel, kusjuures neil on kalduvus muutuda ajapikku taas üheks monistlikuks mõtteviisiks.

Olles õnnelikult üle elanud ühe totalitaarse režiimi lagunemise, elame nüüd olukorras, mida tavatsetakse tähistada mõistega "postsotsialistlik" või "postkommunistlik ühiskond". See olukord on

kestnud ligi kümmekond aastat ning ei ole ilmselt erilist põhjust väita, et tänane Eesti ühiskond oleks oluliselt demokraatlikum (klassikalises mõistes), kui ta oli seda juba 4–5 aasta eest. Olulisemaks kui rahva kaasamine riigi arengusuundade arutellu on osutunud nii "valitsemismustri" säilitamine kui ka seda toetav, üha kasvav bürokraatia osakaal tavakodaniku elus. Kui kaheksakümnendate lõpu uued tuuled tõid endaga kaasa nii võimaluse kui ka valmiduse diskussiooniks, siis nüüd võib juba täheldada uue süsteemi raamistiku väljakujunemist. Vaikselt, kuid järjekindlalt hakkavad taas tekkima oma tabuteemad, retoorika ja sotsiaalne kontroll nende kasutamise üle. Ühesõnaga – uus monistlik mõtteviis. Inimeste kasvavat ükskõiksust nii poliitika kui mis tahes muu sotsiaalselt konstrueeritava teabe suhtes võidi ju veel mõned aastad tagasi edukalt nimetada poliitikast väsimiseks vms, kuid nüüd, kui see on kestnud juba peaaegu kaks korda kauem kui esialgne "mitteväsimuse" periood, on seda raske pidada millekski muuks kui aktiivsuse surmauneks. Uneks, mille hõlma all toimub kohanemine uut tüüpi elukorraldusega ja ühiskonnaga, mille mõnede liikmete mälus leidub veel mudeleid "nõukogudeaegsest mõtlemisest" nagu ka unistusi rahvusriigist või kõikehõlmavast demokraatiast.

HALJAND UDAM

TOTALITAARSE VÕIMU SEMIOOTILISED PRAKTIKAD*

Kõnelemine totalitaarse võimu semiootilistest aspektidest kujuneb meil siin Ida-Euroopas paratamatult süvenemiseks autobiograafiasse. Sest minu 1960. aastate eelne põlvkond on need semiootilised praktikad või diskursused omaenese elu vältel kõik läbi mänginud, neis ühel või teisel viisil osalenud. Ühe inimega vältel on vaheldunud kõige erinevamad, isegi vastandlikud ideoloogilised paradigmad, millest igapähe on maha jäänud kihistus tekste, igapähe oma eripärase keelega. Kõige lihtsam viis end välja vabandada on omistada kõik need võõrale vägivaldsele võimule. Kuid see lahendus sobiks küll poliitikule, vabadusvõitlejale ja ideoloogile, kuid mitte kultuurisemiootikule, semiootilise diskursuse uurijale, kes ei saa võtta süütu kannataja poosi, vaid peab seisma mõneti neutraalsemal ja üldistavamal objektiivse vaateleja positsioonil.

Kuigi ma ei ole seda meelt, et "keel on olemise kodu", on keel reaalsuse teadvustamise peamisi vahendeid, mille varal inimene reaalsuses toimuvat mõtestab ja dokumenteerib.

Ühe ühiskonnas toimiva süsteemi uurimine on suuresti taandatud temas toimivate semiootiliste praktikate uurimisele. Kuigi on noori mehi, kelle meehest totalitaarne süsteem on eeskätt totalitaarne ideoloogia, teame hästi, et poliitiline süs-

teem sünnib alles siis, kui on olemas võimuambitsioonidega inimeste rühmitus, tegelik ühiskondlik liikumine, millega saab ühendada mõne õpetuse.

Seega on totalitarismiks vaja eeskätt totalitaarset inimest ja ajaloohetke, liikumist ei saa iseenesest samastada õpetusega, mida ta kasutab. *-ism* iseenesest ei loo mingit liikumist – kui ühiskonnas pole sobivat bioenergeetilist substraati ja passionaarset vähemust, jääb õigeimgi õpetus pelgaks verbaalseks tekstiks. Võim on enamasti midagi ürgsemat kui tema semiootilised mehhanismid, kuid meie teadvuseni jõuab ta sellegipoolest märgisüsteemide/keelte/tekstide vahendusel.

Seega võib väita ka, et iga režiim lähtub vähemalt kahest algest: liikumise enda sisemistest arhetüübilistest ajenditest (prantsuse poststrukuralistid – näiteks Julia Kristeva – nendivad: keel on alati tingitud alateadvuslikult) ja nende väliseks märgiks olevatest teoreetilistest õpetustest. Esimene alge määrab, kuidas liikumine seda õpetust loeb ja miks ta seda nii loeb – see on elementaarne semiootiline probleem. Niisugusel pinnal toimus ka marksismi hargnemine: oleme kõik õpinud, et Marxi põhiteeneid oli sotsialismi ühendamine töölisliikumisega, kuid rõõpselt sellega eksisteeris ja eksisteerib veel praegugi marksism, mida töölisliiku-

* Sõnavõtt seminaril "Stalinismi semiootika" 23. oktoobril 1998 Eesti Keele Instituudi saalis.

misega ei ole ühendatud (sealhulgas nn intellektuaalne marksism).

Siinkohal tahaksin edasi minna viitega Roland Barthes'i "Loengule", mille ta pidas 1977. aastal, astudes *Collège de France*'i semioloogia õppetooli juhataja kohale. See loeng oli üleni pühendatud keele ja võimu vahelistele suhetele, meie teema piiritlemisel võib see olla mitmel viisil lähtealuseks, mille põhjal saame esile tuua mõned meid huvitavad semiootilised seaduspärad.

Möödamannes tuleb aga siiski märkida, et lääne semiootikute taotlused on meie tänase teemaga suuresti vastupidised: oma hoiakult on lääne semiootika rõhutatult pahempoolne, et mitte öelda stalinistlik või maoistlik. See on ka mõistetav, sest nende probleem on vabanemine selle konkreetse ühiskonna ja võimu kui sellise orjusest, milles nad elavad, ja selle võimu märk on kapitalistlik ühiskond ja eeskätt tema keel, demokraatliku ühiskonna semiootilised praktikad. Tsiteerin: "Objektiks, milles aegade algusest peale pesitseb võim, on keeleline tegevus, või täpsemalt, tema kohustuslik väljendus – keel... Keeleline tegevus sarnaneb seadusandlikule tegevusele, keelt kasutab ta koodina. Me ei märka keeles peituvat võimu, sest unustame, et keel on klassifitseerimisvahend, igasugune klassifitseerimine on mahasurumine (...)

Nagu näitas Roman Jakobson, piiritleb igasugust loomulikku keelt mitte see, mida ta lubab kõnelejal öelda, vaid pigem see, mida ta sunnib ütleva. (...) Kõnelelda ja veel enam arutleda ei tähenda mitte

kommunikatsiooniaktis osalemist, vaid pigem kuulaja allutamist: keel tervikuna on üldkohustuslik sunnivahend. (...) Keel kui igasuguse keelelise tegevuse performatsioon ei ole reaktsiooniline ega progressiivne; ta on tavaline fašist, sest fašismi olemus ei ole mitte keelamises, vaid sundimises midagi kõnelelda. Niipea kui keel läheb üle kõneaktiks (...), muutub ta võimu tööriistaks. Vältimatult sügeneb temas kaks poolust: autoritaarne väitmine ja karjameelne kihk kordamiseks."¹ Joonealuse märkusena peaks siin omal kohal olema viide Vološinovile-Bahtinile: "kus märk, seal ideoloogia".

Vaba ollakse vaid niikaua, kui keel väldib seda tegemast, teisisõnu, dekonstrueerib end permanentselt. Lääne intellektuaalide jaoks on stalinism olnud üks viise dekonstrueerida kapitalistliku ühiskonna keelt. Kui *Literaturnaja Gazeta* päris (13. V 1998) Umberto Eco't seletust Nõukogude Vene poliitiliste sümbolite kasutamise kohta Läänes, seletas ta seda, tsiteerides Cohn-Benditit: "Saage aru, kui me 1968. aastal tormasime ringi Stalini ja Mao piltidega, ei tahtnud me Prantsusmaale sugugi revolutsiooni Hiina moodi või nõukogude võimu kehtestamist. Need olid pelgad sümbolid, alternatiivi märgid, mis vihjasid meie soovile reformida Prantsusmaad ja mitte kutsuda vene tanke Prantsusmaale."

Eco jätkab: "Teadlastena peaksime mõistma, et kõikidel aegadel on olnud sümboleid, mida kasutatakse kontekstiväliselt. Näiteks Napoleon. 19. sajandi vabastusliikumised jumalustasid Napoleoni,

¹ R. B a r t, *Izbrannye raboty. Semiotika. Poëtika*. Moskva, 1989, lk 548–549.

ehkki kõik teadsid, et ta oli despoot, kelle südametunnistusel oli palju rohkem kurja kui Louis XVI-l. Kuid ta isikustas provokatiivset taotlust ja sümboliseeris revolutsiooni ja vabaduseaadet. Sama moodi toimisid vene sümbolid, Stalinist ja Trotskist Molotovi kokteilini, minu generatsiooni inimeste meeles.”

Ilmselt samamoodi mõtlesid Eesti Tööraha Kommuuna tegelased ja juunikommunistid – just siit tuleks hakata otsima stalinistliku diskursuse algust eesti kultuuris. Kuid nõukogude tankid ei jäänud meil pelgalt “kontekstivälisteks” alternatiivseteks märkideks, vaid tulid täiesti reaalselt juba täiesti teise diskursuse märkidena. Ka Pariisi oleks nad võinud tulla, Vene kindralstaabis olid plaanid selleks valmis. Kui on legitiimne kasutada kontekstiväliselt stalinismi sümboleid, siis peaks olema võimalik kasutada kontekstiväliselt ka kõiki teisi sümboleid – aga seda Eco paraku ei luba. Meil peaksid olema mõttekad stalinismi vastustavad sümbolid, aga kui me tahame olla tublid eurooplased, siis ei tohi me neid kasutada – Kaplinski nimetaks seda kohe natsipropagandaks ja tooks lagedale Umberto Eco 14 punkti fašismi vastu.

Peaksime meeles pidama ka teisi, kes on uurinud 20. sajandi totalitarismi diskursust mõneti konkreetsemal moel: saksa natsismi puhul tuleks nimetada eeskätt Jean-Pierre Faye põhjanevat uurimust “Totalitarismi keeled. Narratiivse mõistuse kriitika” (1972) ja Victor Klempereri “LTI. Kolmanda Riigi keel, ühe filoloogi märkmed” (1947).

Klemperer näeb totalitarismi lähtealust just keele nende kahe pooluse toimi-

mises, mida nimetas Barthes. Ta kirjutab: “Natsionaalsotsialismi piiblit “Minu võitlus” hakati avaldama 1925. aastal, ja temasse oli kodeeritud kogu natsionaalsotsialismi keel. Kui partei “võimu võttis”, muutus see keel ühe rühmituse keelest kogu rahva keeleks, seega – allutas endale kõik ühiskondliku ja eraelu sfäärid: poliitika, õiguse, teaduse, kooli, spordi, perekonna, lasteaiad ja lastetoad. Grupikeel hõlmab alati üksnes need eluvaldkonnad, kus on olemas grupisuhted, ning mitte kogu eluterviku. Mõistagi, LTI allutas endale iseäranis suure agarusega ka armeed, LTI ja sõjaväekeel on vastastikuselt sõltuvuses. Aga kui olla täpne, siis algselt mõjutas armeekeel LTI-d, seejärel neelas LTI alla armeekeele.” Õeldu kõlab ka meie oma kogemuse taustal veenvalt ja sobib edasise arutluse lähtemudeliks.

Meid konkreetsemalt huvitavat valdkonda on käsitletud – nimetan mulle tuttavamaid raamatuid – Hedrick Smithi “Venelased”, Aleksandr Zinovjevi uurimused ja Andrei Sinjavski “Nõukogude tsivilisatsiooni alused” (prantsuse keeles, 1988). Eriti viimane püüab seda valdkonda käsitleda just tekstide ja keele aspektist.

Kuid pean kohe märkima, et selliste raamatute, eriti Sinjavski filoloogiliselt kõige pädevama raamatu lugemine tekitab mõneti nõutustunde. Olen kogu elu ära elanud selles ühiskonnas (Baltikumis, Moskvast ja Kesk-Aasias), kuid tegelikult elu selles ei olnud sugugi nii lame, kui Sinjavski käsitluste põhjal võiks arvata. Ilmselt võib erinevaid subjektiivseid vaatepunkte olla väga palju, kõik oleneb sellest, millises kohas antud isik selles

ühiskonnas oli. Ilmselt õnnestus mul enamiku ajast viibida piirkonnas, kus eespool nimetatud "grupisuhted" olid minimaalsed. Kõik see, millest autor kirjutab, eksisteeris reaalselt, kuid see kirjeldus ei ole ammendav: nõukogude või stalinismi diskursus ei eksisteerinud tühjas ruumis, vaid ikkagi ühe teise suurema ja põhilisema diskursuse sees.

Stalinistlik-totalitaarne kultuur ei suutnud talle eelnenud kultuuri täielikult olematuks teha, kuigi ta seda üritas ja selles valdkonnas suurt edu saavutas. Eeskätt ühiskonna mälu hävitamisel. Seetõttu ei ole võimalik kirjeldada nõukogude kultuuri tegelikku struktuuri ja paradigmat ainuüksi ametlikest tekstidest lähtudes. Kõrvuti ametlike tekstidega eksisteerisid hoopis teised tekstid, mis toimisid mitte-ametlikus sfääris, eraelu valdkonnas. Neid ei pandud enamasti kirja, nad olid kasutusel suulises suhtlemises ühiskonna sotsiaalses perifeerias. Kuna neid enamasti ei kirjutatud või siis kirjutati fragmentidena, siis oskavad neid ära tunda vaid need, kes selles ühiskonnas tegelikult elasid. Pealegi ei olnud ka stalinism ühtne paradigma, selle sees toimus üpris terav võitlus erinevate poliitiliste rühmituste ja nende ideoloogiliste paradigmade vahel. Nüüd tagantjärele on piiritletud kahte põhilist stalinismiaja poliitikas teineteise vastas seisnud vaikivat diskursust kui eurasianismi ja atlantismi (venekeskus geopoliitiline – marksismikeskus ideoloogiline).¹

Süsteemist väljaspool olija peab paratamatult tuginema kirjutatud tekstidele,

kuid süsteemi sees olnu ei saa seda kuigi-võrd teha iseend idioodiks tunnistamata. Minu arvamus on, et isegi totalitaarse, kogu ühiskonda ühemeelseks ja -keelseks teha tahtva võimu tingimustes eksisteeris ühiskonnas mitu keelt ja ideoloogilist diskursust üheaegselt. Üks neist küll oli hõivanud juhtpositsiooni, domineerides masendava jõuga, kuid teised ei lakanud olemast. Küllaltki suur osa inimestest elas kahe erisuguse – politiseeritud-ideologiseeritud ja poliitiliselt neutraalse (suuresti nõukogude-eelset keelt kasutava) – diskursuse piirimail. Muidugi, need inimesed, kes ei leppinud kohaga eraelu sfääris, kes ihaldasid olla ühiskonnas olulised, pidid paratamatult kasutama domineeriva diskursuse keelt – kas loomulikult, muid keeli oskamata (Venemaa eestlased), seda usinalt õppides (juunikommunistid) või siis hoopis teeseldes, ühte keelt kõneldes ja teises mõeldes. Kuid nad kõik on olnud stalinistliku diskursuse osad.

Niisuguses ühiskonnas mitte elanud uurija ei saa neid rõõpselt toiminud tekste kätte, nõukogude diskursuse uurimisest ametlike, see tähendab toimetamise ja tsenseerimise protseduuri läbinud tekstide põhjal ei tule üldse midagi välja, see ei saa olla mõttekas tegevus.

Teiselt poolt, kui me ei oska piiritleda teisi, stalinismiga rõõpselt toiminud diskursusi (sinisilmselt marksistlikku ja pahempoolset, rahvuslikku jne), siis ei oska me piiritleda ka stalinismi.

Niisugust situatsiooni võib võrrelda kakskeelsusega. Kakskeelsed inimesed teavad alati täpselt, millises situatsioonis

¹ A. D u g i n, Konspioloogija. <http://www.internet-club.com/Russia/Kukushka/cons1.htm>.

ühte või teist keelt kasutada. Milline keel, tekstid või märgisüsteemid on antud situatsioonis õiged, millised mitte. On võimalus ka vältida situatsiooni, milles võõra keele kasutamine oleks kohustuslik. Meenutades Klempereri – see tähendab vältida valdkondi, kus domineerivad “grupisuhted”, ja jääda eraelu valdkonda.

Kuid see on tunduvalt üldisem probleem. Totalitarism on vaid selle üldisema võimaluse, ainuõige normatiivse diskursuse kujundamise viimaste piirideni läinud vorm. Ükski ühiskond ei ole kultuuriliselt/keeleliselt homogeenne süsteem, vaid hõlmab rohkem või vähem osasüsteeme. Kuid osasüsteemid ei ole paigutatud suvaliselt, vaid moodustavad küllaltki selgelt korrastatud terviku.

Lihtsaim viis niisugust süsteemi käsitada on vaadelda selle osiseid domineerimise–subordineerituse või siis sellega mõneti sünonüümses tsentraalsuse–perifeersuse/marginaalsuse koordinaadistikus. Domineeriv keel/diskursus on tsentraalne ja sellest johtuvalt ka õige keel/diskursus. Subordineeritud keeled on kasutatavad ühiskonna perifeerias, kus õigsuse nõue ei ole enam nii absoluutne, kus on sallitavad erinevused ja ka vead ning küündimatused.

Kõik pärimuslikud ühiskonnad eksisteerivad niisugusel taustal ja seda aktsepteeritakse kui loomulikku: see on tüüpiline seisuslik ühiskond, milles seisuste piirid on ühtlasi keele- ja kultuuripiirid. Niisugune ühiskond sai püsida vaid seni, kuni püsis üks domineeriv ja õige, kuid samas ka kõiki teisi keeli integreeriv diskursus, milleks oli kristlus koos humanismiga.

Kuid valgustusajastu, käsitus progressist ja sellele järgnenud tööstuslik pööre tõid kaasa seni ühiskonna perifeerias eksisteerinud alternatiivsete keelte esiletõusu. Senise domineerimise–subordineerituse suhte asemele tuli uue–vana suhe. Uue äärmuslik tähtsustamine ja vana käsitlemine kurjusena muutus kõikide revolutsiooniliste liikumiste ja nende semiootiliste praktikate põhisisuks. Ühiskond hakkas unustama oma invariantset keskpunkti ja koos sellega käsitust loomupäraselt õigest diskursusest, uus muutus ühtlasi tõe sünonüümiks. Iga ühiskondlik rühmitus võis pretendeerida ühiskonna juhi kohale, kuivõrd ta suutis võtta võimu ja kuulutada oma diskursuse uueks ja seega ka ainuõigeks.

Võitlus “vana” ja tema kõikide ilmingute ja retsidiivide vastu oli stalinistlik-nõukoguliku diskursuse põhimotiiv. Olla uue esindaja tähendab üleolekut, võimu ja õigust kasutada sunnivahendeid (“Marxi-Engelsi-Lenini-Stalini õpetus on kõikvõimas, sest ta on õige”). Selleks et seda õpetust saaks ühendada massiliikumisega, tuli teda esitada maksimaalselt lihtsustatud ja loogiliselt terviklikus kriminaalkoodeksi või sõjaväemäärustiku laadis.

Marksistliku diskursuse areng stalinistlikuks kulges rõõpselt “Minu võitluse” võidukäiguga: “Leninismi alustest” (1924) “Leninismi küsimusteni” (1926) ja sealt “Lühikursuseni”, eriti selle 4. peatükini (1938), mida järgiti kui sõjaväemäärustikku.

Seal oli õige kõik: tähestikust sõnavara ja fraseoloogiani, keegi ei tohtinud seda tõlgendada ega teisendada. Ükski teine, hierarhiliselt madalam tekst ei tohtinud

väljuda niisuguse kanoonilise teksti poolt ette antud paradigmat. Kõik alternatiivsed ja sellest allikast mitte lähtuvad ja seda täpselt matkida mitte suutvad diskursused kuulusid sürjutamisele ja hävitamisele.

See ajendas 1930. aastail uue nõukogude keelepoliitika: rahvuskeelte kasutus sfääri järsu ahendamise, vene tähestiku kasutuselevõtmise ja vene laensõnade massilise juurutamise seniste tõlkelaenude asemele. Samuti ka kõikide vanade raamatute käibelt kõrvaldamise ja hävitamise.

Eesti sattus sellesse praktikasse õnneks piisava hilinemisega ja tema kaotused olid seetõttu suhteliselt tagasihoidlikud. Näiteks Kesk-Aasias hävitati praktiliselt kõik vanad raamatud, isegi Lenini teosed, mis olid välja antud vanas kirjaviisis. Nende säilitajaid karistati sageli kohapeal mahlaskmisega.

Niisugune praktika oli oma põhistruktuurilt pseudoreligioosne: ka religioonides on kanooniline tekst, milles mitte ainult vaim, vaid ka iga kirjatäht on püha, usu line elu tähendab eeskätt õigesti elamist vastavalt ilmutusega ette antud käsuõpetusele.

Kristluses on see käsitus mõneti vähem rõhutatud, judaismis seevastu arendatud äärmuseni. Seetõttu on arusaadav, miks judaismi substraadil on kasvanud alati paremaid marksiste ja vene õigeusu pinnal paremaid staliniste kui mujal kristlikus maailmas, luterlikul pinnal ei tule kum mastki enamasti suurt midagi välja.

20. sajandi totalitarismide teke on suuresti mõistetav just tsentri ja perifeeria koha vahetumisena. Nii sotsiaalses kui ka semiootilises (ja peaks ka lisama – psüh-

hoanalüütilises) mõttes.

Võim tekib siis, kui liikumine on ühendatud õpetusega, kui ta muudab oma semiootilised praktikad ühiskonnas domineerivaks ja tõrjub kõik teised selle perifeeriasse või isegi selle piiri taha, tehes neist vaenulikud ja valed õpetused. Kuid sellegipoolest ei suuda niisugune pööre olematuks teha asjade reaalsel seisul.

Süsteemi perifeerias sündinud ideoloogiline diskursus võib küll kuulutada end tsentrumiks, kui tal on piisavalt jõudu ja sektantliku perfektsionismi vaimu, kuid ega ta seetõttu veel realselt tsentrum ei ole, ta ainult imiteerib ja parodeerib seda. See on veel üks eespool mainitud kakskeelsuse lähtealuseid.

Nõukogude kultuuri ei tekkinud, ta oli vaid pärimusliku kultuuri perifeerias eksisteerinud soerdlik moodustis, oma kõikidel tasanditel segakeel *trajanka*, mis ei püsinud kultuurivälise surveta päevagi (kuigi Esimees Mao järgi poliitilise praktika tsentris: klassiühiskonnas paigutuvad kõik klassid paratamatult poliitilise normi esimesse kambrisse ja kunstilise normi tagumisse kambrisse).

Posttotalitarismi diskursused/semiootilised praktikad ei taha totalitarismieelset olukorda taastada, vaid sellest veelgi kaugemale minna, sürjutades sellest praktikast domineerimise, keskpunkti ja õiguse mõiste üldse. See kujutus sisaldub postmodernistide käsituses risoomist.

Kuid paraku, küsimus ei ole mitte ühe semiootilise praktika sisus ega selles, mida ta deklareerib, vaid tema kohas kultuuri-süsteemis.

Totalitarism on praktika, mis ei tunnista ühiskonnasisest loomulikku mitmeke-

sisust ja hierarhiat, selle loomulikkude liigendumist valguse- ja hämarusevõndeiks, loomulikkude mitmekeelsust, mis neutraliseerib või dekonstrueerib tsentraalsele seisundile pretendeeriva ainukeelse diskursuse totalitaristlikud ambitsioonid.

Lõpetuseks tahaksin meelde tuletada

prof. Juri Lotmani artiklit "Juhuslike faktorite osat kirjanduslikus evolutsioonis" (eesti keeles *Loomingus* 1992, nr 4 Rein Veidemanni tõlkes), mis, käsitledes süsteemi tsentri – süsteemi perifeeria vastastoi- met normaalses semiootilises praktikas, juhatab mind käesolevas ettekandes puudutatud aine juurde.

ELAV AJALUGU

JEAN-PAUL SARTRE'IGA VEST- LEMAS*

Nõukogude Eestis viibisid tuntud Prantsuse kirjanikud Simone de Beauvoir ja Jean-Paul Sartre.

*Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisideme-
te Arendamise Eesti Ühingus toimunud
vastuvõtul jutustasid meie vabariigi kul-
tuuritegelased külalistele eesti teatrist,
muusikast ja kunstist. Külalised tutvusid
Tallinna vaatamisväärsustega. Nad viibi-
sid "Estonia" kontserdisaalis toimunud
kontserdil, kus esitati G. Verdi "Requiem".
Nad tegid väljasõidu Tartusse, kus nad
kohtusid meie teadlastega ja tutvusid üli-
kooliga.*

*Alljärgnevalt avaldame intervjuu Jean-
Paul Sartre'iga.*

Küsimus: Teie näidendi "Kurat ja jumal" kangelane Goetz ütleb: "Nüüd algab Inimese valitsemisaeg... Ma saan olema üks selle tühja taevaga, mis on minu pea kohal, kuna mul pole võimalust olla koos teiega..." Kas Goetzi unistused täitusid? Kas Goetz oleks olnud üks, kui ta oleks elanud 20. sajandil?

Vastus: Oma näidendis "Kurat ja jumal" tahtsin ma anda läbilõike ühest suuremast revolutsioonilisest murrangust Euroopa ajaloos. 16. sajandil toimunud Saksa talupoegade sõda ei olnud mitte ainult võitlus feodalismi vastu. See oli ühtlasi uue inimese sünni. Senjööride tee-

nistuses seisnud palgasõdurite üleminek oma õiguste eest võitlevate talupoegade leeri peegeldas ajaloo arengu objektiivset seaduspärasust. Sedasama seaduspärasust peegeldab tänapäeval haritlaskonna ühinemisprotsess revolutsiooniliste jõududega. Goetz on tänapäeva haritlaste kauge eelkäija. Kui ta oleks elanud 20. sajandil, siis ei oleks ta olnud üks, sest haritlased sammuvad koos töötava rahvaga uue, kõige õiglasema ühiskonnakorra, sotsialismi poole. On alanud jumalate suur varing. Tulevik kuulub Inimesele.

Küsimus: Mitmed teie romaani "Vabaduse teed" tegelased on murdunud inimesed, ilma sihita ekslevad kujud. Millised asjaolud on neid säärasteks muutnud?

Vastus: Romaanis "Vabaduse teed" tahtsin ma näidata seda, kuidas fašismi üleskerkimine desorienteeris meie haritlaskonda. Teise maailmasõja eellood ja sõja käik olid prantsuse haritlastele raskeks tuleprooviks. Õige tee leidmiseks ei piisanud ainult heast tahtest. Selleks oli vaja ka palju mehisust. Romaan "Vabaduse teed" on lõpetamata. Ma kavatsen kirjutada veel neljanda köite, mille pealkirjaks on "Viimane šanss". See käsitleb Vastupanuliikumist. Paljud aktuaalsed sündmused, eriti aga Alžeeria rahva vabadusvõitlus on köitnud kogu mu tähelepanu. Seetõttu ei ole ma suutnud veel asuda oma kavatsuste realiseerimisele. Minu ülesannet raskendab ka see, et Vastupanuliikumise kohta on kirjutatud palju häid

*Kodumaa 1. juuli 1964.

raamatuid. Mul tuleb leida uus lähene-misviis sellele teemale ja see nõuab mui-dugi aega.

Küsimus: Hästi kirjutatud teoste kan-gelased ei lõpeta oma olemasolu raamatu viimasel leheküljel. Nad elavad lugeja kujutluses edasi. Teie näidendi "Aupaklik prostituut" üks peategelasi Neeger pää-seb lintšimisest vaid tänu juhusele. Mil-lisena te kujutate selle tegelase edaspidist saatust?

Vastus: Selle näidendi kirjutasin ma kakskümmend aastat tagasi ja see fiksee-rib rassilise segregatsiooni vastu peetava võitluse ammumöödunud etappi. Tol ajal oli see võitlus veel stiihiline. Sellest võt-tis osa ainult väike arv neegreid, kes ela-vad Ameerika Ühendriikides. Tänapäeval on olukord aga põhjalikult muutunud. Oma inimväärsete elutingimuste eest võitlevad kõikide koloniaalmaade rahvad. Paljud neist on saavutanud juba täieliku iseseisvuse. Ka Ameerika neegrid on as-tunud uude võitlusfaasi. See võitlus toi-mub organiseeritult, hästi läbimõeldult. Sellest võitlusest võtavad osa neegrite kõige erinevamate kihtide esindajad. Veelgi enam, rassilise segregatsiooni vastu on asunud võitlema ka valged. Minu näidendi kangelane, kui teda vahepeal lintšitud ei ole, on vaimselt kasvanud ja karastunud. Ta kuulub kindlasti ühte neegrite massiorganisatsiooni. Ja mul on põhjust arvata, et ta on säärase organisat-siooni üks silmapaistvamaid ja kogenu-maid võitlejaid. Kui neegritütarlaps käib iga päev politsei "kaitse" all valgete üli-koolis, siis tähendab see seda, et tal on palju isiklikku vaprust, mis puudub aga tema vastastel. Säärastele inimestele kuu-

lub võit. Ja seepärast arvan ma, et ka minu näidendi tegelase võitlust kroonib kord edu.

Küsimus: Prantsuse rahva hulgast on kerkinud ajaloo vältel esile palju kange-lasi, nagu Etienne Marcel, Jeanne d'Arc, Babeuf, Charles Deborege, Gabriel Péri ja rida teisi. Nende jälgedes käis ka teie romaani "Surm hinges" tegelane Mathieu. Teie märgite, et tema kangelas-teol ei olnud mõtet. Kas see on nii? Kas ei võlgne me tänu just Mathieu'ele, kes päästsid maailma fašismi barbaarsusest?

Vastus: Kui Pétain 1940. aasta juunis pidas Hitleriga läbirääkimisi kapitulat-siooni täpsete üksikasjade üle, siis võitle-sid paljud prantsuse sõdurid veel edasi. Üks neist oli ka minu romaani tegelane Mathieu. Objektiivselt võttes oli tema kangelastegu antud momendil siiski mõttetutu ja kasutu, sest Prantsusmaa rel-vastatud jõud olid juba purustatud. Ro-maanis "Viimne šanss" käsitlen ma prant-suse Vastupanuliikumist ja seal kerkib Mathieu jälle esile. Ta ei surnud rindel, vaid sai raskesti haavata. Pärast tervene-mist pääseb ta tagasi Prantsusmaale. Siin võtab ta osa Vastupanuliikumisest ja sureb lõpuks gestaapo piinakeldris. Ning sellel kangelasteol on mõtet, sest Vastupanulii-kumise kangelaste ennastsalgav võitlus oligi üheks väga tähtsaks teguriks, mis päästis Prantsusmaa fašistlikust ikkest. Mathieu kuju kaudu tahan ma näidata, et vabadus ei tähenda anarhilist tegutsemis-võimalust. Mathieu sidus end õige üritu-sega ja oli vajaduse korral valmis ohver-dama selle kasuks isegi oma elu. Ning just see oligi ainuke tee tõelisele vabadusele.

Küsimus: Te märgite oma autobiograa-

filises raamatus "Sõnad", et sulg on teie mõök. Me teame, et mõök on relv. Milliste eesmärkide saavutamiseks te kavatsete oma relva kasutada?

Vastus: Ma olin veendunud, et sulg on mõök, juba siis, kui ma olin kümneaastane. See oli muidugi lapselikult lihtsustatud lähenemine küsimusele. Nüüd ma enam nii ei mõtle, sest ma olen näinud Vastupanuliikumise kangelas ja Alžeeria rahva vabadusvõitlejaid, kes surid, käes tõeline relv. Ma arvan, et sulg jääb siiski sulaks. Kuid sulg peab olema revolutsioonimõõga teenistuses. Seda nõuab meilte elu, seda nõuab meilt progress.

Küsimus: Üks eesti emigrantlik noor kirjanik ütleb oma romaanis, et kirjanik pole rohi, mis on aheldatud maa külge, kivide vahele... Kirjanikule ei minevat korda argipäeva askeldused, sest ta olevat ainult külaline sellessinatses vaevarikas maailmas. Kas see on õige? See tähendab, milline peab olema teie arvates kirjaniku asend tänapäeval?

Vastus: Ma arvan, et sellel noorel kirjanikul ei ole õigus. Ta propageerib õige vana ideed, mis on pärit 19. sajandi kodanlikust ühiskonnast. Tol ajal olid kõik parimad kirjanikud kodanluse vastu. Kuid neil ei jätkunud jõudu ühineda tööliisklassiga. Niimoodi sattusidki nad intellektuaalsesse üksildusse. See oli seesama üksildus, millest räägib väga drastiliselt Flaubert. Tänapäeval oleks see aga anakronism, sest ajalooline situatsioon on hoopis teine. Kirjanik ei kirjuta ju jumalale, keda pole olemas, vaid inimestele. Ja just inimestevaheliste suhete kujutamine peabki olema kirjaniku ülesandeks, tema teoste aineks. See tähendab, kirjanik peab

väljendama ja kujutama seda, millest lugejad mõtlevad, mida nad tunnevad ja mida nad tahavad. Kirjanik ei asu oma lugejaist kõrgemal ega madalamal. Ta peab elama nende keskel ja tal peab olema nendega nii tihe kontakt, et kui ta end väljendab, siis väljendab ta ühtlasi lugejate tundeid, arvamusi ja veendumusi. Piltlikult öeldes, kirjanik on otsekui lugeja, kes kirjutab, ja lugeja on kirjanik, kel pole parajasti vajadust kirjutamiseks. Ma arvan, et tõelise kirjaniku ainsaks süžeeks, tema suurimaks ülesandeks on peegeldada tõetruult ajaloo liikumist, seda liikumist, mis vormib nii teda ennast kui ka lugejaid. Ajaloo liikumise totaalsus avaldub objektiivse tegelikkuse paljudes nähtustes. Kuuba revolutsioonil on tohutu stimuleeriv mõju nii ruumis kui ajas. Kõik, mis toimub Nõukogude Liidus, kajastub ka teistes maades. Taolisi näiteid võiks tuua palju. Ja just kirjaniku ülesandeks ongi näidata kõigi nende nähtuste omavahelist sidet ja ühtsust. See ei tähenda muidugi seda, et ta peaks otseselt kirjutama Kuubast või Alžeerias. Kui kirjanik räägib aga iseendast ja meid ümbritsevatest inimestest ausalt, siis kajastub Kuuba revolutsioon, aatomipomm või Kennedy traagiline surm tahes-tahtmatult ka kirjutatavas teoses. Aatomiajastul pole tsitadellidel enam suurt väärtust. Ja see on maksev eeskätt just intellektuaalse tsitadelli kohta.

Küsimus: Te külastasite meie ülikoolilinna Tartut. Millised on teie muljed meie noorsoost?

Vastus: Kahjuks polnud mul võimalust üliõpilastega kohtuda, sest eksamiperiood oli juba lõppenud ja nad olid läinud su-

vepuhkusele. Tutvusin aga teie ilusa ülikooliga, kus rektor osutas mulle suurt külalislahkust. Siinkohal võiks märkida, et ülikool surub oma pitseri kogu linnale. Mulle näib, et Tartu on säilitanud hästi eelmiste sajandite originaalsuse ja just see annabki juhusliku külalise silmis sellele väikelinnale erilise võlu.

Küsimus: Millised on teie kõige meeldejäädavamad muljed, mida te viite kaasa Eestist?

Vastus: Esmajoones tuleb esile tõsta eestlaste külalislahkust, mida me siin kogesime. Isegi minul kui kirjanikul on raske sõnades väljendada seda, mida ma tundsin 21. juunil, kui eesti kirjanikud mind minu sünnipäeva puhul õnnitlema tulid. Nad tunnevad mind ainult mu raamatute kaudu ja seepärast oli mulle nende külaskäik suureks auks. Oma siinsetele kolleegidele jään ma tänu võlgu ka selle eest, et nad tutvustasid meile oma kaunist kodumaad. Eriti sügava mulje jätab meisse Tallinn. See on linn, mille hingust tabub iga prantslane juba esimesel hetkel. Tallinna arhitektuuriliste ansambelite tunglemine kõrgusse on meile tuttav ja lähedane. Kuid samal ajal on teie pealinn ka täiesti erinev, kordumatu nägu, mille jooned sulavad kokku harmooniliseks, monumentaalseks tervikuks. Mulle näib, et stiililist ühtsust peetakse silmas ka uute arhitektuuriansambelite püstitamisel. Meile meeldis väga Mustamäe elamurajoon. Paar aastat tagasi oli seal mets, nüüd aga elab neis uutes majades juba kümme tuhat inimest. Säärane ehitamiskiirus on minu arvates otse fantastiline. Ja see ongi meie kolmas kõige sügavam mulje, mida me siit kaasa viime.

Küsimus: Võib-olla soovite meie lugejatele veel midagi öelda?

Vastus: Palun ajalehe "Kodumaa" lugejatele edasi anda meie parimad soovid. Me oleme Eestis viibinud ainult mõned päevad, kuid juba selle lühikese aja jooksul oleme õppinud seda ilusat maad siiralt armastama. Ei ole vist raske aimata nende eestlaste tundeid, kes viibivad võõrsil, laias maailmas. Me soovime, et neil ei kaoks elav side oma sünnimaaga, sest ainult kodumaa on see toitev pinnas, mis annab meile hingelist jõudu kogu eluks.

MAREK TAMM

Sartre ja de Beauvoir Nõukogude Eestis

Kuulsa prantsuse kirjanikepaari, Simone de Beauvoiri ja Jean-Paul Sartre'i nädalane külaskäik 1964. aasta suvel Nõukogude Eestisse oli kahtlemata tähelepanuväärne sündmus. Õigupoolest pole ei enne ega pärast neid Eestit külastanud ükski säärase suurusjärgu prantsuse literaat. Nagu näitavad tollased vastukajad, jäid nii külalised kui võõrustajad reisiga üldjoontes rahule, seda kinnitab ka de Beauvoiri allpool avaldatud mälestuskatke.

Siinkohal ei huvita mind niivõrd selle külaskäigu tähtsus Eesti jaoks (sellest oskaksid kindlasti paremini rääkida kirjanikepaariga isiklikult kohtunud – need, kes veel elus), kuivõrd selle tähendus Prantsusmaa intellektuaalse ajaloo kontekstis. Mida tähendas prantsuse intellektuaalidele reis Nõukogude Liitu? Millised olid Sartre'i suhted Nõukogude Liiduga? Kuhu paigutub Sartre'i ja de Beauvoiri

Eesti-visiit nende Nõukogude Liidu tur-
neede üldises kontekstis? Kuidas hinda-
sid nad oma külaskäike hiljem?

Reis Nõukogude Liitu – kirjan- duslik rituaal

Alates 1930. aastatest sai prantsuse pa-
hempoolsetele intellektuaalidele Nõuko-
gude Liidu külastamisest omamoodi ri-
tuaal. See oli nagu reis Kuule, keegi ei
teadnud, mis teda ees ootab – lootused
olid aga seda suuremad. Sovettide maa-
le projitseeriti oma nägemused helgest
tulevikust, uuest maailmakorrast, rahvaste
sõprusest. Üksteise järel võtsid teekonna
ette Henri Barbusse, Louis Aragon, André
Malraux, Paul Nizan, Jean-Richard
Bloch, André Gide jpt. Kõik nad ahmisid
innuga sisse seda, mida neile pakuti, et
tagasi tulnult kogetut jagada – reis Nõu-
kogude Liitu kujunes peatselt kirjandus-
likuks ettevõtmiseks, omaette žanriks,
mida iseloomustas suur müügiedu. Mitte
kõik, kes naasid, polnud nähtuga rahul,
samal ajal kui teiste veendumused ainult
tugevnesid; ükskõikseks ei jätnud külas-
käik kedagi.¹

Sõjaeelse reisitraditsiooni kulminat-
siooniks oli vaieldamatult André Gide'i
NSVLi-visiit. Gide oli näidanud üles oma
poolehoidu kommunistide üritusele
1930ndate algusest alates. Kauaoodatud
reis sai teoks 1936. aasta algupoolel ning
kestis kokku üheksa nädalat, prantsuse

kirjanikku sõidutati Moskvasse, Lenin-
gradi, Tbilisisse, Musta mere äärde. Rei-
siprogramm oli klassikaline: täpne, reg-
lementeeritud, valvatud, suure saatjaskon-
naga. Gide külvati üle kõigi mugavuste ja
kiidusõnadega, talle avanes ootamatu
võimalus pidada eoloogiline leinakõne
Gorki matustel Punasel väljakul, Stalini
ja Molotovi vahel. Võõrustajad andsid
endast kõik, et tähtis külaline rahule jääks.
Kuid nad pidid pettuma. Kodumaal taga-
si, otsustas Gide kohe kõik nähtu kirja
panna. Juba sama aasta novembris ilmus
trükis Nõukogude Liidu tegelikkust kri-
tiseeriv raamatuke “Tagasipöördumine
NSVList”. Sellest sai pomm. Ilmus rida-
misi sõnavõtte poolt ja vastu, aastaga
müüdi teost üle 150 000 eksemplari.

Gide'i raamat on kirjutatud neutraalsel
moel, seda iseloomustab siiras soov Nõu-
kogude Liidus toimuvat mõista, ettehei-
dete sekka on mahtunud ka tunnustust.
Vastusena kriitikutele (R. Rolland jt) kir-
jutas Gide aasta hiljem teosele järje: “Li-
sandusi minu tagasipöördumisele
NSVList”. Selles on lisaks isiklikele mul-
jetele käiku lastud rikkalik statistiline ja
erialane teave, millega esialgseid väiteid
on põhjendatud või täpsustatud.²

Gide'i raamatud olid omas ajas oluli-
sed, kahjuks kadus nende mõjuvõim
võrdlemisi kiirelt, skeptikud olid saanud
oma argumentidele tuge, optimistide usk
oli kõigutamatu; pärast Teist maailmasõ-
da mäletasid Gide'i seisukohti vähesed.

Nii Sartre'i esimest reisi Nõukogude

¹ Vt F. K u p f e r m a n, *Au pays des soviets. Le voyage français en Union Soviétique, 1917–1939*. Paris, 1979.

² A. G i d e, *Retour de l'URSS. Suivi de Retouches à mon Retour de l'URSS*. Paris, 1978. Vt lähemalt: M. W i n o c k, *Le siècle des intellectuels*. Paris, 1997, lk 287–296.

Liitu 1954. aastal kui ka järgnevaid tuleb vaadata Nõukogude Liidu külüastamise varasema traditsiooni kontekstis, eriti aga suhtes Gide'i visiidiga, kelle sammu Sartre paarkümmend aastat hiljem mõneski mõttes heastada püüdis.

Prantsusmaa ja Nõukogude Liit

Sartre'i esimese külaskäigu ajaks Nõukogude Liitu oli igaaühel, kes seda soovis, enam-vähem teada Nõukogude Liidus valitsev tegelik olukord. Informatsioon Stalini-aegsest hirmuvalitsusest, terrorist ja tagakiusamistest, vangi- ja sunnitöölaagritest levis Läände mitmeid kanaleid pidi. Kaalukad olid Nõukogude Liidust pagenute tunnistused. Nii pälvis Prantsusmaal 1940. aastate lõpul suurt tähelepanu Viktor Kravtšenko raamat "Ma valisin vabaduse!", kus kirjeldatakse nõukogude vangilaagreid ja riigis toimepandud jubeidusi. Teos sai suure lugejamenu osaliseks (müüdi üle poole miljoni eksemplari), seda suurendas veelgi kohtuprotsess Kravtšenko ja prantsuse kommunistide vahel, kes olid süüdistanud raamatu autorit valetamises ja väljamõeldistes. Protsessi käigus lõpliku lahenduseni ei jõutud, moraalse võidu ja pressi poolehoiu pälvisid aga kohalikud kommunistid.¹

Vahetult pärast Teist maailmasõda hin-

nati Prantsusmaal Nõukogude Liitu üldiselt kõrgelt. Avaliku arvamuse silmis oli venelaste roll natside alistamises otsustav. 1944. aasta septembris pariislaste seas läbiviidud küsitlus: "Milline riik andis suurima panuse Saksamaa kaotusesse?" andis tulemuseks: 61% NSVLi poolt ning ainult 29% Ameerika Ühendriikide poolt.² Teisest maailmasõjast väljus kangelasena ka Prantsuse Kommunistlik Partei. Osavalt omastati tagantjärele Vastupanuliikumise liidriroll, teenete kinnituseks mitmekordistati kommunistidest langenute arvu, üleöö võeti endale hüüdnimeks "mahalastute partei" (*Parti des fusillés*).³

Lähennemist Nõukogude Liidule soosis ka prantsuse intellektuaalide seas laialt levinud Ameerika-vastane meelsus.⁴

Veel 1971. aastal kirjutab Simone de Beauvoir: "USAs valitseb selline vägivaldaõhkkond, töötute arv on nii palju kasvanud, inimeste arv, kes elavad sotsiaalabist, on sedavõrd suur, et tema majandus on peatselt kokku varisemas; isegi tehnilisel tasandil kasvab ületamatute vastuolude hulk. "Varem või hiljem peab see kõik kokku kukkuma, kuna nõnda see enam kesta ei saa," ütlesid mulle mu [Ameerika – M.T.] sõbrad. Võib-olla põhjustab see varing üleplaneedilise revolutsiooni? Ma ei tea, kas ma elan nii vanaks, et seda näha, kuid vähemalt on see

¹ Vt lähemalt: T. Todorov, *L'homme dépaycé*. Paris, 1996, lk 89–99.

² P. Ory, J.-F. Sirinelli, *Les intellectuels en France. De l'affaire Dreyfus à nos jours*. Paris, 1992, lk 151.

³ Vt J. Verdès-Leroux, *Au service du Parti. Le parti communiste, les intellectuels et la culture (1944–1956)*. Paris, 1983.

Vt J.-Ph. Marty, *Extrême-Occident: French Intellectuals and America*. Chicago University Press, 1993.

lohutav väljavaade.”¹

Tony Judt leiab tabavalt, et Ameerika-eitus polnud isoleeritud fenomen – kogu prantsuse pahempoolsete intellektuaalide sõjajärgne maailmapilt põhines põhimõttelisel negativismil: “nad polnud Stalini poolt, vaid Trumani vastu. Nad polnud sunnitöölaagrite poolt, vaid kolonialismi vastu. Nad polnud Praha lavastatud kohtuprotsesside poolt, vaid vägivalda vastu Tunesias. Nad polnud marxismi poolt (välja arvatud teoorias), vaid liberalismi vastu (eriti teoorias). Ning ennekõike – nad polnud kommunismi poolt (välja arvatud *sub specie aeternitatis*), vaid antikommunismi vastu.”²

Sartre'i kommunistlik periood

Tänapäeva jaoks on Sartre *intellectuel engagé* võrdkuju, kes valutas kogu oma elu südant maailma parema käekäigu pärast. Tegelikult toimus Sartre'i poliitiline ärkamine võrdlemisi hilja, Teise maailmasõja päevil. Pärast Prantsusmaa vabastamist sai temast kohaliku poliitilise arvamuse tähtsamaid kujundajaid, kelle maailmapildi üheks nurgakiviks oli kommunismi kriitika. Sartre'i mõneti ootamatu lähenemine Prantsuse Kommunistlikule Parteile sai alguse 1950ndate alguses; astumata küll kunagi partei liikmeks, toetas Sartre kommuniste aktiivselt kuni

Ungari invasioonini 1956. aastal, mil leidis aset teatav suhete jähnemine. Eemaldunud prantsuse kommunistidest, püsis Sartre siiski kümnekond aastat edasi truu Nõukogude Liidule, siin sai lõpliku lahkemise põhjuseks mõned 1966. aastal peetud avalikud protsessid vene teisitimõttelejate üle ning eelkõige 1968. aasta invasioon Tšehhoslovakkiasse.³

Sartre'i poliitiline tegevus oli pahempoolsete prantsuse intellektuaalide üldise ideoloogilise arenguga teatavas pidevas ajanihkes. Tema biograaf Annie Cohen-Solal täheldab teravmeelselt: “Sartre polnud ei kommunist ega marxist ajal, mil enamus intellektuaale seda alates 1945. aastast olid. (...) Ta lähenes neile 1952. aastal, täpselt siis, kui terve see põlvkond tegi esimesi samme eraldumiseks.”⁴

Kuigi Nõukogude Liit oli Teise maailmasõja käigus oma positsiooni Euroopa silmis tublisti tõstnud, vajas ta endiselt tunnustust mõjukatelt välismaa kultuuri-tegelastelt, et kummutada negatiivseid kuuldusi. Sartre'i lähenemine Prantsuse Kommunistlikule Parteile andis võimaluse tema ametlikuks küllakutsumiseks 1954. aasta mais.

Esimene külaskäik viis Sartre'i Moskvasse, Leningradi, Usbekistani. Päevakava oli tihe, Sartre'i enda sõnul olid aga kõige väsitavamad puhkehetked: peod ja joomingud. Pärast üht sellist pidu ütles Sartre'i tervis üles, kõrge vererõhu tõttu

¹ S. de Beauvoir, *Tout compte fait*. Paris, [1972] 1995, lk 575.

² T. Judt, *Past Imperfect*. French Intellectuals 1944–1956. University of California Press, 1992, lk 178.

³ Vt J.-F. Sirinelli, *Deux intellectuels dans le siècle, Sartre et Aron*. Paris, 1995, lk 270–305.

⁴ A. Cohen-Solal, *Sartre, 1905–1980*. Paris, [1985] 1991, lk 579.

paigutati ta kümneks päevaks ühte Moskva haiglasse.¹

Koju jõudes piirasid Sartre'i prantsuse ajakirjanikud; Nõukogude Liidust tagasi pöördumise rituaal nõudis täitmist. Sartre'i kommentaarid suutsid üllatada kõiki: 15.–20. juulini ajalehes *Libération* ilmunud viis pikka vestlust kujutasid endast suurejoonelist panegüürikat võõrustajate aadressil; nende paatose võtab hästi kokku esimese sõnavõtu pealkiri "Kriitika vabadus on NSVLis täielik". Viimases intervjuus, vastates ajakirjaniku küsimusele Prantsusmaa ja Nõukogude Liidu suhete tulevikust, leiab Sartre: "Vähim, mida võib väita, on see, et tegu on suure rahvaga, kes on kolmekümne aasta jooksul suurte ohvrite hinnaga maa industrialiseerinud, loonud oma kultuuri ning jätkab teed tuleviku suunas. Umbes aastaks 1960, igatahes enne 1966. aastat, juhul kui Prantsusmaa senine seisak jätkub, on keskmine elatustase NSVLis meie omast 30–40% kõrgem."²

Sartre'i abiga oli Nõukogude Liit saanud revanši Gide'i üle. Et tegu polnud juhusega, kinnitab üks Sartre'i kiri 4. juunist 1954 NSVL Kirjanike Liidu välissuhete osakonna esimehele, kus ta kinnitab, et *tema* ei käitu nii nagu Gide.³

Sartre tabas võrdlemisi kiiresti, et oli

liiale läinud. Esimese katse oma teguviisi õigustada leiame S. de Beauvoiri 1963. aastal ilmunud mälestusteraamatust "Tout compte fait".

De Beauvoir kirjutab, et vaevalt oli Sartre haiglast vabanenud, kui ajakirjanikud asusid teda ründama. "Ta andis ühe intervjuu ajalehele *Libération*: ta kõneles kiiresti ning kui tal paluti teksti üle vaadata, hiilis ta sellest kõrvale."⁴

Demagoogilises plaanis märksa leidlikumad on järgmised kaks intervjuukatket. Esimene neist pärineb 1974. aastast:⁵

Simone de Beauvoir: Te külastasite 1954. aastal NSVLi; tollal saite te nendega [kommunistidega - M.T.] veel hästi läbi.

Jean-Paul Sartre: Jah, kuid ma polnud väimustatud sellest, mida ma NSVLis nägin. Mulle näidati mõistagi vaid seda, mida näidata tohtis, ning ma hoidsin end ka tagasi.

*S. de B.: Sellegipoolest avaldasite ajalehes *Libération* kiitva ülevaate.*

J.-P. S.: Selle koostas Cau.⁶

S. de B.: Tuleb ka arvestada, et olite tollal väga väsinud.

J.-P. S.: Ma andsin talle mõningaid näpunäiteid ning sõitsin koos teiega puhkusele.

Aasta hiljem vestluses Michel

¹ Sartre'i esimest NSVLi-reisi vahendab põgusalt S. de Beauvoir oma mälestuse neljandas köites: *La Force des choses*, II, Paris, [1963] 1996, lk 43–47. Kahjuks polnud mulle kättesaadav E. Berard-Zarzycka artikkel "Sartre in Russia" ajakirjas *Micro-Mega*, märts 1989. M.T.

² *Libération* 20. juuli 1954. Tsit rmt-st: A. C o h e n - S o l a l, Sartre, lk 591.

³ T. J u d t, *Past Imperfect*, lk 157, viide 7.

⁴ S. de B e a u v o i r, *La Force des choses*, II, lk 47.

⁵ S. de B e a u v o i r, *La cérémonie des adieux. Suivi de Entretiens avec Jean-Paul Sartre*, août-septembre 1974. Paris, [1981] 1995, lk 516.

⁶ Jean Cau (1925–1993), Sartre'i isiklik sekretär aastatel 1946–1957.

Contat'ga on Sartre veidi avameelsem:¹

Kas te olete poliitikas alati siiras olnud?

Nüivõrd, kuivõrd see on olnud võimalik. Tõenäoliselt on tulnud ette olukordi, nii nagu seda poliitikas ikka juhtub, kus ma olen pidanud kaitsma seisukohti, milles ma pole olnud väga kindel, kuid ma ei usu, et oleksin kunagi vabatahtlikult kinnitanud seda, mida ma pole mõelnud.

Isegi selles, mis puudutab NSVLi?

Ah jah! Siin, tõepoolest, pärast oma esimest reisi NSVLi, 1954. aastal, ma valetasin. "Valetasin" on võib olla liiga palju öeldud: ma kirjutasin ühe artikli – mille tegelikult lõpetas Cau, kuna ma ise olin haige, mind oli Moskvas haiglasse pandud –, kus ma ütlesin NSVLi kohta lahkeid asju, mida ma tegelikult ei mõelnud. Tegin seda ühelt poolt seepärast, et leidsin, kui ollakse inimestel külas, siis ei kallata neid koju jõudes kohe sitaga üle, ning teiselt poolt, ma polnud veel selgusele jõudnud suhetes NSVLiiga ning suhetes oma tõekspidamistega.

Sartre ja de Beauvoir sovettide maal

Sartre'i esimene reis Nõukogude Liitu ei jäänud viimaseks. Ta külastas 1962. aasta juunist kuni 1966. aasta septembrini kommunismi kodumaad kokku üheksal korral, enamasti koos de Beauvoiriga. Igal suvel võeti ette mõnenädalane reisitee-

kond, käidi Moskvas, Leningradis, Ukrainas, Gruusias, Eestis, Leedus... , kohtuti pea kõigi olulisemate kirjanikega, vaadati palju filme, näitusi, külastati vaatamisväärsusi ja Hruštšovi suvemaja.²

Nõukogudemaa külastamise motiivid pole Sartre'i puhul üheselt selged. Kindlasti ei olnud need üksnes ideoloogilised – selleks oli Sartre liiga iseteadlik ning selle vastu räägivad ka mitmed tema ettevõtmised ja kontaktid. Küll aga pidi ta teadlik olema oma visiitide laiemast ideoloogilisest tähendusest. Need olid kinnituseks, et NSVL on dialoogile avatud riik, kus valitseb kriitikavabadus. Nõukogude lugejaskond oli Sartre'ile oluline auditorium, tema teosed levisid siin hiigel-tiraažides, autoriõigustelt laekuvad summad olid talle oluliseks sissetulekuallikaks. Sartre ja de Beauvoir olid sõlminud Moskvas ja mujal linnades mitmeid poliitilisi, loomingulisi ja ka intiimseid sõprussidemeid, soov neid ülal hoida kannustas samuti uutele külaskäikudele. Ja lõpuks oli Nõukogude Liit Sartre'i jaoks koht, kuhu ta sai projitseerida oma nägemusi paremast ühiskonnast (hiljem vahetas selle välja Kuuba, millele omakorda järgnes Hiina); nägur olevik ei välistanud helget tulevikku.

Oma NSVLi-reiside tagamaid on aastaid hiljem selgitanud ka mõlemad asjaosalised ise. Nende tunnistustesse on põhjust suhtuda teatava ettevaatlikkusega, aeg oli teinud oma töö.

¹ J.-P. S a r t r e, *Autoportrait à soixante-dix ans*. Rmt-s: J.-P. Sartre, *Politique et autobiographie*. Situations, X. Paris, 1976, lk 220.

² Ülevaate Sartre'i ja de Beauvoiri ühisreisidest Nõukogude Liitu leiab viimase memuaaridest: *La Force des choses*, II, lk 463–483; *Tout compte fait*, lk 387–446.

Simone de Beauvoir: Meile pakkus huvi jälgida maa arengut; meid kütkestas siinsete maastike kirevus, vanade kultuuriväärtuste ilu. Ennekõike olime aga leidnud siin endale sõpru; mida rohkem nende toetuspind võitluses konformistidega kahanes, seda enam tahtsime säilitada nendega sidet.¹

Mõned aastad hiljem:²

S. de B.: Kas seegi oli kantud vabaduseihast, et soovisite teha teatavat koostööd Idabloki kirjanike ja intellektuaalidega? Tahan öelda seda, et teie NSVLi-reiside mõte 1962.–1966. aastatel oli ju kaasa aidata liberaalsete intellektuaalide vaadete liberaliseerimisele [aider les intellectuels libéraux à se libéraliser]?

J.-P. S.: “Liberaalne” on jõe sõna.

S. de B.: Hästi, kuid nii nimetasid nad endid ise. Kuid see oli ju reiside mõte?

J.-P. S.: Jah. Ma tahtsin näha, kas on võimalik vestluste kaudu muuta veidike nende käsitlust maailma asjadest, valitsevatest jõududest, sellest, mida teha; kuid eelkõige läksin ma Venemaale selleks, et kohata inimesi, kes mõtlesid nii nagu mina: see tähendab intellektuaale, kes olid selle töö juba ise ära teinud. Selliseid oli kaks või kolm.

Sartre ja de Beauvoir jõuavad Eestisse

Eesti-visiit oli üks episood Sartre'i ja de Beauvoiri Nõukogude Liidu turneede reas. Eestit külastama veenis neid tollal

Moskvas elanud Jean Cathala. De Beauvoiri mälestusteraamatu “Tout compte fait” VI peatüki viiekümnest leheküljest, mis on pühendatud kirjanikepaari NSVLi-reisidele aastatel 1963–1966, hõivab Eesti aines umbes kümnendiku. Järgmisena peatun lühidalt sellel, mis de Beauvoiri reisikirjeldusest välja on jäänud. Tuginen tollal ajakirjanduses ilmunud materjalidele.³

20. juunil Eestisse jõudnud Sartre tähistas juba järgmisel päeval eesti kirjanike ringis oma 59. sünnipäeva. Nädalane reisiprogramm sisaldas tutvumist Tallinna vanalinnaga, mida tutvustas Villem Raam, ning Mustamäe elamurajooni ehitusega; kohtumisi kirjanike, ajakirjanike, arhitektide ja kirjastustöötajatega; külaskäiku Tartusse, kus kirjanikepaaril oli jutuajaminine TRÜ rektori Klementiga, ning väljasõitu Pühajärve äärde; Verdi “Reekviemi” kuulamist Estonia teatris jpm. Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühingu ning Kirjanike Majas tutvustati külalistele eesti kirjanduse, teatri ja muusika saavutusi ning prantsuse kirjanduse väljaandmist Nõukogude Eestis.

Ajaleht *Sirp ja Vasar* (3. juuli 1964) vahendab Eesti NSV Kirjanike Liidus toimunud kohtumisel räägitut:

“Mida olete Eestis veel endale ootamatut leidnud?”

“Meile oli peaaegu kõik ootamatu,” vastab S. de Beauvoir. “Vana-Tallinna huvitav arhitektuur, Tartu oma ülikooliga, Eesti omapärane loodus rohkete järvede

¹ S. de Beauvoir, *Tout compte fait*, lk 387–388.

² S. de Beauvoir, *La cérémonie des adieux*, lk 521.

³ Kodumaa 1. juuli 1964; *Sirp ja Vasar* 3. juuli 1964; *Looming* 1967, nr 7, lk 1116–1117.

ja männimetsadega, valged ööd. Väga meeldis kuulnud kontsert, eriti suurepä-rane koor ja orkester Verdi "Reekviemi" ettekandel. Meeldisid inimesed, kellega saime heasse kontakti."

Külalised kahetsevad, et nad ei saa eesti kirjanike teoseid lugeda, üksikud, nagu Smuuli "Jäine raamat" ja "Jaapani meri" saavad neile nüüd ingliskeelse tõlke kaudu kättesaadavaks. Kuulnud, et Prantsusmaal on sõja järel ilmunud A. H. Tammsaare "Tõde ja õigus", tahavad nad selle tingi-mata üles otsida. (...)

Max Laosson esitab kirjanikule küsi-musi, mis puudutavad filosoofiat ja estee-tikat. Sartre selgitab oma filosoofilisi tõekspidamisi üksikasjaliselt, kusjuures peatub pikemalt oma erilise huvi objek-til – üksikisiku ja tema sotsiaalse keskkon-na vahekordeal. (...)

Prantsuse ja eesti ametivendadel kerki-sid uued teemad, nende ümber arutleti, diskuteeriti. Külaliste viimasteks sõnadeks oli tänu huvitavate muljete, neile osuta-tud külalislahkuse eest. Simone de Beauvoir ja Jean-Paul Sartre avaldasid soovi Eestit veel kord külastada."

Prantsuse kirjanikepaar lahkus Eestist rongiga 28. juunil. Ei möödunud poolt aastatki, kui Sartre'i nimi vallutas taas Eesti ajakirjandusväljaannete leheküljed: tema loobumine Nobeli kirjanduspre-miast põhjustas pressis suurt elevust ning pälvis laialdast toetust.¹

Huvitav on võrrelda kodumaise pressi

meelsust 1964. aasta viimases *Tulimullas* ilmunud Fanny de Siversi seisukohtade-ga.² De Sivers ei maini küll kordagi Sartre'i külaskäiku Eestisse, kuid tõenäo-liselt on see tema leegitseva artikli üheks ajendiks. Sartre'i poliitiline tegevus leiab artiklis ühemõttelist hukkamõistu, armu ei anta ka tema ilukirjanduslikule ja filo-soofilisele loomingule. Toon ära ühe tsi-taadi, mis sobib hästi esindama artikli üldist hoiakut – väga erinevat kodumai-sest: "Aga kas ja kuivõrra saab siin üldse tõekspidamisest rääkida? Mida peab tõeks inimene, kes alles hiljuti kuulutas, et niikaua kui kuski maailmas veel üks laps nälga sureb, ei tohi meie kirjandusega aega raisata, ja ometi ise ei häbene endises toonis edasi kirjutamast? Kus on siin see kõrgesti hinnatud "tõeotsimine"? Ega ometi selles "marksismis, mida enam üle-tada ei saa"? Selles ideoloogilises kokteilis, milles idasotsialismide demagoogia ühi-neb Sartre'i enda pruulitud luiskamisega ja kus mõni vana Marx'i ennustus, mis tänapäeva tegelikkusega enam kokku ei käi, ainult vürtsiks peale tuleb? On küll uskumatu naiivsus arvata, et Sartre ei ole veel märganud, kuidas marksism areneb ja millisel iseäralikul kujul ta nendes maades esile kerkib, kus seda ametlikuks dogmaks peetakse. Igale tähelepanelikule ja erapooletule lugejale peaks saama üsna varsti selgeks, kui vähe Sartre tõest peab."

Sartre'i ja Nõukogude Liidu sõbralikud suhted ei kestnud enam kaua, paar aastat

¹ *Rahva Hääl* 23. ja 24. oktoober 1964; *Noorte Hääl* 2. november 1964; *Edasi* 15. novem-ber 1964; *Sirp ja Vasar* 20. november 1964; *Looming* 1964, nr 11, lk 1757.

² F. S i v e r s, Sõnad ja viis. Ühe äpardunud Nobeli auhinna puhul. *Tulimuld* 1964, nr 4, lk 262–266.

pärast külaskäiku Nõukogude Eestisse katkesid need sootuks. Kohaliku ajakirjanduse kunagine vaimustus oli 1980. aastaks, Sartre'i nekroloogide kirjutamise ajaks vaibunud. *Sirp ja Vasar* (18. aprill 1980) nendib kahetsusega, et prantsuse kirjanik "kaldus (...) oma viimaseil aastail vasakpoolsesse äärmusesse", ning Leili-Maria Kask, meenutades heldimusega Sartre'i ja de Beauvoiri Eesti-visitit, lisab juurde: "ja miski ei ennustanud 1968. aasta maisündmuste aegset ümbersüüdi – ultrapahempoolset Sartre'it."¹

SIMONE DE BEAUVOIR **[Külaskäik Nõukogude Eestis- se]**

Meie sõbrad² olid meile soovitanud üht kaunist reisiteekonda: minna iidse vene linna Pihkva ning eesti ülikoolilinna Tartu kaudu Eesti pealinna Tallinnasse: sealt sõita laevaga tagasi Leningradi ning minna edasi Novgorodi. Seda plaani polnud võimalik ellu viia, nagu seletas meile Inturist, kuna me olime välismaalased. Baltimaades tohtisime külastada ainult pealinnu, Tartu kaudu sõita oli võimatu. Tallinnasse oli lubatud reisida ainult läbi Leningradi ning rongiga; tagasi tuli samuti pöörduda Leningradi, rongiga. Miks? Me ei hakanud seda isegi küsima. Sõitsi-

me lennukiga Leningradi.

Mulle meeldib see linn, eriti öhtul, kui valgus maheneb ning kaunid itaalia värvid omandavad põhjamaiselt külmad toonid. Samavõrd heldimust tekitavad olid valged ööd. Kiievi sirelid pidid olema juba närtsinud, kuid siin kevad alles tärkas ning sirelid olid just õitsele puhkenud; Marsi väljak oli kaetud kirbelõhnaliste jaapani sirelitega, mis oma värsked ja joovastava aroomiga sarnanevad prantsuse sirelitele: milline lille- ja lehestikuküllus heleda südaöötaeva all! Vähe on maailmas asju, mis mind nõnda oleks puudutanud kui need piduööd.

Seejärel sõitsime Tallinnasse ning meile tundus, nagu oleksime sattunud teise maailma. Eesti sai olla sõltumatu ainult parkümmend aastat, 1921 kuni 1940. Viie sajandi jooksul oli ta veriste sõdade käigus läinud sakslaste käest taanlaste, poolakate ja rootslaste kätte. 1721. aastast alates valitsesid teda poliitiliselt venelased, majanduslikult domineeris siin aga saksa feodaalsüsteem, mis ühendas maa Läänega. Pärast sõda liideti ta Nõukogude Liiduga. Kuid 1921.–1940. aasta vabariigi kodanlikud traditsioonid on siin säilinud. Hotell, kus me peatusime, oli euroopalikus stiilis, väga elegantne, söögid hoolikalt valmistatud, ruumid korras hoitud; kauni söögitoa vitraažitud akendest avanes vaade lehestikurohkele pargile. Õh-

^{*} Tõlgitud raamatust: S. de Beauvoir, *Tout compte fait*. Paris, Gallimard [1972], 1995, lk 422–427.

¹ L.-M. Kask, Jean-Paul Sartre surnud. *Looming* 1980, nr 5, lk 751.

² *Sirbi ja Vasara* (3. juuli 1964) teateil soovitas neil Eestit külastada Jean Cathala (1905–1991), aastatel 1929–1941 Eestis prantsuse keelt õpetanud ning tollal Moskvast publitsisti ja tõlkijana tegutsenud prantslane. Vt *Vikerkaar* 1992, nr 3, lk 68–70 ning 1993, nr 1, lk 93–94. Vt ka S. de Beauvoir, *Tout compte fait*, lk 389. – *Siin ja edaspidi tõlkija märkused*.

tul mängis vaikselt orkester. Meid võõrustas võluv abielupaar: hr. Semper, väga ärgas vanem meesterahvas, kes enne sõda oli eesti keelde tõlkinud Sartre'i "Seina"¹, ning tema abikaasa, keda oli kuuekümne kahe aastasena ühtviisi meeldiv nii vaadata kui kuulata. Ta oli elukutseline muusik ning pidas lugu avangardistlikust muusikast. Nad olid elanud pikalt Prantsusmaal ning tundsid suurepäraselt prantsuse keelt ja kirjandust. Pidevalt käepärast, kui me neid vajasime, jätsid nad meid alati oma-päi, kui tajusid, et see on meie sooviks, ning nõnda saime Tallinnas ringi uidata täielikus vabaduses.

Ülalinna olid 13. sajandi alguses ehitatud taanlased: oma lossitornide, kindlusmüüride ja vahitornidega on ta säilinud enam-vähem algsel kujul, sarnanedes eemalt ühele Victor Hugo joonistusele.² Linnamüüride vahele mahtusid kitsad, ebauhtlase munakivisillutisega tänavad, mida palistasid vanad majad, ning väikesed, päeval vaiksed ja öösel inimtühjad väljakud. Valged ööd võlusid mind ka Tallinnas: eemalt kaugusest võis silmata heleda taeva all heledat merd ja laevu. Suur aed, kus vookleb ojake, ulatub linnamüürist alla suure tänavani. Seal hingasime sisse pärnaõite ja ka meiega koos põhja suunas liikunud sirelite liigutavat lõhna.

All laiub kaupmeestelinn. Kunagi ammu viisid siinsed kitsad teed, mille ääres seisis ridamisi kõikvõimalikke ärisid

ja poekesi, suurte turuplatsideni. Tänapäeval on poode – mis olid suhteliselt hästi varustatud – vähe, turuplatsid seisavad tühjana. Näib, nagu oleks linn oma saatusest ära pööranud – justkui oleks tegemist okupeeritud linnaga. Elatakse siin paremini kui Venemaal, kuid siiski kehvemini kui enne sõda. Tallinna üheks tunnuseks on ahvatleva valikuga kondiitriärde rohkus nagu ka lääne tüüpi kohvikute olemasolu. Neist suurim, kohvik "Tallinn", mis paikneb teisel korrusel, meenutab Innsbrucki ja Viini kohvikuid; ta on avar, hämaravõitu, vaikne, liigendatud boksideks, kuhu mahub üks suur ümmargune laud. Kohvikud suletakse õhtul kell üksteist. Siin süüakse kooke, juuakse kohvi või teed: viina aga mitte.

Olime üllatunud, nähes paljudes vitriinides reklaamplakateid, mis kujutasid Austraalia loodusvaateid. Selle põhjuseks on see, et paljud eestlased emigreerusid pärast sõda Kanadasse ja Austraaliasse. Meile räägiti nendest soojalt, mis meid algul üllatas.

Sartre'ilt intervjuud paludes seletas üks ajakirjanik: "Meie ajaleht on mõeldud peamiselt meie kaasmaalastele välismaal."³ Siinsetel eestlastel on nende suhtes teatav alaväärsustunne; nad ei arva, et pagulased oleks keeldunud sotsialismist, vaid et nad näitasid üles patriotismi: nad põgenesid iidse hirmuvalitseja, Venemaa ikke alt, ning ilma et seda oleks üheselt välja öeldud, tajusime, et need, kes jäid

¹ J.-P. Sartre, Sein. Tõlk. J. Semper. *Looming* 1938, nr 10, lk 1124-1140.

² S. de Beauvoiri teadmised Tallinna arhitektuurist pärinevad tõenäoliselt suures osas Villem Raamilt, kes oli vanalinnas kirjanikepaari giid. Vt *Looming* 1964, nr 7, lk 1116.

³ Vt *Kodumaa* 1964, 1. juuli. Intervjuu kordustrukkk siinsamas ajakirjanumbris.

maha, kiitsid lahkunute otsuse heaks. Pärast sõda saatsid venelased palju eestlasi maalt välja sel lihtsal põhjusel, et nad olid eestlased, seega võimalikud Venemaa vihkajad. Me kohtusime ühe kirjanikuga, kes oli sel moel, ilma mingi muu põhjusega, istunud aastaid vangilaagris. Üks 19. sajandil ehitatud hiigelsuur ja hirmkole kirik, mis kõikjale kätte paistab, sümboliseerib rõhuval moel Venemaa jätkuvat kohalolu Eestis. Protestiks selle – ja ka saksa parunite – vastu asutati talurahva laulukoorid, mis kandsid ette rahvalaule. Meile näidati suurt kõlakoda, kus iga kolme või nelja aasta tagant koorid ikka veel koos käivad, kõigil lauljail rahvariided seljas.

Semperid korraldasid meile kohtumisi ajakirjatoimetajate ning kirjastustöötajatega: mõlematel oli Moskvast teatav sõltumatus. Nad olid märksa vabameelsemad kui venelased: nad olid avaldanud Camus' "Katku"¹. Seevastu üks kirjanik,² kellega kohtusime, oli ustav ždanovlikule optimismile. Autasustatud Lenini preemiaga, suur jutuvestja, rääkis ta meile elavalt lugusid Antarktikast, mida ta hästi tundis. Kuid tema kirjanduslik maitse erines meie omast. Ta heitis Sartre'ile ette "Seina" pessimismi. Talle ei meeldinud ka "Üks päev Ivan Denisovitši elust":³ "See on kirjutatud liiga süngelt," seletas ta. "Ning kuidas teie oleksite selle kirjutanud?" küsis Sartre. Ta kõhkles: "Ma ei

tea," tunnistas ta viimaks. Ta arvas ilmselt, et seda poleks pidanud üldse kirjutama.

Meil polnud õigust siseneda Eestisse Tartu kaudu; kuid midagi keelatud polnud selles, kui eesti kirjanikud viisid meid sinna Tallinnast. See oli ilus reis, ligikaudu paarsada kilomeetrit mööda tasast, kuid kaunist maastikku: heinamaad, metsad, madalad ja pikad talumajad.

Hotelli "Park" toad olid kaasaegsed ja rõõmsad ning koridorid ilma järelevalveta, mida ma kogesin Nõukogude Liidus esimest korda. Ülikooliõppejõud B.,⁴ kellega me einetasime koos ühes kohvikus, teatas meile, et 1945. aastast alates oli enne meid ainult üks prantslane Tartus käinud. Ta näitas meile all-linnas mõningaid kauneid puumaju, kahetsedes sealjuures, et linnavalitsus pole lasknud neid veel õhku lasta; õnneks oli aga sõda neist enamiku juba hävitanud! Oli näha, et tegemist polnud minevikuihalejaga. Nagu Tallinn oli ka Tartu esialgu rajatud ühele künkale; kuid sõjad, mis olid Eestit laastanud ning mitmeid ehitisi lõhkunud, olid ülalinna praktiliselt hävitanud. Säilinud on ainult punastest tellistest ehitatud toomkirik, varemeis, kuid ilus: me käisime seda vaatamas koos õppejõud B-ga, kes jagas ükskõiksel ja põlglikul häälel mõningaid seletusi. Üks osa kirikust oli korda tehtud ülikooli raamatukogu tarbeks, mida me külastasime. Seejärel viis

¹ A. Camus, *Katk*. Tõlk. H. Rajandi. *Loomingu Raamatukogu* 1963, nr 43–46.

² Juhan Smuul (1922–1971).

³ A. Solženitsõn, *Üks päev Ivan Denisovitši elust*. Tõlk. L. Meri ja E. Sarv. *Loomingu Raamatukogu* 1963, nr 11/12.

⁴ Tõenäoliselt Ott Ojamaa (1926–1996), kes oli tollal TRÜ väliskirjanduse õppejõud.

giid meid ühe skulptori¹ juurde, kelle aed ja maja olid täis näotuid skulptuure. Paar-kümmend aastat tagasi oli ta veel peaaegu põlualune: mõningatele tema skulptuuri-ansamblitele heideti ette nende erootilisust. Nüüd meisterdab ta peamiselt hauamonumente, ta on auavaldustega üle külvatud ning kõik Tartu külastajad peavad teda vaatama tulema ning jäädvustama oma muljed tema külalisteraamatusse.

Kokkuvõttes pakkus Tartu meile vähe huvi; kuid me veetsime ilusaid hetki Tartu lähedal jaanitulel. Ükskõikne ja tusane nagu alati, viis õppejõud B. meid oma autoga suure järve äärde, mida ümbritsesid metsased künkad ja kuhu oli puistatud saarekesi. Üks vete- ja metsaameti tegelane võttis meid seal vastu, talle oli ülesandeks tehtud meile järve “näidata”: Nõukogude Liidus peab iga asi olema “seletatud” mõne asjatundja poolt, ja see oli sageli tüütav. Siiski oli see uus giid, ehkki veidi liiga jutukas, vähem sünge kui esimene. Ta pani meile ette teha üks paadisõit ning varsti me liuglesimegi väikeste

saladuslike saarte vahel mööda järvepinna, mis oli nii sile, et vesiroosid sealt vastu peegeldusid. Taevast jätsid reaktiivlennukid endast maha valgeid vagusid, mida loojuv päike punaseks värvis.

Järsku teed pidi sõitis meie auto üles ühele neist mäekinkudest, mis kõrguvad järve kohal. Mäe tipus olid noored püstitanud telgi ning läitnud suure lõkke; nad mängisid akordioni. Autojuht korjas sületäie kuivanud oksid ning heitis need tulle. Üks noor eestlane, kes oli tulnud meiega ühes Tallinnast, oli kaasa võtnud viinapudeli; pudel käis käest kätte; ta tantsis Lénaga² akordioni saatel. Teiste küngaste otsas märkasime ka teisi tulesid. Meie jalge ees laius piimjas heleduses vaikne järv.

Naasime Tallinnasse, sealt sõitsime Leningradi, kust Inturisti auto viis meid edasi Novgorodi, mis oli kunagi olnud suur kaubanduskeskus.

*Prantsuse keelest tõlkinud
Marek Tamm*

¹ Anton Starkopf (1889–1966).

² Lena Zonina – prantsuse kirjanikepaari tõlk pea kõigil nende N. Liidu-reisidel. Sartre'il kujunesid Zoninaga väga lähedased suhted, “Sõnade” pühenduse, “Proua Z-le” adressaadina tuleb näha just teda. Vt A. C o h e n - S o l a l, Sartre, 1905–1980. Paris, [1985] 1991, lk 677–678; S. de B e a u v o i r, Tout compte fait, lk 389–392.

VAATENURK

MATI UNT

Romaan kui See Kõige Tähtsam

MILAN KUNDERA. ROMAANIKUNST. *Essee. Prantsuse k tlk Triinu Tamm. Loomingu Raamatukogu 1998, nr 11/12. 136 lk. Hind 14 kr.*

Vahel on tunne, et Kundera lähenemine romaanile on liiga romantiline. See kahtlus tekib siis, kui läheme raamatupoodi ja näeme seal arvutult naiste- ja seiklusromaanide. Kas need on üldse romaanid, kui Kundera mõõdupuuga läheneda? Kundera ju eelistab romaane Jumalale, kodumaale, rahvale ja inimesele (lk 23). Kas need nähtud arvutud romaanid väärivad niisugust ohvrit? Nad ei hakka ju vastu maailma arengule. Või pole nad siis üldse romaanid, vähemalt mitte Romaanid?

Rebime kontekstist välja mõningaid asju, mis Kundera arvates kuuluvad tema Romaani juurde: MÄNG, UNENÄGU, MÕTLEMINE (FILOSOOFIA), AEG, MINA, UURIMUS INIMELUST LÕK-SUS, EKSISTENTSIAALSED KOODID, LÕPP-PARADOKSID. Eks: olemise talumatu kergus... elu, mis mujal... aeglus... nali... identsus... surematus...

Kes peale Kundera julgeks ette võtta niisuguseid asju sisaldavat tööd?

Kundera on mingis mõttes Ida-Euroopa kirjanik, üks väheseid meie seast, kes on laias maailmas läbi löönud. Nüüd on

ta terminoloogiliselt nihutanud ennast Kesk-Euroopa kirjanikuks. Pole ime, et ta hindab suuri Kesk-Euroopa romaane, nagu muide ka mina. Tšehhi nagu ta on. Kõne alla tulevad Kafka, Hašek, natuke põhja poolt Gombrowicz, aga ta peab eriti silmas austerlasi Musilit ja Brochi, kes jah, muu hulgas arendavad pikki, sageli omavahel sidumata liine ja jõujooni.

Selles mõttes on need romaanid (või nende *Lebenswelt*'id) nagu suured hooned, kus ühes toas ei teata, mis teises toimub. See kõlab ju mitte ainult kirjandusteoreetiliselt, vaid ka väga eluliselt. Kui on päriselt nii, siis miks ei või olla ka romaanis? Ja romaani (nagu näiteks lossi – olgu ta siis päris loss, või olgu kasvõi suure tähega ja jutumärkides) sisustamine on väga põnev tegevus. Ma ise olen tundnud suurt naudingut ühendades täiesti kokkusobimatuid asju, ehkki tean, et see lugejale tihti ei meeldi. Aga ma pole ka lugejale kunagi eriti mõelnud. Kusjuures montaaž ei pruugi olla romaanis ju iseene- sest rääge. Vanades suurtes realistlikes romaanides voolab tegevus ühest temaatikast, ühest dominandist teise sujuvalt, aga voolab. "Tõde ja õigus" käsitleb väga palju eri teemasid, kuid nad pole mürtsti kokku kleebitud nagu kinos või Kunderal või minul. Nad on kuidagi tavamõistlikult õigustatud, on loetavad, näiteks tänu Indreku elukäigule ja tema ea muutumisele. Aga ka moodsas romaanis voolavad väiksemad leitmotiivid tihti märkamatu- l – mõnede sõnakõlksudegi kujul ka väljas-

pool nn suuri lõikeid.

Et seda saab teha täiesti teadlikult, näitab Kundera muusika põhjal (lk 76–80). See ei pruugi lihtlugejale silma torgata. Mõnikord ei torka absoluutselt üldse, siis on teos väga hermeetiline. Kust mujalt kui oma elust toon näite. “Brecht ilmub öösel” viimane lehekülj käsitleb (Uku Masingu teksti kujul) väljendit “ilma”. See sõna tähendab peale atmosfäärinähtuse ka eitust. Negatsiooni negatsiooni seadus on dialektikas oluline, ja dialektika oli Brechtile oluline. Boreaalne kliima ja Brechti marksism peaksid niiviisi ulatama teineteisele käed. Sellest ei saa keegi aru ja ilmselt ongi arusaamine võimatu. Kuid nii efemeerne mõte oligi algusest peale meelega liiga ära peidetud. On see filosoofiline mõte Kundera tähenduses? Kas see on esseistlik, kui millestki aru ei saa? Vist mitte. Kundera üks firmamärke on arusaadavus.

Nagu Kundera enda omadki, on Musili ja Brochi romaanid sageli esseed, millele lisatud näited (lk 69). Kundera väidab, et “mõtiskluse olemus” muutub, kui mõtisklus asetatakse romaani. Teesid muutuvad hüpoteesideks ja küsimusteks. See on tegelikult nimetamise küsimus. Asjad tunduvad meile nii, nagu neid serveritakse. Kui mõtted on romaanis, siis on nad romaanimõtted. Kui kaanel on öeldud, et tegemist on mingi “proceeding’uga”, siis teame, et need on teaduslikud mõtted. Kui metapealkirja pole, siis loeb ka autori nimi. Kundera puhul teame, et see on kuulus romaani kirjanik. X-i puhul me võiksime segadusse sattuda.

Ambitsioon (ärme räägime siin

meesšovinismist, mis on eraldi teema) ongi üks asi, mis on võimaldanud Kunderal nii laialt läbi lüüa. Teosed, mis käsitlevad “lõpp-paradokse”, satuvad enam fookusesse kui need, mis käsitlevad elu pisiasju. Tõsi, nad pole alati rahvalikud. Manni “Doktor Faustus”, mis käsitleb kultuuri (ja mitte ainult saksa kultuuri) salajast lepingut kuradiga, püüab kokku võtta meie sajandi keskpaiga vaimuilma. Paraku pole see teos nii laialt loetav kui Kundera teosed.

Kundera loomingule on omane isesugune *kitsch*. “Olemise talumatu kergus” käsitleb seda mõistet pikalt ja haaravalt, kuid aeg-ajalt on paljudel tekkinud kahtlus, kas Kundera ise pole kitsikirjanik. *Kitsch* on “vajadus vaadata end ilustava pettuse peeglist ning olla pisarateni haldinud omaenese peegelpildist” (lk 108). Kui kritiseerijad tunnistavad endale, et nende jutu taga on lihtsalt kadetus, siis võib nende jutu ratsionaalset tuuma täiesti respektierida. Kundera tahab muidugi vana Euroopat lüüa oma huviga põhimõtetele asjade vastu, kuid see tahe on õilis. Ka Önnepalu puhul märkame, et ta tühja juttu ei aja, ja kui ajabki, siis kumab sellest läbi mingisugune ähvardus Euroopale. Uus, vahepeal varjusurma sunnitud Euroopa meenutab ennast vanale kui moralist, kui jutlustaja. Et mis teil raukadel häda oli, aga vaata, mis kogemuse meie naastes toome! Ja see müüb ka. Ja lõpuks – tekst on tekst, ei ole see filosoofia ise midagi nii palju sügavam. Nii nagu Kunderale võib ette heita kerglast lora, mis maskeerib end ajastu põhiküsimusteks, võib suurele osale “päris” filosoofiast ette heita viljatut ja tumemeelset ja-

melemist asjadega, mida niikuinii pole olemas (näiteks olemine või mitteolemine). Mõlemal juhul on tegemist klaaspärilmänguga, nii et võta üks ja viska teist. Mind on Kundera arutluste puhul ikka hämmastanud, kui sügavad, õiged ühelt ja kui pealiskaudselt vulgaarsed nad on teiselt poolt. Kuidas see saab korraga olla? Võibolla on lahendus selles, et tegemist on siiski suure isikupärase kirjanikuga.

Ja taas – ärme unustame, et ta on Ida-Euroopa suursaadik, või kui neid on palju, siis vaata et veel siiani kuulsaim, müübivaim. Lõppude lõpuks on tal vist tõi taga. “Pantvangis Euroopa” on igatahes tekst, mis mind on kaheksakümnendate keskel poliitiliselt enim mõjutanud. Nagu ka “Praha, kaduv luuletus” – ja ka Miloszi, Haraszi, Haveli, Michniki, Ciorani ja igasugu muude iseenesest väga erinevate emigrantide, piiripeal seisjate ja dissidentide tekstid. Ida-Euroopa (loodame, et ka meie) tagasituleku dramaatilisesentimentaalne paatos on minusse jätnud nii sügava jälje, et vaatamata selle protsessi suhtelisele lokaalsusele jäängi ma sellesse kinni, ega suudagi enam kunagi hingeliselt päris omaks võtta mingisuguseid uuemaid, trendjaid globaalseid ideid.

Paljud Kundera ideed on vangistavad oma lapidaarsuses, nii et vahel tunduvad nad tõena. Kui ta Jeruusalemma kõnes ütleb, et romaan sündis Jumala naerust (lk 130), siis tuleb mulle, väheharitule, küll meelde, et olen näinud ehk naervaid buddhasid, aga ingleid ja jehoovasid maksimum moka otsast naeratamas. Aga kui Kunderale nii tundub, las tundub. Romaan on tema elu, ja loomulik, et ta peab seda Kõigest Muust tähtsamaks.

Romaan on Ülim. Võib-olla on ta Ülinimene?

JUHANI SALOKANNEL **Žanripiirid, piiriületused.** **Tähendus**

JAAN KROSS. PAIGALLEND. *Ullo Paeranna romaan. Virgela, Tallinn, 1998. 376 lk. Hind 145 kr.*

“Paigallend” on Jaan Krossi loomingu ühe tähtsa alaosa seni kõige uhkem kunstisaavutus, mis kuulub kokku ta suurimate romaanidega ja näitab, kui üks on kogu mitmekesisusest hoolimata siiski kirjaniku proosateosteahel. See on ka kogu iseseisvunud Eesti romaanikunsti saavutus.

Too tähtis alaosa on Krossi autobiograafiline looming. Krossi muude teoste kõrval on see jätnud veidi problemaatilise mulje. Nüüd aga on autobiograafiline kirjutusviis viimaks ilmutanud oma poeetika täit sihikindlust ja kunstiliste mõõtmete kogu avarust. Sedasi õpetab “Paigallend” meid lugejaid omal kombel uutmoodi mõistma ja hindama ka Krossi varasemaid autobiograafilisi teoseid, novelle ja romaane.

Krossi autobiograafilised teosed on paistnud ta loomingutuuma täiendava lisandusena – huvitavana, kuid siiski vaid täiendusena ta fiktsioonil põhinevatele peateostele, nii nagu ikka paistavad väljapaistvate kirjanike mälestused, sõnavõttud, päevakajalised kirjutised, päevikumärkmed, kirjavahetused. Krossi puhul on neil teostel küll olnud erandlikku kirge

ja kaalu, kuna algul on kirjanik trotsinud tsensuuri, siis sellest vabanenud, ja mõneski mõttes on nende teoste kirjutamine olnud võidujooks ajaga.

Problemaatiliseks aga on need teosed teinud see, et lugeja näeb neis valitsemas ilukirjanduslikke kujutamismõtteid, kuid samas adub jutustust paiguti lähenevat memuaarkirjandusele. Neil kahel žanril on siiski nii väga lahknev loomus, erinev maitse – nende mängureegleid lahutab suhtumine jutustaja omnistsientsusse, kõiketeadmisse: see, mis mälestustes võib mõjuda selgitavana, võib romaanis mõjuda seletavana.

Tähelepanelik pilk on võinud Krossi autobiograafiliste teoste kirjutamistehnikas märgata mõningast kõikumist, ebajärjekindlust. Vahel on sattunud sekka lauseid, mis hämmeldavad lugejat sellega, et neis seguneb koguni kolm eri häält: jutustuse fiktiivse peategelase oma, reaalsesse maailma kuuluva Jaan Krossi nimelise isiku oma ja siis veel sellegi teksti siseteguri oma, mille kohta ingliskeelses kirjanduses on käibel nimetus *implied author*. On juhtunud sedagi, et teoses viidatakse teisele teosele viisil, mis mõeldav teadlase või ajakirjaniku, kuid mitte ilukirjaniku puhul.

“Paigallend” segab eri žanritüüpide väljendusvõtteid endisest enamgi. Selle jutustajahääl on Krossi enese hääl ja nagu memuaarkirjanduses, osutavad tekstis sisalduvad viited autori muudele autobiograafilistele teostele. Ühtäkki ent viidatakse ka fiktiivsele loominguosale, räägitakse näiteks romaanitrioloogiat “Kolme katku vahel” alustavast köietantsust.

Sääraste üksikasjade meenutamine

võib paista targutlevana, otsekui pöörataks tähelepanu maalikunstniku loodud maalilt pildiraamile. Aga tegelikult on pildiraamid kunstis üllatavalt tähtis osa: nemad ju panevad paika teose ja välismaailma vahelise piiri. Kirjanduses on just romaanikunst kogu oma ajaloo kestel arendanud üha uusi ja uusi viise, kuidas tõmmata piiri romaani enese maailma ja seda ümbritseva maailma vahele – ning luua nende dialoogi. Mõnikord on peetud piiri ületamatuks ja võetud kogu küsimust surmtõsiselt, teinekord jälle sellega kavalalt või irooniliselt mängitud. Alatasa on see piirijoon vahetanud kohta ning elanud üpris kapriisset ja dramaatilist elu.

Nüüd on Kross taas kord otsustanud seda piiri nihutada. Poetanud kõigepealt vähehaaval jutustamismõtete sekka memuaariomaseid väljendusviise, on ta nüüd haaranud oma romaanitehnikasse kaasa terve memuaarižanri. Ja mälestused ei söönud ära romaani, vaid romaan neelas alla mälestused – seekord läks sedapidi.

Oma poeetikat üles ehitades kesken-dub “Paigallend” tervenisti sellele küsimusele, ja loob niiviisi viimaks silla Jaan Krossi puhtfiktiivsete, 1970. ja 80. aastail kirjutatud romaanide ning uemate, novellideks ja erimahulisteks romaanideks jagunevate autobiograafiliste, kirjaniku kaasaega kujutavate teoste vahele.

“Sisu” ja “sõnumi” poolest on romaani aineks eesti identiteedi ja Eesti vabariigi koha määramine maailmas terve selle vabariigi ajaloo jooksul kuni uuestisünni hakuni. Kuid on ka teine teema: kirjutamine, kirjatöö sünd. Siin viiakse meid tagasi kirjutuse lähtepunkti, kogeja ja

kogemuste kirjapanija vahekorra juurde, kusjuures seda tehakse viisil, mis paljastab kirjaniku töötehnikat varasemaid strateegiaid ja ühtaegu loob ka uusi väljendusvõimalusi.

Ajaloolise romaani põhisõlmituseks on teatavasti sobiva pealtnägijaisiku, tunnistaja sattumine suurte sündmuste servale. Ei väejuhtidest ega diktaatoritest kuuleme otse, vaid nende abiliste või vähemalt neile lähedal seisnute vahendusel – traditsioon saab alguse vist juba evangeeliumidest. “Keisri hullu” meisterlikkus põhineb osalt just selle küsimuse geniaalsel lahendamisel ja edasiarendamisel.

“Paigallennu” peategelane jälgib Eesti ajaloo pöördepunkte vaatekohalt, mis žanriseaduste järgi on igati täiuslik; ta on nii kõrval kui sees, nii süütu kui süüdlane, ühesõnaga tumm tunnistaja.

Selle tumma tunnistaja paneb Kross kõnelema tema oma häälega, kuid asetab talle vastukaaluks mälestuste üleskirjutaja, sekretäri, jutustaja – iseenda.

Ullo Paerand – nii on tunnistaja nimi – jutustab oma mälestusi, kuulajaks ja küsijaks on kirjanik nimega Jaan Kross. Romaanisündmuste pealtnägija ja romaanikirjutaja istuvad teineteise vastas, kord laseb kirjanik sündmustest jutustada pealtnägijal, kord kõneleb neist oma järelduste põhjal ise. Mälestuspilte täiendavad ühelt poolt dokumendid, teisalt ilukirjaniku fantaasia.

Tavaliselt varjavad raamatud oma sünilugu, kuid “Paigallend” käitub otse vastupidiselt. Ta näitab ära oma allikad ja materjalid ning sellegi, kuidas sellest toorainest vääristatakse jutustus. Lugeja silma all hargneb suurejooneline protsess: Eesti

kuulsad ajalootegelased ja üldtuntud sündmused segunevad väikeste ja tühiste üksikasjadega, kordamööda kõnelevad tunnistaja ja kirjaniku häääl, see, mida teatakse, vaheldub sellega, mida ei teata, – ja lisaks veel see, mis kuulutatakse teadaolevaks, sellega, mille teada olemisest või tundmatusest vaikitakse. Jutustuseks väärustumise protsess on samuti eklektiline. Mõnest sündmusest jutustatakse nii aistitavate tähelepanekute abil, et sellest saab otsemaid ilukirjanduslik reaalsusilusioon, mõni teine jälle jääb abstraktsemaks.

Säärane eklektilisus ongi “Paigallennule” iseloomulik. Lakkamatult nihkub jutustaja kõiketeadmise piir, vahelduvad romaan ja memuaarteos, jutustamisvahendeid ei valita ega hüljata, vaid kasutatakse neid kõiki. Selle raamatu jutustamisstrateegia aitab seletada ka Krossi varasema autobiograafilise kujutamisladi poeetikat, nüüd muutub lugejale mõistetavamaks selle ühtaegu heitlik ja samas sihikindel väljendusviis. Nüüd pääseb lugeja lisaks muudele asjaoludele vaagima eriti üht küsimust: jutustatu usaldusväärsust, tõepära, selle tõelisust. Ja siin tuleb lugejal iga hetk valvas olla. Tõepärasus ei kujune jutustuses sündmus-sündmuselt, näidenäitelt, nii nagu maja kivi-kivilt ehitatakse. Tõepärasusetunne hoopis muutub sündmus-sündmuselt, tõend-tõendilt. Ja see võib rajaneda ühtviisi nii faktil kui ka fantaasial.

Too usutavuse pidev muutlikkus jutustuse kestel annabki raamatule suure osa tema ilukirjanduslikust võlujõust. Kogu dokumentalismi kõrval nimelt on romaanis rohkesti sedagi – väljamõeldise met-

sik, taltsutamatu, kaval rõõm jõuab romaani isegi nii tegeliku ajaloolise isiku nagu Tuglase enese kaudu.

Vallatlemine tõe ja väljamõeldisega viitab postmodernsetele peeglimängudele; õigupoolest juhtusin juba aastaid tagasi ühes sõnavõtus Jaan Krossi postmodernistiks nimetama.¹ Vähemalt niipalju on sel nimetusel alustki, et Kross ei ole kunagi olnud modernist; ta ei aja oma teostes taga seda Põhja-Euroopa proosamodernismile nii omast tõsimeelset ja innukat, teost läbivat ühtset autentsusetunnet. Krossi lähenemisviisi on veidi "paberlikum", mänglevalt literatuursem.

Aga postmodernseks nimetatud romaanidel ja Krossi teostel on ka üks tähelepanuväärne erinevus. Esimeste puhul seostub tõe ja väljamõeldise suhteliseks muutmine väärtusnihilismiga, igasuguse tõsikindla sisu eitamisega. Kross soovustab sihte aina tõsisemate ja sügavamate sõnumite poole.

Ka "Paigallend" sisaldab tähtsat sõnumit, ja romaanil läheb korda sellele sõnumile keskenduda: raamatu lõpp on üks kaalukamaid poliitilisi sõnavõtte, mida kunstiteose raames viimaseil aastail üldse esitatud. Niisiis on midagi sellist ikka veel võimalik.

Oma arengu algusest peale on romaanil olnud kaks võimalust: kas teadvustada oma kunstilist võttestikku või siis lihtsalt naiivselt uskuda lugu. Noid alternatiive on olnud alati hõlbus tõlgendada ka mänglevusena või tõsimeelsusena. Üldise arvamuse järgi on esimene võimalus sageli viinud estetismi, teisele on osaks saa-

nud õpetaja ja tõerääkija ülesanne.

On õieti harv nähtus, kui seda jaotust on õnnestunud ületada, nii et oma jutustamisvõtetest teadlik romaan pole jäänud üksipäini labürindiks, biennaali- ja triennaalikutiks, vaid on suutnud tõsiselt kõnelda ühiskonna- ja ajalooküsimustest. Jaan Kross on seda juba varemgi suutnud, võttes oma loomingus lisaks Eesti ajaloole läbi ka romaaniajaloo. Nüüd on suur eklektik romaani ja biograafia ühendanud, ning saanud tulemuseks raamatu, mille moraalijutlust kogu läänemaailmal oleks põhjust kuulata.

Soome keelest tõlkinud Kajar Pruul

LAURI SOMMER **Kanäe tiguid!**

KIRSTI OIDEKIVI. TIGUDELE. Huma, Tallinn, 1998. 32 lk. 15 kr.

Teo tee oidekivil jätab loomulikult jälje ning vajaks pisikest eellugu. Kui ilmus "Viis tüdrukut ja kaheksa poissi" (1977), osales sääl kahe kurbusest murt värsike-sega ka keskkooliealine Kristin Väli. Tekstide toon oli yldpildiga pisut dissonantne, mõni põnevam kujund kah sees. Ja seejärel vaikimine...

Autor ei osutunud andekaks? Ei, ta osutus kirjanduslikuks *varitsejaks* selle sõna castanedalikus tähenduses. Vahemik, mis kestis kuni esimese pseudonyymse publikatsioonini aastal 1990, sai tähelepandavalt pikk. Mitte vaikimine, vaid valmimine. Kooselu. Siinkohal lisagem

¹ Vt J. S a l o k a n n e l, Teksti sees on tekst. *Vikerkaar* 1990, nr 6. Toim.

Hasso Krulli niigi mitmekesisele ampluaale veel üks tahk: kaaslane klannis, inspireerijagi. Krulli "Luuletused 1987–1991" on vaadeldava raamatu paratamatu sugulastekst, tonaalsuselt haakuv peegeldus samast ajast ja kohast. Meeleldi näeksin neid kaht raamatut lugemisnimistutes yksteisele järgnemas – kõrvutamaks poeetilisi transformatsioone yhe pere piires. Oidekivi tsykkel "Meie" on üks kaunimaid armastustunnistusi nydiskirjanduses. Kirjaneitsid, tehke järele nii elus kui luules!

Nyyd pisut pseudonymist. Kyllap pole nime "Krull" vältimine tingit sõna kahtlasest kõlast Eesti kultuuriruumis, vaid tõigast, et nimi juba toimib. Teine-oleku soov tundub tänases päevas peaaegu elunormiks tõusvat. "Oidekivi" etymoloogiline võti võiks peituda murdesõnas "oiduma" (ujuma). Ujukivi niisiis, millisel pinnal? Pakuksin selleks metafüsilise ookeanina kujutletava nukruse, kurbuse kui printsiibi, mis esimestes luulekatsetes valitses luuletajat ennast, kuid on nydses seisundis hoopis harv kylaline, kellest võib häälevarjundeid vaheldades rääkida tigudele.

Pääle otsese viite võiks see märksõna tähendada veel erga tundeilmaga ja varjupaiga, (ajutise) kaitstuse saavutand inimest. Ning kõnetlus on kuulamist väärt, mõistmine teostatav. Tigukarbi hermetismi asendab lyymus.

Oidekivi ei karda olla väikeste asjade jumal ja pysida oma muinasjutus. Ta on enese kirjutand piisavalt tundmatule territooriumile, väljapoole sildistusi. "Elulähedus", "estetism", "metalisus" ja "afekteritus" – kõik need yldised karakteris-

tikud, millega muud tänapäeva luulet kaardistada võib, lakkavad siin töötamast. Olevikulisus on peaaegu absoluutne, ehkki: "kunagi olin rahutu nagu uluk" (lk 12). Libisemised reaalsuste vahel tekivad hetketi luulelist *time-stretching*'ut, petlikult minevikulist kõneviisi ja kolmanda isiku sissetoomist.

Fikseeritud olendite, eriti putukate ja limuste hulk yletab vist varsti Emakese Looduse varud. Roheline meelsus mõjub sympaatselt-elustavalt punaste kaante vahelgi.

Kuid kyllalt symbolikast. Nende tekstide hypnootiliselt pikad read mõjuvad paradoksaalselt just oma hajameelse ker-gusega. Enamasti ilmuvad komad ja punktid täiesti formaalsetena, takistamata pilgu libisemist yle esemetehulga. Autor elab selgelt troopiliste igatsustega, säälnel vohavus kandub vahel yle põhjamaistele asjadele. Piirjoonte teravusele eelistatakse hajusust ja saginat.

Ses suhtes on programmiline tekst "ei taha fotograafide minna" (lk 15), kus keeldutakse jäädvustamast yhest kujutist enesest. Oidekivi tahab pigem fotograafiks, et aegvõttega asjade jälgi ja voolavust esile tuua. Sellest lähtuvalt ainus udune paralleel luules – Francis Ponge. Tekstist teksti hulgub keeldumine narratiivsusest, yhesest identiteedist. Vaikne naiselik mängurõõm on vägi, mis dekonstruktsiooni läbi viib, laskmata tekkida romantikal ja absurdil, kahel naisluule põhikumitusel. Kohati maniakaalsekski muutuv asjade nimetamine ei tulene siiski vist verbaalselt kollektioneerimishimust, vaid soovist muutust pysivana hoida, eri taustsüsteeme katsetada. Ja nõnda tekitet

olukordades jääb autori liikumine teadlikuks, valivaks, kypseks. Sujuv teo-pärane kulg. Karpi tõmbumine juba kolmekymne esimese lehekylje järel, sentimentaalsuseta selle suhtes, mis avaldamata jääb. Vabana yhestki liigsest rõhutusest, toob see raamat ilmsiks endapärase olemise võlvat võimalust. Kanäe tigused, millise asjakese inspireerisid!

KATI LINDSTRÖM **“Kammertooni” tõlgitus ja** **tõlgitavus**

DORIS KAREVA, MARINA TERVONEN.
KAMMERTOON = KAMEPTOH. *Huma,*
Tallinn, 1997. 126 lk.

Luuletõlke puhul ei sõltu tulemuse täpsus ja originaalipärasus kunagi vaid sellest, kui täpselt on tõlgitud sõna, konkreetset kujundit või silbiarvu – vähemalt ses osas, mis puutub konkreetsest stiilikohustusest vabasse uuema aja luulesse. Nihe metafoorikas ja ka vormis on paratamatu ja suisa kohustuslikki, kui soovitakse, et tõlge funktsioneeriks täisväärtusliku ja genereeriva tekstina ka vastuvõtvast kultuuris.

Kiusatus muuta tõlgitavat luulet oma-maks, enese mõtte ja kultuuriga rohkem haakuvaks, tekib seda kergemini, mida loovam on tõlkija. Sellepärast on luuletajad üldiselt eriti halvad tõlkijad. Nende diskursus ja kõneviis on vastuvõtvast kirjanduses tuntud ja kannab kindlat märki või tähendusvarjundit. Luuletaja stiil on luuletajana välja kujunenud ja nii mugandatakse tõlkes võõra kultuuri luulet kind-

lasti omale enam suupäraseks, kui seda professionaalsed tõlkijad enesele lubaksid. Tulemus on kindlasti luule ning arvata-vasti on palju luuletajailt nõudagi, et nad suudaksid oma ego väljendavast stiilist kellegi teise kasuks loobuda. Sellise luuletõlke taga peituvast lõksust tuleb lihtsalt teadlik olla, eriti seetõttu, et eesti tõlketraditsioonis tõlgitakse enamasti luuletust ja selles sisalduvat mõtet, mitte autorit või kirjandusvoolu.

Kahe erineva luuletaja “Kammertooni”-taoline kokkusulatamine sünnitab paratamatult võrdluse kahe erineva luule ja ilmselt ka erinevate luulediskursuste vahel. Ehkki paljuski sarnased, on Kareva ja Tervoneni lähtepunktid erinevad. Kareva on sotsiaalsem, Tervonen literatuursem, Kareva abstraktsem ja ohtrasõnalisem, Tervonen konkreetsem, lakoonilisem ja ka dialoogilisem. Tervonen haarab dialoogilise struktuuriga luuletustes aktiivsemalt kujuteldavat vastasseisjat ning loob lugejale sellega parema pinnase enese asetamiseks teksti; Kareva on hermeetilisem, lugejale oma liigeufoonilise metafoori tõttu ligipääsmatum. Tõsi küll, keskmises, armastusluule tsükliks on ka Kareva konkreetsem ja lähedasem ning seetõttu tugevama metafoori ja vähema butafooriaga.

Erinev on viis, kuidas Kareva ja Tervoneni luuleseisundeid esile manada püüavad. Kui kujutada enesele ette vertikaaltelge, mille alumises otsas asuvad konkreetsed maailmad, esemed ja aistingud ning teises tõe ja metafüüsika, siis Tervonen toob sellest alumisest otsast esile momente, mille kaudu annab edasi ülemist, Kareva aga hakkab kohe ülevalt

peale, väljendab liialt tõde ja jääb seetõttu kandepinnata ning mõjuva piltliku kujundita. Võib-olla on see noore kultuuri, noore kirjandustraditsiooni viga, et Eestis pakutakse luule pähe alatasa filosoofitsemist; vähemalt mõnikord oleks otstarbekam selleks teine žanr valida.

Taoline kirjanduslike võtete lahknevus ja enesele lähemaks tõlkimise tendents avaldub "Kammertoonis" selgelt. Võib-olla tundub see mulle nii, kuna võõras keeles lugemine nõuab suuremat süüvimist igasse sõnasse, aga Tervoneni narratiivsus tingib ka tõlkes keskendatuse sisuplaanile. Kareva metafüüsilisel kumuleeruv nimetamise ja sündmuste jada, mille kujunemisprintsipiiks aeg-ajalt tundub olevat vaid eufoonia ja alliteratiivsus, muutub Tervoneni käes narratiivseks, Kareva loomult paljulubavad, ent tekstis välja arendamata kujundid saavad tõlkes suurema lakoonilisuse ja analüütilise kasutuse tõttu paremini välja mängitud ning muutuvad visuaalselt mitmeplaanikesteks. Näiteks sessamas raamatu põhiteemana väljapakutud "Unes ja luules" muutub "välkvalge" tõlkes "välgu suletõmbeks". Suurem osa Kareva n-õ metafüüsilistest liitsõnadest (tema üks firmamärke) on lahti kirjutatud võrdlusena, nii kaob tema luuletekstide suur kumulatiivsus ja tekst avab endas enam lugemislüüsi. Tõlketekst on ligipääsetavam ka seetõttu, et Kareva pikad tarindid, mis sisaldavad ühes reas näiteks genitiivset täiendit, *v*-kesksõna, mõnd seesugust metafoorselt liitsõna ja põhisõna, on kõrvallausete ja kiilungite abil lahti kirjutatud ning ka dialoogiliseks muudetud. Iseasi, kas Kareva peab ligipääsetav olema.

Täpselt vastupidine tendents toimub Tervoneni eestindamisel. Tervoneni konkreetsus ja lakoonilisus väheneb eesti keeles (siiski mitte liiga palju), konkreetsed ja lakoonilised kujundid muutuvad abstraktsimateks, karevalikumateks ning minu meelest vähemalt osalt üheplaanikesteks (nt lk 40 kolmanda stroofi teine pool). Tervoneni lihtlauseline stiil muutub sünteetiliseks, liitlause ning -sõnaliseks ka kohtades, kus rütmistruktuur oleks võimaldanud originaalilähedasemalt hakkama saada.

Teiselt poolt on keelte ja diskursuste võimalused erinevad ning nii nagu eesti keeles ei ole olemas eraldi sõna pommidega seinakella jaoks, nii tunduks ülialliteratiivne ja liitsõnaline stiil venekeelses kontekstis võib-olla veider. Igas diskursuses on luulel erinevad märgid. Oleks siiski huvitav teada, mil määral on tekkinud tähendusnihkide ja taustu eelnevalt arutatud (tegemist on ikkagi autori-seeritud tõlkega), sest mõnel juhul on tõlkest ja originaalst välja loetav üsna erinev (lk 19, 44).

Mis puutub vormi, siis see jääb suhteliselt muutumatuks, ehkki vormiharjumusedki on mõlemal luuletajal (vähemalt selles kogus) suuresti erinevad. Huvitav on jälgida, kuidas pulseerub riim, mis Tervoneni originaalis suhteliselt sageli esineb, aga vähemalt filosoofitsevas osas Kareval valdav ei ole. Nii nagu stroofivormide ja rütmikõikumiste puhul on üsna täpselt jälgitud originaali struktuuri (Tervonen on vabamate vormide puhul ka enesele pisut enam vabadusi lubanud), on Kareva oskuslikult tõlkinud ka riimi. On tähelepanuväärne, et erinevalt eesti tavast

tõlkida vaid puhast riimi ka neisse luuletraditsioonidesse, kus ka meie irdriimi käsitletakse täiesti normaalse ja heakõlalisena, on Kareva julgenud kasutada ka mustemaid riime seal, kus originaalis ei ole riim päris puhas. Tervoneni ebaühtlane riimiskeem (riim ei ole mitte igal real igas stroofis) on leidnud üsna täpset edasiandmist. Kareva enda luuletuste puhul läheb enamasti paraku kaotsi ulatuslik alg- ja siseriim, ent tema puhul oluline stroofistruktuur ja suur rütmilisus näilisest vabadusest hoolimata on tõlgetes säilinud.

Luuletõlge on tõlkeakt eri kultuuride vahel enam kui mõni muu tõlge ning seetõttu muutub tõlke vabaduse lubatusekeelatus piir ähmaseks. Tõlke õnnestumise üle saab sisuliselt otsustada vaid selle funktsioneerimise järgi vastuvõtvas luuletraditsioonis ja ehkki eestivene (või venekeelse?) kultuuri ja traditsiooni koha pealt ei ole mina ilmselt pädev otsustama, võib ehk väita, et Tervoneni eestikeelsed tekstid sulanduvad eestikeelsesesse kirjandusruumi võib-olla valutumaltki kui mõned Kareva enese viimase aja värsid.

REIN RAUD **Diamat ja Tiamat**

JAAN KAPLINSKI. *VÕIMALUSTE VÕIMALIKKUS*. *Vagabund, Tallinn, 1997. 320 lk. Hind 83 kr.* JAAN KAPLINSKI. *USK ON USKMATUS*. *Vagabund, Tallinn, 1998. 300 lk. Hind 100 kr.*

Mõtlesin neid raamatuid lugedes tihti, kes peaks õieti olema nende adressaat. Tege-

likult ei lange see mõlema kogu puhul vist päriselt ühte, kuigi sarnane kujundus ja lähedane ilmumisaeg nad justkui üheks tervikuks liidab. "Võimaluste võimalikkus" (VV) sobib ilmselt lugemiseks kellelegi, kel on olemas teatav teoreetiline ettevalmistus ning ehk ka oma seisukoht raamatus käsitletavate probleemide kohta, – näiteks kirjanduskriitikule või luuletuurivale üliõpilasele –, "Usk on uskmatust" (UU) aga näib pigem kõnetavat kedagi, kelle jaoks raamatu küsimused on just äsja aktuaalseks muutunud, eelkõige vaimses murdepunktis noort inimest, kellele sobivat kirjandust on muide eesti keeles järjest vähem saada. Ma ei ole päris kindel, kas ka selle raamatu tema lugejad alati üles leiavad. Kui nad satuvad enne VV-d lehitsema, siis võib-olla isegi mitte.

Kronoloogiliselt on VV aga varasem ning kujutab mu meelet Kaplinski teed ühest mõtteparadigmast teise. Eriti selle kogu kõige varasemate tekstide avaldamine praegu ilma mingite kommentaarideta on üsna julge samm, kuigi Kaplinski võib seda endale lubada. Kui mõni tundmatu vaimse taustaga kriitik praegu ka ettevaatliku poolehoiuga kirjanduse masinamisest räägiks (VV, lk 31–32) või arvaks, et survevabas ühiskonnas asendavad kirjanduse psühhofarmakonid (VV, lk 47), tekitaks see teatavoid judinaid. Aga kuna me teame, mida Kaplinski praegu kirjutab, siis libiseme neist lausetest muigega üle. Mis ei tähenda, et mitmed neist ei kõla kui just mitte vananenult, siis vahepeal vähemalt veidi kahtlaseks muutununa. Sel ajal, kui Kaplinski kirjutab, et "kirjandus puhastab ja elustab meie tead-

vust, ühendab selle terviklikumaks (...), avab meile uusi tunnetusvõimalusi, millele me ise pole tulnud, kuid mis, nüpea kui neid märkame, saavad meile omaseks” (VV, lk 42), polnud näiteks Peeter Sauteri proosa ilmselt veel võimalik.

See käib mõnes mõttes ehk ka esseekoogu üldhoiaku kohta, sest enamiku VV varem avaldatud ja ka mõnede avaldamata tekstide mõtteline taust on siiski rõhutatult “teaduslik” või õieti öelda positivistlik, mis oli mäletatavasti ka nõukogudeaegse diskursuse üks nõue. Kõigest pidi saama rääkida teaduslikult, ja just teaduslik rääkimine oli õige. Iseenesestmõistetavalt oli ka see mõtteviis variserlik, sest tegelikult ei kannatanud selle aja ametlik humanitaardiskursus välja mingit tõsiteaduslikku kriitikat, ning tihti sai seda asjaolu ju ka ära kasutada, et valitsevast mõttesoost läbi sumada.

VV tõsiteaduslik hoiak ei ole siiski vist päriselt autori enda oma, kuigi ta tihti sellega lehekülgede kaupa kaasa läheb (näiteks eri tekstiliikide klassifikatsioonitabeleid kommenteerides – VV, lk 33–36) ning siin-seal kõneleb ta otseselt positivistliku häälega: “Inimene tegutseb ärkvel olles rangelt loogilises maailmas, mida valitsevad eranditeta seadused...” (VV, lk 40). See ei pea ju paika isegi loodusseaduste puhul, meie elamismaailma kontrollivatest reeglitest rääkimata. Paraku ei loe tekstist alati välja, kas Kaplinski on kirjutades tõesti ise nii arvanud, või on ta üritanud oma hoiakuid ja mõtteid toona-sesse ametlikku paradigmasse sobitada – kui mitte muuks, siis kas või selleks, et niisuguse keelega harjunud lugejad temast üldse aru võiksid saada. Muidugi ei ole

positivistlik teaduslikkus ainult punase aja mentaliteedi (ja kontramentaliteedi) osa, vaid haakus ka 1960. aastate tulevikuihulusega Läänes, kus tehnoloogia saabumine igasse kodusse oli veel varem peale hakanud. Ning näiteks Wittgenstein ja tema taustal seisev formaalloogika, mis on Kaplinskit samuti tugevasti mõjutanud, kuulub ju ka ühe otsaga samasse ilma.

Mida edasi ajas liikuda, seda selgemaks autori positsioon muutub. Areng, mis viib noore Wittgensteini juurest hilise poole, loogilis-filosoofilisest rangusest keelemängude dünaamiliselt vastuolulise paljuse poole, näiks justkui toimuvat ka Kaplinski mõtteis, kuid 70. aastate keel ei lase seda veel adekvaatselt väljendada. Näiteks (pooldavalt) modernismist kõneldes (VV, lk 53–65) räägib Kaplinski mu meelest hoopis postmodernismist (“Meie tõeline modernism peaks nüüd tähistama modernismivastasust, loobumist modernismist tavapärasest mõttes!” – VV, lk 61), aga 1972. aastal, kui see tekst avaldati, ei olnud seda sõna veel olemas. Olgu märgitud, et siin ja edaspidi ei kasuta ma terminit “postmodern” mitte nn kommerts-kultuuri ja nn kõrgkultuuri flirdi tähistamiseks, nagu ka vahel tehakse, vaid pean selle all silmas seda äratuntavalt praegust olukorda, kus suurnarratiivid on kaotanud usutavuse, ajaloo subjekt on muutunud mitmehäälses ning üks suur Ajalugu ise jagunenud paljudeks kohalikeks, mis peavad ettekirjutatud universaalseaduspäradest kinni vaid siis, kui heaks arvavad.

Sellist postmodernismi leiab VV lehekülgedelt rohkesti. Näiteks Kaplinski käsitlused mitteläänelikest kultuurivormidest, nagu “Kuningas ja neandertallane”

(VV, lk 125–137), kannavad postmodernistlikku hoiakut niivõrd, kuivõrd kõiki moderni jagamatut ja tsentraliseeritud progressinarratiivi õõnestavaid mõttekäike võib sellisteks nimetada. Progressi ees taanduv neandertallane on ju debiliseeritud just moderni paradigmas. Sama käib ka “Rahvalaulu juurde jõudmise” kohta (VV, lk 145–183), mida Märt Väljataga on oma retsensioonis (*Eesti Ekspress* 1997, nr 49) ühendanud 70. aastate (rahvusromantilise?) uuspaganlusega. Ent vähemalt samavõrra on see tekst ühendatav ka postkolonialismiga ning sedakaudu ka postmodernistliku keskusevaenulikkusega: loobumine moderni eeldustest tähendab ka vabanemist provintslikkusest, sest iga enesepiisavuse poole pürgiva kultuuri keskus on tema ise.

Siit peaks muide ka paistma, et mitte igasugune rahvuslikkus ei ole veel natsionalism ning et Eesti iseseisvumine ei ole sugugi mingi väga parempoolne ettevõtmine, nagu mõned poliitikakirjutajad väidavad. Eesti kultuurilist iseseisvust toetasid N. Liidu ajal ju ühthästi nii parempoolse (antikommunistliku) kui pahempoolse (vähemustemeelse) hoiakuga läänlased ning viimased ei oleks ju oma suhtumist muutnud, kui Eesti ei oleks n-ö uue aja algusest peale nii ühemõtteliselt parempoolsusele orienteerunud. Ka selles debatis on Kaplinski mäletatavasti olnud oluline roll, kuigi see neist raamatutest nii selgelt ei paista – aga ka tema poliitika tuleneb tema VV-aegsetest prepostmodernsetest seisukohtadest üheselt ja otseselt. Kaplinski on ometi üks väheseid poliitikateemadel sõna võtnud eesti autoreid, kes on alati esitanud just

oma arvamust, ilma seda võimumängude ja huvipingete reeglistiku järgi kodeerimata. Mõni ime siis, et toonane eesti lugeja, kes oli surve all õppinud hoolega iga tekstirea tagant peidetud mõtet või motivatsiooni otsima, ei saanud temast alati hästi aru.

See poliitiline periood moodustab ka lünga VV teaduslikult väljendatud postmodernismi ja UU ilmavaatelse vabaduse vahel.

VV viimased tekstid jäävad 80ndate keskpaika (ainuke erand raamatu lõpus, algselt 1994. aastal ilmunud “Minu eesti keel”, on tegelikult mõnede varasemate tekstide radikaliseeritud jätk), UU algab 1989. aastal avaldatud tekstiga. Selleks ajaks ei olnud suured muutused muidugi veel möödunud, aga esimene laine oli juba üle käinud ning seetõttu on UU keel näiteks VV varaste positivistlike tekstidega võrreldes vabam ja otsekohesem.

UU on küll ainekult üsna ühtlane, kuid näib justkui sisaldavat üht eraldi raamatut ja lisaks natuke sinna juurde kuuluvat hajamaterjali. “Raamat raamatus” koosneb mu meelest 1989–1991 *Vikerkaares* ja *Akadeemias* peaaegu järjejutuna ilmunud artiklitest, mis on omavahel loogilises jätkuvuses ning ka UU-s samuti järjestatud, kuigi sinna vahele on sattunud mõned teises žanris katked, näiteks “Ei see ega teine”, “Uued maailmad” ning “Kristlus, hambapasta ja saterkuub”. Viimase kahe terve teravus eristab neid mitmete teiste artiklite (või peatükkide) sügavusest, mis võib küll lugemisjärge elavdada, kuid võtab raamatu üldkaalust natuke alla.

Päris palju “Hajamärkmete” alla sattu-

nud materjali oleks võinud ka liita terviklikumateks peatükkideks, kuid samahästi oleks võinud neile lisada UU üldise joonega vähem ühilduvaid fragmente ning need hoopis eraldi raamatuna välja anda. Tuglase "Marginaalia" taolisi *zuihitsu*-žanris teoseid võiks eesti kirjanduses oluliselt rohkem olla ning mitmed Kaplinski luulekogud (esimene oli vist "Õhtu toob tagasi kõik") lähenevad sellele "pintslile järgnemisele" teisest suunast, kusjuures kumbagi poolt lugedes oleks see teine nagu puudu.

Aga ka sellisena on UU tervik, millest koorub välja selge hoiak: igasugused jäigad süsteemid ja ideoloogiad muutuvad varem või hiljem fundamentalistlikuks ning piiravad inimese sisemist vabadust, kuigi nad võivad olla ehitatud kõige vahetumatele kogemustele ja siiramatele õpetustele, kuidas seda vabadust paremini hoida. Ning et need õpetused näivad üksteisega süvatasandil tülitsevat vaid sellele, kes neist ise aru ei saa, ükskõik, kas ta neist mõnda ka ise kui tahes kirglikult tunnistab või ei.

See hoiak on mulle lähedane ja ületab mu meelest ka harilikult "uskudeks" nimetatava piiri. Samasugune salliv-kahtlev-reflektiivne suhe peaks laienema ju ka kunstile, ajaloole, poliitilisele teooriale ning isegi loodusteaduslikule mõtlemisele, mis on ju samuti natuke "usk". Selleni (mida VV-s on vähe ja UU-s juba rohkem) jõuab Kaplinski mu meelest oma *Loomingus* (1998, nr 1) ilmunud lühiromaanis "Hektor", mis on õieti mitmel kummalisel viisil nende esseeraamatute jätk ja kokkuvõte – viimast võib-olla seetõttu, et seal ei pea ta enam enese nimel kõnele-

ma.

Aga UU-s on teaduse ja usu vahekord veel teine ja tükk maad VV positivismile lähemal. Lk 42 loeme: "Võib-olla olen lootusetult rikutud ratsionalist, aga ma usun, et kompuutritest on ökoloogiaprobleemide lahendamisel enam kasu kui Hiina ennustuskunstist või astrooloogilisest külvikalendrist." Kahtlemata ongi, aga see on vaid asja üks pool: usk, et kompuutrid aitavad mis tahes probleemi lahendada, on ju ühtlasi ökoloogiliste probleemide põhjus, vähemalt osaliselt. Samahästi võib väita, et sünteetilised tabletid aitavad hästi stressi vastu, aga diskursus, mille raames järjest uusi ja paremaid tablette tekitatakse, ei lase ise stressil kaduda. Paraku (mitte et ma kummassegi usuksin) on kompuutrite taga istujate mõtteviis surunud *feng shui* New Age'i hõlma ning maailmas, kus külvikalender määras elu kulgu, tuli ka ökoloogilisi probleeme vähem ette. Moderni ja postmoderni põhiprobleem näib olevat nende ületamatus: nende poolt tekitatud probleemidega on justkui kergem leppida kui kaotada mugavused, mida nad pakuvad. Ning iga probleemi ratsionalistlike vahenditega lahendades loome kohe uue probleemi, millest vabanemine nõuab veel ühe sammu astumist edasi mööda sama teed, loomulikust olekust kaugemale.

Ma ei tahaks UU põhihoiakut siiski kuidagi ratsionalistlikuks nimetada, kuigi Kaplinski seda ise teeb, vähemalt kaude, kui ta hitlerlust-stalinlust irratsionalistlikuks nimetab. Mu meelest on suurem hulk totalitaristlikke õpetusi, igatahes küll meie sajandi omad, omal viisil fundamentalistlikult ratsionaalsed. Natside ja enam-

laste siht oli ju luua uus “kord”, mis ületaks kaose, ja selles suhtes sarnanesid nad pigem hiidlinnu tapja Marduksi kui hiidlinnu Tiamati endaga akadi müüdist – üheseltmõistetavus, maailma lõplik “äraseletamine” ja surumine raamidesse on ju omased just ratsionalistlikule traditsioonile, mida Kaplinski ise alatasa kritiseerib (eriti artiklis “Seletamine ja ületamine” – UU, lk 91–105). Diamatiga ei haaku niisiis mu meelest mitte müüt Tiamatist endast, vaid tema tapmisest (millega seostub inimkujuliste jumalate astumine loomakujuliste asemele) – üldkehtivaks kuulutatud, aga seesmiselt piiratud korra astumine loodusliku, loomuliku, ühtaegu kauni ja kohutava kaose asemele. Ma ei näe viisi, kuidas saaks jäika ratsionalismi tuletada sellest loomulikkuse-mõtteviisist, mis Kaplinski ilma mulle lähedaseks teeb, ega ole ma leidnud seda ka ühestki Kaug-Ida traditsioonist või buddhistlikust koolkonnast, sest kõik nad eelistavad tegelikuse paradokse embavat tetralemmat lääne must-valgelt ratsionaalsele dilemmaloogikale. Aga kui ratsionalismi mõista hoopis avaramalt kui vaba mõtte eelistamist pimedatele skeemidele, siis on Kaplinskil muidugi õigus.

UU-d pikka aega järjest lugedes leiab sealte paraku ka krampe ja kategoorilisust, mida ei oleks osanud karta. “Kristlikus Euroopas, kus domineeris usk Kuradisse, seostati naist loomulikult kuratliku väega” (lk 26). Aga madonna? Mitte ainult need inimesest kõrgemale asetatud ideaalnaised, vaid see Maria, kelle poole pöörduti kui inimese poole, et ta “kostaks meie patuste eest” (*ora pro nobis peccatoribus*), sest temale on inimlik lähem? “...Lutheri

teoloogia olulisemaid punkte oli tema veendumus, et lunastust ei saavutata mingite tegude kaudu, vaid üksnes usu kaudu, mis Lutherile oli omamoodi toimimatus...” (lk 148).

Aga tööetika, jumala armu saavutamise palehigis oma leiba teenides? Seda rida võiks ka jätkata, kuid see oleks ehk närimine pisiasjade kallal. Natuke tõsisem puudus on UU kriitikavaba suhtumine buddhistlikku traditsiooni, mis kulmineerub artiklis (või õieti novellis) “Ei see ega teine”. Ma ei saa aru, miks see on kirjutatud ja kuidas on kõigepealt *Vikerkaar* ja seejärel Vagabund selle avaldanud. Kaplinski jutustab siin allikais hetkekski kahtlemata Gautama Buddha müütilisel elulugu “Lalita Vistara” ja “Buddhacarita” järgi ning tagatipuks kirjeldab meile ka Buddha sisemist kogemust kirkastumise hetkel. See räägib ju otseselt vastu kõigele sellele, mida ta ise on raamatu ülejäänud osades selgelt ja tasakaalukalt esitanud, ning kaude ka sellele osale Buddha õpetusest – ehk kõige sügavamast mõttevoolust, mis on läbi sajandite inimesi ja nende kultuure kujundanud –, mis võiks aidata ühel Eestimaa elanikul oma eluga paremini toime tulla.

Aga sügava mõtleja puhkehetkedki on huvitavamad mõne vaimukäsitöölise tipp-teostest. Eestis on vähe autoreid, kes suudaksid sellise järjekindluse ja intellektuaalse aususega nagu Kaplinski käsitleda nii inimese sisimaid küsimusi kui ilmakorra kõige üldisemaid põhimõtteid – ja loomulikult ka kõike, mis sinna vahele jääb.

KADRI TÜÜR

Võimatus ruudus

ANGELA CARTER. *ÕHTUD TSIRKUSES. Inglise k tlk Triin Tael. Varrak, Tallinn, 1998. 309 lk. Hind 148 kr.*

Nõnda arvab raamatu algul ajalehereporter Jack Walser tiibadega neidise kohta; nõnda arvasin minagi, kui neli aastat tagasi sellesinatse Carteri tekstiga esimest korda tutvustegin.

Nüüd on siis too võimatus eesti keeleki kättesaadavaks tehtud. "Lisaks maa-gilisele realismile seostub Angela Carteri (1940–1992) looming *campi* ideoloogia, muinasjuttude, gootika ja feminismiga. Nii et eks ta üks postmodernistlik kom-pott ole," leiab raamatu saatesõna ano-nüümne autor.

Tõepoolest korjab Angela Carter hoo-lega kokku ja elustab meie mõistuspärase aastasaja poolt ebatõenäolisena kõrvale-heidetut – haldjaid, lamarkismi, meediu-me, frenoloogiat, mida iganes veel –, seob kõik pihkusattunud nodi feminisminiidi-kese abil kimpu ja ulatab siis saaduse meile valvsaks tegevalt *newage*’iliku nae-ratuse saatel... Tjah, on’s tema adressaati nii kerge defineerida?

Igatihele midagi, võiks olla teose moto. Peale intertekstuaalsusi kaifivate kirjan-dusnimeste jätkub meelelahutust ja mõt-lemisainet nii bioloogidele (darwinismi-teooriaga "teisest otsast" maadlevad ah-vid), teoloogidele (pühakud kui klounid), fennougristidele (mis šamanistlik ja soomeugri algekeelt kõnelev hõim see küll olla võis?) jne.

Ka naisasja ajajatele meelekinnetust

pakkuvat ei tule teosest just tikutulega taga ajada. Alates naiskommunist keset Siberit ja naistevahelise armastuse kujutamisest puhtaima, kuristikke ületava ja kõike tasakaalustava ideaalina kuni Fevversi enese monumentaalse kujuni. Viimase kohta tuleb küll tõdeda, et goo-tilikul viisil kuhtumise asemel muutub ta teose kulgedes üha õilmitsevamaks, min-nes ühtlasi rõhututult koknilikult kõnema-neerilt (niivõrd, kui seda tõlkes edasi anda õnnestub) ilma nähtavate pingutusteta üle suisa sellisele, mida inglise keeli *sophis-ticated* võiks nimetada. Ja nii saabki üdini kehalisest imest *Sophie*.

Otsesõnu kutsutakse üles vaatlema peategelannat mitte kui ebardit, vaid kui sümboolse tähendusega erilist naist, kes kuulutab Uue Ajastu saabumist, mil "üks-ki naine pole maa külge kammitsetud". Sealsamas aga konstateerib "hää! kaadri tagant": "Fevversist jäi mulje, et sellal kui ta teisi veenas, jäi ta ise omaenese illusioo-ni täpse loomuse suhtes umbusklikuks." Seega teeb autor muidugi ohtlikult otse-sõnalise jõnksu oma hoolega keerutatud illusioonideköiel, aga kes ütleb, et seegi pole taotluslik.

Äraspidisusi ootuspärasusest on teoses loomulikult veelgi, sest nagu tsirkuses tavaks, on panus tehtud sajaprotsendili-sole silmamoondamisele: publik tuleb suunata imetlema ebaolulisi asju, et var-jata olulise traagelniite. Taotluseks on olukord, kus illusioon iseenese üle kaval-daks. Kes sellega hakkama ei saa, kõik segamini ajab või isegi ennast uskuma jääb, visatakse Mängude Mängust välja nii, et ta sellest vaevalt arugi saab või seeütle häbi tunda taipab.

Väljapoole mängu aga ei jää midagi: “... sest (...) kas pole siis kogu see maailm üks illusioon? Ja ometi saavad kõik lollitada.”

Aegki pole muud kui vaid illusioon ja inimeste väljamõeldis, midagi välist, millel lasta enesele mõju avaldada ja seeläbi uskuda harjumuste muutumisega kaasnev evolutsioneerumist ja progressi.

Aeg teoses tuleb, läheb ja peatub, kuidas juhtub – ei saa aga ütelda, nagu teeks ta seda omatahtsi. Aja rütm ja püsimine sõltub naistest, eeskätt Lizziest, kelle tegevust tagasihoidlikult “majapidamisnõiduseks” kutsutakse. (Muuhulgas on ta hommikuti tegelenud illusioonilise lõbumaja *The Time*’i sirgeks triikimisega...) Tema’p see ongi, kes isakest Aega, khm, munepidi peos hoiab ja seda ruumist lahkuda ei lase. Niipea, kui sel aga õnnetusjuhtumit ära kasutades kaduda õnnestub, muutub ka niigi korrastatusele vastupidises suunas arenev ruum ebamääraseks ning äärmiselt konkreetse ajas ja kohas alanud teos hajub lõpuks tervendavasse loomulikku ellujäämisnaeru, mis on alati ja kõikjal, kuhu inimestel jätkub tähelepanematust teda lasta.

Võibolla on see ka karnevalinaer – ent maskide mitmekihilisus ei anna voli mitte ainult lõbutsemiseks, peitumiseks või vabanemiseks, vaid pigem ikka selleks, et kõigist pöörasustormidest eluga välja tulla. Või...

Ei ole Jack Walser ainuke, kes haneks läheb. Milline lugeja osutub Carterile vääriliseks vastaseks?

JÜRI RATO

Õnne otsinguil

KATI ANEKDOODID. Illar Hallaste õigusbüroo, [Tallinn], 1998. 48 lk. Hind 20 kr.

Eesti suurimas raamatukaupluses tunnistati tuseselt, et *oli-oli müügil, aga juurde me küll ei telli*. Teost polnud ka teises, kolmandaski poes ning siinkirjutaja soov rariteetne raamat omandada aina suurenes. Muidugi olin Kati-anekdootide lehekülge internetist vilksamisi vaadanud, aga see polnud see. Tahtnuks ikka “päris” raamatut.

Teatud aegadel on anekdooditeoste defitsiit olnud endastmõistetav. Alles trükivabadus kümme aastat tagasi tõi meie raamatupoodidesse ning ajalehekioskeisse anekdoodimäed. Uusi naljaraamatuid on praegu ohtralt, ükski neist pole aga tõusnud sarnasele aukohale kui “Kes ütles, et naer pole terviseks” omal ajal. Paljudes poodides tuhlamise tulutus tähendanuks justkui, et “Kati anekdoodid” on seesugusele pjedestaalile pääsenud.

Müüja näoilme kinnitas aga, et ta ei pidanud teose levitamist lihtsalt mõistlikuks. Nõnda siis ei uskunud (ega usu praegugi!) paljud üldse, et “Kati anekdoodid” on tõepoolest ka trükituna ilmunud. Ometi olid üllitised kuulnud kõik – osa oli seda lugenud ise internetist, samast pärinesid ka enamikku valgustanud ajakirjanike teadmised.

Kas kaua kardetud *paberraamatu surm* ongi käes, teos tuntud ennekõike internetipublikatsiooni ja mitte trükisena? Kas paari aasta eest laineid löönud

Kivisildniku "Nimekirja" järel oli suvel 1998 käes järjekordne oluline piiritähis teekonnal *kõik tekstid hüpertekstideks?* Folkloor – rahva seas räägitud jutud (ning anekdoodid sealhulgas) – on niikuinii osalt internetti kolinud ning ka levib selle kaudu jõudsalt. Nagu folkloor võib ka internetileheküljel ühel hetkel lihtsalt kaduda. Trükitud sõna aga jääb.

Kui raamatu lõpuks ühest poest leidsin, andis selle sisu kinnitust aimdusele, et raamatut ei taheta levitada osa naljade frivoolsuse tõttu ning nende konkreetse objekti pärast.

See pole minu arvates siiski teose suurim miinus (Ameerikas hetkel hirmsa kiirusega suust suhu levivate naljajutukeste puhul Bill Clintonist arutasid sealsed folkloristid aktiivselt, kas sarnast *dirty jokes*-laviini tuleb pidada folklooriks. Muidugi jõudsid nad veendumusele, et tuleb muidugi). Hoopis kollaste kaante vahele surutud koomikakvantum ise ei väärinuks sugugi üllitamiseks kaasnenud meediakära.

Mispärast see kogumik üldse tehti? Ühiskonnas olulisel positsioonil olevate isikute moraali-anomaaliad on ikka leidnud aktiivset naljaks vormimist juba anekdootide eelkäijates – naljandites.

Meenutagem ka, et nõukogudeaegses Eestis tehti uurimusi, koostati tüübiregistreid ning avaldati teaduslikke trükiseid pea ainult kirikuteemalist koomikat sisaldavate naljandite põhjal. Osalt oli see muidugi tingitud ajastule paratamatust propagandapüüdlusest; ometi kinnitab sarnaste naljandite hulk, et sotsiaalselt tähtsate tegelaste kerglaskäigud võivad tekitada rahva seas hulga huumorit. Nii

võib olla, et Kati-kogumik koostati sooviga juhtida naljadevool nende loogilisele liikumissuunale otse vastupidises sihis. Igatahes "päris"-anekdootides *Katit* ei kohta, rahvasuus räägitakse ning internetis ilmutatakse küll samu tekste, ent seda blondiinide, noorte neidude, tšuktšide ja kelle-kõik-teistega peaosas. *Katiga* küll mitte.

Anekdootide – nagu ka näiteks muinasjuttude – tegelaste vahetamises ei ole iseenesest midagi imelikku. Lugu levib, muutub ja kohandub. Kui jutt jõuab mööda ilma teise rahvani, asenduvad pärisnimelised tegelaskujud rahvale omaemate, arhetüüpsematega. Eestis on sääraseks tegelaseks näiteks *Juku*. Liigvõõraste tegelastega anekdoote tavaliselt edasi ei räägita, folkloorses mõttes need edasi ei ela. Tõsi küll, käibebe võivad jääda ka naljad rääkijale suhtelisest võõrast anekdoodipärimusest, kui need on kas piisavalt huvitavad või on neid piisavalt palju. Naljaraamatu koostajate eesmärgiks võiks arvata lootust, et rahvas hakkab *Kati*-nime ise teistessegi anekdootidesse kohandama. Juhtus aga otse vastupidi, kogumiku koostamismehhanismi peene paroodiana tekkis varsti internetti leheküljel, kus kõik *Kati*’d on asendatud nimega *Allaste*.

Tähelepanu väärrib mänguline märkus tiitellehel "*kõigi võimalike sarnasuste*" juhuslikkusest "*reaalselt eksisteerivate isikutega*". Kui tavaliselt on sellise märkuse puhul muudetud tegelase nimi erinevaks prototüübi omast, siis antud juhul on läbi teose presenteeritud prototüübi muudetud käitumist. Teisalt pole koostajad püüdnudki varjata anekdootide tege-

mise *find-replace*-metoodikat ega pidanud vajalikuks raamatu-*Katit* täielikult sarnastada... mõne realselt eksisteeriva Kati-ga. Nii näiteks pole võimalik prototüüp põrmugi paks (vrd lk 36).

Kehvaks kohandamisnäiteks on ka samal leheküljel paiknev anekdoot ankeeti perekonnaseisu kohta "lootusrikas" kirjutavast *Katist*. Oletatavas algvariandis sellel kohal paiknev *noor neiu* olu- koomika tekitamiseks palju sobivam. Samamoodi ebaloogilisena mõjus anekdoot "igavese irvega" *Katist* lk 24.

Niisiis üheks oluliseks veaks, mis kogumiku koostajad tegid, on liig hooletu alustekstide valik. Kõiki esitatud erilaadseid anekdoote ühe läbiva tüübiga täita ning seejuures nali säilitada on üsna raske. Kakssada nelikümmend kolm korda kumuleeritud *Kati* mõjub naljakaisi anekdootides lõpuks tüütult ...

Osale anekdootide ainesest võiks ka naisena sündinud Kati muidugi alust anda. Meenutagem aga, et naljade puhul ei ole sugugi ainutähtis see, kellest räägitakse, vaid ka, kes räägib, kuidas ning millest räägib ja kuidas seda tõlgendada. Ehk teisisõnu – andku need, kellest anekdoote räägitakse, selleks niipalju alust kui annavad, üksjagu võime teada saada rääkijatest enestest.

Niisiis võiks kogumiku põhieesmärgina näha hoopis koostaja(te) Kati-kujutluse edastamist, rüütatuna "kunstilisse", meelde jäävasse anekdootivormi.

Seepärast – kuigi *Kati* ise polnud küll kõigi naljade koomika seisukohalt esma-

tähtis – tundus mõttekas vaadelda, milline temale projitseeritud isikuomadus on igas anekdootis kõige eredamalt välja toodud. Vaatluse alt välja jäid teose esimesed 46 "lühikest Kati anekdooti"; narratiividest koosnevast põhiosast erinevalt oli tegu dialoogidega, täpsem olu- see pealkirjastada nt "keerdküsimused *Katist*". Anekdootiosast võis välja lugeda, et *Kati* on: rumal (16 korda), liiderlik (9), ühiskonna poolt põlatud (8), naiivitar (5), halb perenaine, inetu, mehe poolt põlatud (igäüht 4 korda), kuritegelik, viinalemb (kumbagi 3; ülejäänud omadusi esines vähem).

Igast anekdoodist *Kati* vastava iseloomuomaduse väljalugemine on küll osalt subjektiivne. Ometi võime tõdeda, et kogumiku anekdoodid (anekdootides on tavaliselt ka positiivseid või neutraalseid tegelasi!) viitavad ennekõike peategelase halbadele iseloomujoontele.

Nõnda on *Kati*-anekdootide raamat funktsioonilt võrreldav nn hoiatusromaanidega. Viimasele võiksid viidata ka muude tekstide stiilist silmatorkavalt erinevad õnne-temaatikat käsitlevad aforismilaadsed mõtteterad lk 43–44. (Muide, need on osalt mittefolkloorne autorilooming.)

Anekdootide vahele paigutatud mõtlik aforismiosa oli Kati-naljadedest koguni mõjusam, tuues üheülbalisse naljakogumisse vaheldust. Aforismidest imponeerituna lisaksin veel ühe: *Oma õnne õngit-sedes tuleb olla ettevaatlik, et mitte "Titanicuna põhja minna"*.

HELLAR GRABBI

Ühe kirjasõpruse tõus ja langus

AKADEEMIA KIRJADES. ANTS ORASE JA IVAR IVASKI KIRJAVAHETUS 1957–1981. Koostanud ja kommenteerinud Sirje Olesk. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseum, 1997. 379 lk. Hind 92 kr.

Kaks kirjandusteadlast kahest teineteisele järgnenud põlvkonnast, kaks rahvusvahelise haardega eestlast, Ants Oras, sündinud 1900, Ivar Ivask, sündinud 1927. Kirjandus oli nende huvi ja armastus ning nende töö ja leib. Nii kiindumuse kirglikkus kui elukutse professionaalsus kerkiwad selgelt esile kirjavahetuse lehekülgedelt.

See pole kaugeltki mitte ainult eesti kirjandus, mida nad kirjades arutavad. Oras on inglise kirjanduse eriteadlane: Shakespeare, Milton, Shelley, T. S. Eliot on need, keda ta kõige rohkem uuris. Ivaski pärusmaaks on saksa ja eriti Austria kirjandus: Goethe, Lenau, Rilke, Hofmannsthal, Benn, Gütersloh, Doderer. Ivask tutvustab Orasele oma lemmikuid, hispaanlast Jorge Guilléni ja leedulast Henrikas Radauskast. Oras viitab Puškinile. Mõlemad hindavad sel ajal päevakorras olnud Pasternakki, kellega Ivask on rajanud kirjakontakti.

Kuid ikka ja jälle pöördutakse eesti kirjanike juurde. Kõige rohkem on kõne all Under, Ivaski lemmik Uku Masing ja Orase lemmik Betti Alver, Suits, Talvik, Kangro, Grünthal ja Rannit – nendevaheline tüliõun. On liigutatav, millise innu ja kohusetundega pühendatakse igapäeva-

se leivatöö kõrvalt oma nappi aega eesti kirjanduse eritlusele ja tutvustamisele, mida neil kõrgelt hinnatud teadlastena tööülesannete poolest ei olnud tarvis üldse teha. Kirjutatakse artikleid ajakirjadele *Mana* ja *Tulimuld* ning ülevaateid ja retsensioone inglise keeles. Oras saadab järjekindlalt Rootsi akadeemiale ettepanekuid Underile Nobeli auhinna määramiseks, Ivask rajab Balti osakonna ajakirjas *Books Abroad*.

Ka mulle oli üllatuseks, et Oras ja Ivask on omavahel kohtunud vaid ühel korral – aastal 1958 Soomes. Hiljem loodeti kohtuda ühel või teisel konverentsil, aga Oras jäi saabumata. Ei tea, miks Ivask ei võtnud kunagi ette retke Florida põhjaosas paiknevasse Gainesville'i, külastamaks seal elavat Orast? Märksa noorema ja liikuvama mehena võinuks ta seda teha, eriti alates 1967. aastast, mil ta sai hea-palgalise koha Oklahoma ülikooli professori ja ajakirja toimetajana. Samuti üllatab, et kauaaegses kirjavahetuses, mis kiiresti võttis väga sõbraliku iseloomu, jäid nad lõpuni "teie" peale. Eriti kui peame silmas, et Ivask värvati peatselt Veljesto liikmeks ja nad kõnetavad teineteist: "Armas veli!" Antud kontekstis sõltus "teielt" üleminemine "sinale" muidugi Orasest.

Vahekord, mille algatajaks ja aktiivsemaks pooleks oli Ivask, jäi kahe literaadi kirjasõpruseks ja, vaatamata peatselt kujunenud soojusele, siiski distantseerituks, seda eriti Orase poolt. Puudus lähem isiklik kontakt, mis mõlemal oli näiteks Aleksander Aspeliga.

Kirjavahetajad mitte ainult ei arutle klassikute ja kaasaegsete kirjanike loomin-

gut, nad ka konsulteerivad teineteist. Oras läkitas mõnel korral ülevaatamiseks oma tõlkeid, Ivask tihti oma uusi luuletusi ja aeg-ajalt oma järjekordselt ilmunud luulekogu. Oras oli Ivaskiga püsti hädas. Kirjavastuses tuleb ju tingimata luuletuste saabumist mainida. Aga selles pole küllalt, neid tuleb vähemalt veidigi kommenteerida. Aga ka sellest pole küllalt, neid tuleb ka kiita ja mitte ainult mokaotsast. Ja kuigi kiituseks leidub põhjustki, on seda ikkagi nagu tellimise peale raske anda. Eriti niimoodi, et kommentaaridest välja ei paista, et need on kirja pandud teadmises, et teine ootab.

Nii kogemegi, kuidas Oras vaevleb selle probleemi lahendamise küüsis. Mitmelgi korral ei õnnestu see tal küllaldasel määral. Ivaski vastustest näeme, et ta pole rahul, Oras ei tabavat ta luule olemust, "aga Aspel nägi kohe minu luule metafüüsilist iseloomu", kirjutab ta. Ühes protesteerivas kirjas ütleb Ivask: "Olin sellepärast üliõnnelik, kui Arved Viirlaid kirjutas mu teise kogu puhul: "Kogus pole ühtegi ülearust rida." Viirlaid lahendas probleemi elegantselt ja seda võib kõigile soovitada, kes oma luuletajast sõbra või tuttavaga samamoodi hätta jäävad.

Kui Oras nuriseb Ivaskiga, siis teeb ta seda palju rängemini. Otseseks põhjuseks on Orase ingliskeelse raamatu "Eesti kirjandus eksiilis" retsenseerimata jäämine Ivaski poolt toimetatud ajakirjas *Books Abroad*, kus Ivask avaldas selle kohta vaid lühida toimetajamärkuse. Kirjas 7. III 1969 teeb Oras järsus toonis sellest poliitilise küsimuse, heites Ivaskile ette ka Underi tähtpäevast möödaminemist, kõige taustaks on aga juba varem esine-

nud mõtete lahkuminekul, kuidas suhtuda kirjandusse kodumaal.

Orase järsule kirjale vastab Ivask kohe pärast kättesaamist (10. III 1969) selgita-des ja õigustades viisakas, aga kindlas toonis omi motivatsioone ja seisukohti. Kuid kirjasõprus pole enam endine. Sellest murdekohast alates seni 12 aastat kestnud viljakas kirjavahetus soikub, taandudes mõnele praktilisele küsimusele ja vastastikustele tervituskaartidele. Kahe õpetatud mehe "akadeemia kirjades" – seda väljendit kasutas Ivask oma esimeses kirjas 2. I 1957 – lõpeb tegelikult juba märtsis 1969, kuigi hõre kontakt kestab veel Orase surma-aastani 1982.

Astrid Ivask nendib väga õigesti oma lühidas eessõnas, et kirjavahetus oli samal ajal "ka pagulaskonna kahe sugupõlve mõttevahetus". Orase põlvkonna viljakas töö ja kindlatele rööbastele seatud Eesti-lelu katkes. Pagulusse minek oli traumaa-tiline. Viha seda põhjustanud ja Eesti vabaduse hävitanud kommunistlike vene okupantide ja nende kaasajooksikute vastu oli suur, mõneti isegi pimestav. Tekkis *Götterdämmerung*i meeleolu ja selles jumalatehämarias ei nähtud ega ta-hetudki näha, kuidas vaimne vastupanu Eestis aja jooksul järjest rohkem pead tõstis ja tsensuuriköidikute mõningasel lõtvumisel ka kirjandusse oma trotsliku pesa ehitas.

Ivaski põlvkond ei elanud kodumaakaotust nii rängalt üle. Meile oli pagulus ühtlasi *Lehr- und Wanderjahre*, õppereis laia maailma. Meie tahtsime näha ja nägimegi läbi jumalatehämara süte ja suit-su Eesti uuestisünni tärkamist.

Oras, elades ka pagulaskeskustest ära-

lõigatuna, suhtles kaaseestlastega peamiselt kirja teel. Teada on, et tema agaramad kirjavahetajad, väga vanameelne Adson ja oportunistlik Rannit, avaldasid talle mõju, siunasid taga Ivaskit ja süvendasid ta enda soodumust näha 1960. aastatel elavnenud kirjandust kodumaal endiselt süngetes värvides. Meenutan, et ka mul oli nii kirjasõnas kui kirja teel mõtete lahkuminekuid Orasega, kes väitis, et August Sangal pole selgroogu ning Paul-Eerik Rummo ja Jaan Kaplinski luule ei ole tähelepanuväärne.

Ivaski ja Orase kirjavahetuses põhjustas algusest peale poleemikat Aleksis Ranniti keeruline isiksus, kes oli saanud Orase poolehoidu nii kirjanduspoliitiku kui luuletajana. Kuidas Rannit selle pälvis, ei ole päris selge. Kindlasti meeldis Orasele Ranniti agar tegevus Eesti PEN-klubi eestvõitlejana. Aga Ranniti luule?

Rannit oskas koguda kiitvaid hinnanguid oma luulele, olgu siis Oraselt, Asta Willmannilt, Viktor Terraselt või mõnelt teiselt. Orasele meeldis Ranniti vormirangus, Orase lembus karindliku luule vastu on teatud-tuntud. Kuid oma rolli mängisid ka komplimentid. Lööme lahti Ühendriikides ilmunud teatmeteose "20. sajandi maailmakirjanduse entsüklopeedia", mille eesti kirjandust käsitleva osa autoriks on Rannit. Oras on selles väärilt ja täie õigusega esile tõstetud. Mõnele teisele kirjanikule leiame aga hämmastavaid komplimente, kuigi piiratud mahuga artiklis üllatab juba nende nime mainimise. Katrin Jakobi novellikogu "Suvekodumaa" kohta on öeldud: "kõige rafineeritum eesti proosateos". Asta Willmanni on esile tõstetud kolmel korral, kriitiku,

näitekirjaniku ja prosaistina, ning ta romaan "Hundisõidul" on "ekspressionistlik meistriteos". Katrin Jakobi on teatavasti Orase abikaasa Livia pseudonüüm. Need on paar näidet, kuidas Rannit oskas poolehoidjaid võita ja hoida.

Kirjavahetus on eeskujulikult ja süümekalt koostatud ja toimetatud ning nägusalt raamatuks vormitud. Nimede register pidanuks aga hõlmama ka kommentaare, paiknebki see ju pärast neid, raamatu lõpus. Sirje Oleski eessõna ja kommentaarid on hämmastavalt asjatundlikud. Küsimärgistaksin siiski kaks tema väidet.

Olesk ütleb, et paguluse kirjandusringkondades käis vaidlus, kumb on noore põlvkonna parim luuletaja, kas Lepik või Grünthal. Eks selle au eest heitlesid eelkõige kaks poeeti ise. Lepiku aktiivsemad toetajad olid Mägi ja Ristikivi. Grünthali pidasid paremaks Oras ja Aspel. Ta oli neile ilmselt arbujalikum, virtuoossem ja intellektuaalsem. Samal seisukohal oli Ivask.

Olesk väidab üsna resoluutselt, et vaidlus on nüüdseks otsustatud Lepiku kasuks. Otsus, kui ma Oleskist õieti aru saan, olla langetatud möödunud aastakümnetel Eestis. Järelikult ajal, mil elati nõukogude pimeaias või sellest, silmad valgussärast vidukil, välja astuti. Läänevalguse avarail langendikel – ja just seal elasid Oras, Aspel ja Ivask kogu oma elu – võib asi paista teistmoodi. Muidugi, läänevalguses on elanud kogu elu ka Mägi ja Ristikivi ning valgust otsiv vaim võis näha tõde ka pimeaias. Siiski arvan, et üha valgenevas Eestis antakse Grünthali luulele märksa täpsem hinnang kui seni.

Läbinägev uue põlvkonna kriitik ja kirjan-
dusteadlane Arne Merilai on sellega juba
alustanud (vt ta esseed “Ropp ja harras
Ivar Grünthal”, *Keel ja Kirjandus* 1993,
nr 4). Jätamegi kõrvale, kumb oli/on
parem, sest nii heade luuletajate puhul on
mõõtmine ebaoluline ja objektiivselt või-
matu. Eesti luules jäävad mõlemad püsi-
ma esimesse ritta.

Sirje Olesk nendib, et Ivask, viibides
Soomes “tuvastas seal oma suguvõsa sa-
janditetagused juured”. Tegu on tõenäo-
liselt Ivaski omamütoloogiaga. Tõsi, Ivask
kuulutas oma tuttavatele ja ka avalikkus-
sele, et ta avastas need Soome-Karjalas.
Mäletatavasti põhjendas ta seda Ivaski-
sarnaste koha ja isikunimedega. Talle oli
aga vist teadmata, et eesti ajaloolased (nt
Juhan Vasar) ja nimeuurijad on seletanud
asja lähemalt ja lihtsamalt. Nimed nagu
Ivask, Olesk, Timusk, Vaska, tulenevad
eestlaste keskele elama asunud venelast-
test. See muudugi ei tähenda, nagu oleks
selliste nimede kandjad vene päritolu.

Esialgne nimekandja asus Eestisse sa-
jandit kaks või kolm tagasi. Tema ja ta
järglaste abielludes ümberkaudsete eest-
lastega oli juba neljandas põlves tema
algse geneetilise pärandi osakaal vaid
1/16. Analoogiliselt on seletatav sarnane
nimi Soome-Karjalas. Vene-Karjalast
Soome piirsesse ümberasunu kandis
ortodoksiusulisena algselt venepärast
nime, nt Ivaška (Ivan).

Kirjavahetus avab meile Ants Orase ja
Ivar Ivaski kirjandusliku mõttemaailma.
Süveneb lugupidamine nende tõesti väga
laialdaste teadmiste vastu, aga ka lugupi-
damine nende eluhoiaku vastu üldse. Isik-
likult mäletan Ivaskit dünaamilise ja po-

sitiivse isiksusena, kes oli alati valmis nõu
ja teoga abiks olema, kui tema poole
pöörduti. Need vähesed kontaktid, mis
mul olid Orasega, näitasid ka tema hea-
tahtlikkust ja abivalmidust. Aeg on saabu-
nud Ants Orasest, 20. sajandi eesti kirjan-
duse ühest kesksest kujust, monograafia
kirjutamiseks. Monograafiat väärib ka
Ivask, aga enne tuleks avaldada valimik
tema päevikust, mida ta pidas 1964. aast-
tast alates. Katkendid sellest ilmusid
Manas (nr 56, 1987). Valimik seetõttu, et
tegu on väga suuremahulise teosega, mis
juba 1987. aasta lõpuks hõlmas 17 400
lehekülge, seda küll tavalisest käsikirja-
formaadist väiksemas kaustas ja koos
juurdekuuluva dokumentatsiooni ja illust-
ratsioonidega.

PAUL-EERIK RUMMO **Isaiah Berlinit lugedes...**

ISAIAH BERLIN. VALIK ESSEID. Inglise k tlk Erkki Sivonen. Hortus Litterarum, Tallinn, 1998. (Avatud Eesti Raamat). 468 lk. 106 kr.

...ei saa lahti vastandlikest tundmustest.
Ta võib olla mõistekäsitluses piinlikult
pretsiisne, mille ilmekaks näiteks on ta
tõenäoliselt tuntuim, ka eestikeelse vali-
miku häälestust oluliselt määrav essee
“Vabaduse kaks mõistet”. Seda näiliselt nii
lihtsat ja aprioorset, vähemasti uusaegse
läänlase puhul lausa instinkti tasemel
toimivat mõistet (vabadus) kiudhaaval
lahti harutades – mille jälgimine on nau-
ding omaette – jõuab Berlin väga peenelt
nüansseeritud ja nii loogika kui empiirika

seisukohast veenvate tulemusteni. Kuigi selleski essee (algsest loengus) on oma publitsistlik ja päevakajaline element, ja isegi väga tugev, sobib ta krestomaatiliseks näiteks, kuidas järjekindel ja parasjagu jahe mõisteanalüüs aitab hajutada müstifikatsiooniudu “suurte asjade” ümbert ja asetada need realistlikumasse perspektiivi. Mis ehk võtab neilt osa nende abstraktsusest väärikusest, samas aga toob nad argisesse käeulatusse nagu prillid või luubi, mille abil näed selgemini oma elupäevade jõujooni.

Samas ei ole säherdune analüütiline kellassepatöö, kui hästi Berlin sellega ka hakkama saaks, siiski tema ainsaks ja isegi mitte määravaks tunnuseks. Ma ei tea, kas ta mõnda pilli mängis, kuid kõige enam meenutavad tema tekstiarendused poolimprovisatsioonilist muusikat, kus ühinevad reeglipärasus, kapriisus ja sagedane süttimine välistest hetkeimpulssidest. Sõnakunsti žanritest ongi essee ehk üks sobivamaid selliste eelduste puhul (pluss akadeemilised etüüdid erialaajakirjades ja kolumnistika pressis), kuid tegelikult ei saa lahti tundest, et luule oleks Berlinile ehk veel rohkem istunud. Rohkem kui mõnegi teise kateedrifilosoofi puhul (kelleks ju Berlin suure osa oma elust oli, ja väidetavasti edukalt) tajud tema puhul tõukumist väga isiklikust kogemusest, isegi isiklikust maitsest, mille esitamine süsteemse filosoofiana paistab teinekord nii jõu kui materjali raiskamisena.

Omast kohast illustreerib Berlini “teistsugusust” ka tema huvi iseärase vastu, mille näiteks eestikeelses valimikus on “Moses Hessi elu ja arvamused”. Pidev allajäänu ja läbikukkunu, kelle teoo-

riad ei kannata analüüsi ei loogika ega kohese poliitilise rakendatavuse seisukohast, ei pälvi Berlinilt mitte hoolimatut üleolekut või külma viviseksioneerivat tähelepanu kui veel üks pentsik eksemplar issanda loomaaias, vaid midagi sootuks soojemat. Enamgi: alustades mõistva empaatiaga Hessi kui kangekaelselt vaid oma sisehääle ajel toimija vastu, jõuab Berlin lõpuks enam-vähem tema usku üleminemiseni.

Berlin mitte üksnes ei nendi, et Hess “oli kindel ja käsitas seda empiirilise teadmisenä, et kõlbelised tõekspidamised etendavad inimeste elus tohutult suurt osa” (lk 456), vaid ka ei kipu seda hoiakut kritiseerima, nagu kirglik loogik ja analüütik kindlasti teeks. Pigem näib Berlin tunnistavat ratsionaalse analüütilisuse loomulikke piire, mis võibolla ei võimaldagi jõuda nii keeruka ja nii rohketest subjektiivsetest asjaoludest sõltuva nähtuse nagu *kõlblus* irratsionaalsete alatöönide mõistmiseni (rääkimata nende muutmisenest või kõrvaldamisest), ning jätab vähemalt sel korral torkimata ka *tõekspidamiste* kallal, kuigi filosoofina võiks teda huvitada nende erinevus *tõest*. Vähe sellest, et tunnistada tõekspidamiste olulisust instrumentaalses mõttes (“väikese” inimese igapäevase elu toetajaina), kuulutab Berlin need siin pädevaks ka pikemas perspektiivis kui “inimeste vabadusele [sic!] ja õnnele” soodsat toimet avaldavad. Eks räägi siin pigem loogikäleiseid nägemusi vahendava luuletaja või prohveti või ka kindlate eelistustega, kergelt demagoogilise ja inimeste eelhoiakutele apelleeriva poliitiku kui filosoofi ja valgustaja hääli? See Berlin, kes kirjutab, “et üks

segaduse, viletsuse ja hirmu peapõhjust, olgu nende psüühilised või sotsiaalsed allikad millised tahes, on sõge klammerdumine kulunud arusaamade külge, patoloogiline umbusk mis tahes kriitilist laadi enesevaatluse suhtes, palavikuline pingutus vältida igasugust mõistuslikku analüüsi, millest ja milleks me elame” (lk 27), ei jäta ühtede või teiste kõlbeliste tõekspidamiste prohvetlikku kriitikavälisust kuulutatavast Berlinist kivi kivi peale. Täiesti olenemata sellest, kumba hoiakut või vaatenurka hinnata etemaks või adekvaatsemaks, ei saa mööda vaadata nende olulisest erinevusest.

Berlin on üks neist, kes kehistavad ja väljendavad seda ajastupikkust heitlikkust, kus ollakse teraselt läbinägev, kriitiline, suhteliselt ükskõikne metafüüsika vastu ja aldis tunnistama väärtuste muutlikkust, samas aga ei suudeta või ei söandata täiesti loobuda ülevuse, pühaduse ja kangelasikkuse kujutelmadest, kuigi nende täitmine millegi kombatavaga ei taha eriti õnnestuda. “Vabaduse kaks mõistet” lõpulõik (lk 121) võtab selle hästi kokku, eriti kui taustaks lugeda “Euroopa ühistunnet ja selle saatust”, mille kuivast toonist kostab läbi paanikalähedane hämmeldus pidepunktide kadumise pärast. Iseloomulikult liitub sellega mitmel korral väljendatav vaimuinimese ülepaistatud süütunne, nagu oleks just filosoofide kabinetivaikuses väljahautud abstraktsed ideed ja konstruktsioonid tapatalgute ja muude reaalsete koleduste esilekutsujaks (arusaam, millele peaks loogiliselt järgnema mõtlemisest loobumine ja filosoofide

kollektiivne enesetapp). Lõpuks võetakse pidepunktiks traditsioon, mille kõikumalöömist on pidevalt tunnistatud, ning kõlblus, mida väidetakse olevat üksainus (lk 386), kuigi üldiselt lähtub autor pigem väärtuste pluralismist ja relatiivsusest.

Suursõdade ja massimõrvade ajastul pole mõtleivate ja tundvate, tihti peale ka isiklikult ohustatud inimeste puhul, kelle juureotsad ulatavad tagasi harmoonilisesse ja stabiilsematesse aegadesse, sellist rabadust raske mõista. Küllap peegeldab hilisemate mõtlejate lähedam tonaalsus nii hirmuvaesemaks muutunud (või mõnede hirmudega harjunumaid) väliolusid kui ka lihtsalt tühimust suurest tõsidusest. Uuemat, universaalteooriate konstrueerimisest loobunud filosoofiat võiks võtta kui pigem üht kunsti alaliiki ja ühtlasi kui Berlini igatsuste tee söakamat jätkamist.

Erkki Sivose tõlget on hea lugeda; paistab, et mitmekesise filosoofilise kirjanduse eestindamise tähelepanevad maht viimastel aastatel on jõudnud kvantiteedi kvaliteediks muutumise astmele. Samas tahaks lugeja – lisaks järeleõnalisele abile tuletatavale ja “Vabaduse kahe mõiste” puhul vahetiitlil leiduvale infole – teada saada valimikku võetud kirjutiste valmimise aega ja muid tehioolusid, et paremini mõista autori mõtte tõekehju ja liikumisteid. Teisalt võimaldab niisuguse teadmise puudumine kujutleda raamatut teravikuna kui midagi ühel hetkel sündinut kõige oma sisemise kooskõla ja vastuolulisusega, mis tema sugestiivsust ehk isegi suurendab.

KALEIDOSKOOP

MAIT TALTS

Karupoeg Puhh kui läänemaise filosoofia peegel

Alan Alexander Milne'i Puhhi-raamatud ("Winnie-the-Pooh" ja "The House at Pooh Corner", mis eesti traditsioonis on liidetud üheks "Karupoeg Puhhi" nimeleiseks teoseks) kuuluvad vaieldamatult maailmakirjanduse klassikasse. Kuid nagu enamik klassikasse kuuluvaid teoseid on ka Milne'i Puhhi-raamatute tegelaskujud ja motiivid leidnud ohtralt hilisemat ärakasutamist. Olulise osa säärases nn sekundaarkirjandusest moodustavad mitmesugused Puhhi-raamatu filosoofilised "interpreteeringud", mida on ette võetud tegelikult üsnagi erinevatel kaalutlustel.

Maailmas on üheks tuntumaks Puhhi-raamatu ainekku filosoofiliselt interpreteerivaks teoseks kujunenud hiljuti ka eesti keeles ilmunud Benjamin Hoffi raamat "Puhh ja Tao" (1982). Kuid kui Hoff oli kord juba lagedale tulnud Puhhi-lugude "idamaise tõlgendusega", siis oli veel vaid aja küsimus, millal võetakse Milne'i raamat süstemaatilise vaatluse alla ka läänemaiste paradigmade seisukohalt. Ühe säärase raamatuna nägi 1995. aastal ilmalgust John Tyerman Williamsi teos "Puhh ja filosoofid".

Benjamin Hoff üritab oma raamatus tuua omal kombel paralleele Karupoeg Puhhi lugude ning hiina taoistlike tekstide ja mõistujuttude vahel, John Tyerman Williams aga on seadnud pigem eesmär-

giks parodeerida meil Läänes valitsevat filosoferimise traditsiooni. Nagu Piibli puhul nii lasevad ka Puhhi-raamatu kirjakohtad end üldjuhul mitut moodi filosoofiliselt interpreteerida. Seega on Milne'i raamatud otsekui metatekst, kus lihtsas ja inimsõbralikus vormis seletub lahti suur osa läänemaise filosoofia ajaloost. Vaatleme lähemalt, kuidas John Tyerman Williams Puhhi-lugusid käsitleb, ja et asi ei kujuneks väga üksluiseks, lisame omaltki poolt mõned asjakohased mõttekäigud.

Puhhi on meil harjutud pidama Väga Väikese Aruga Karuks, kuid Williams väidab, et Puhhi näilise "lihtsameelsuse" puhul on tegemist üsna teadliku hoiakuga. Nimelt leiab ta, et Karupoeg Puhh rakendab sokraatist meetodit ning üksnes teeskleb rumalat, et juhtida vastaskõneleja tähelepanu tema eksimustele ja osutada, et vestluskaaslane ei tea ka ise õieti, millest ta räägib. Milne'i raamatut lugedes märkame, et paaril korral on Karupoeg Puhhil õnnestunud isegi Christopher Robinit säärase meetodiga vahele võtta. Aga kui Puhh on juba kord Sokrates, siis on Milne'ile igati loogiliselt osaks langenud samasugune roll, nagu oli Sokratese lugude üleskirjutajana Platonil.

Filosoofia aluseks on maailma asjade mõistmine, mis läänemaise filosoofia puhul põhineb enamasti Aristotelese poolt formuleeritud loogikareeglitel. Milne'i Puhhi-raamat sisaldab üsna palju suurepäraseid näiteid formaalloogika seaduste

rakendamisest. Võtame esimese näitena lõigu Puhhi-raamatust, milles Puhh üritab Iiahile selgeks teha, et viimane on kaotanud oma saba:

“Oi, kuule, mis su sabaga on juhtunud?” küsis Puhh üllatunult.

“Mis ta’ga siis juhtunud on?” päris Iiah omakorda.

“Teda pole ju enam!”

“Oled sa kindel?”

“No kuule, saba kas on olemas või teda pole mitte, selles asjas ei saa ometi eksida. Ja sinu oma ei ole enam.”

Nagu näeme, on siin olemas empiirilise vaatluse teel sündinud otsustus, järeldus ja Aristotelese loogika identsuse, vasturääkivuse (saba ei ole mitte mingil juhul identne mittesabaga) ja välistatud kolmanda seadus.

Mõnes episoodis lisandub Aristotelese formaalloomikalist põhinevale arutluskäigule ka talle nii omane teleoloogiline mõttelaad. Toome näiteks ühe lõigu üsna Puhhi-raamatu algusest:

“Ei see sumin niisama tühja-tähja pä-rast käi,” oli Puhhi esimene mõte. “Selle taga peab midagi olema. Egas keegi ilma-aegu, asja ees, teist taga, ikka sumisema hakka. Kus suminat, seal peab olema ka sumistaja. Aga ainukesed sumistajad, keda ma tean, on mesilinnud.” (...) “Ja... ja mesilinnukesed on jälle selleks, et mett teha!” ärkas ta äkki meeldiva avastusega. “Mett aga teevad nad selleks, et mina seda süüa saaksin,” lausus ta viimaks end ot-sustavalt püsti ajades. Ja juba hakkaski ta üles tamme otsa ronima.

Kõige eksisteerimisel on konkreetne põhjus ja nende põhjuste loogilisi ridu järgides jõuame lõpuks selle kõige algse-

ma põhjuseni. Lisaks eelöeldule kajastub kõnealusel lõigus ka 17. sajandi ratsionalistide (nagu Descartes ja Spinoza) veendumus, et tõde on tunnetatav puhtalt mõistusliku arutluskäigu kaudu ehk aprioorset. Natuke aega hiljem vihjab Puhh lausega: “Mesilinnukesi ei või iial teada” siiski absoluutse tõe tunnetamatusele (mida näitab kategoorilise eituse “iial” kasutamine konkreetsetes propositsioonis). Sama on Puhh hiljem sunnitud korduvalt mõõnma ka elevantide ja jalajälgede puhul.

Kuid eeltoodud lõiku võib tõlgendada ka Kanti filosoofiast lähtuvalt. Puhhi (oletatav) võimetus pidada mesilasi millekski muuks kui meetootjateks ning mett vaid tema jaoks mõeldud aineks viitavad selgelt Immanuel Kanti põhiväitele, et inimmeel ei suuda käsitleda maailma muul moel kui aja, ruumi ja kausaalsuse aprioorsete mõistete kaudu. Puhhi tuntud tõdemus, mille kohaselt mesilinnukesi ei või iial teada, väljendab sel puhul Kanti filosoofia kesket mõtet, et meie jaoks on tunnetatav üksnes maailma nähtumuslik külg (*phenomena*), asjad ise (*noumena*) jäävad aga väljapoole meie tunnetuse sfääri.

Tükk aega vahtisid nad jõge seal all ega lausunud mitte kui midagi, ja jõgi ei lausunud samuti midagi, sest ta oli sel suvisel õhtupoolikul hästi vaikne ja rahulik.

“Tiiger on tegelikult ikka täitsa,” ütles Notsu viimaks pikkamisi.

“Muidugi et on,” oli Christopher Robin sellega päri.

“Tegelikult on kõik täitsad,” märkis Puhh. “Nii ma igatahes arvan. Aga ega mul vist õigus ei ole.”

“Muidugi et on,” kostis Christopher Robin.

Kirjeldatud lõik kujutab endast illustratsiooni Leibnizi poolt kuulsaks tehtud väitele, et “me elame parimas võimalikus maailmas”. Kuid ka eelpool mainitud “mesilaste sumisemise” episoodi võib võtta kui kinnitust Leibnizi väitele, et maailmas ei leia aset midagi, ilma et me ei võiks põhjendada, miks see leidis aset just nii, aga mitte teisiti. Üldiselt tuntakse seda piisava aluse printsiibina, mis lähtub eeldusest, et kõik on mõistuslikult põhjendatav.

Ratsionalismist kõneledes võiksime meelde tuletada ka stseeni Puhhi-raamatu teisest peatükist. Kui Puhh jõudis Jänese juurde, siis hüüdis ta uru avas: *“Hei! On seal ka kedagi?”*, mille peale Jänes pidas vajalikuks vastata: *“Pole siin kedagi.”* Igati ratsionaalse ja loogilise karuna tegi Puhh kohe järelduse, et keegi peab seal ju olema, sest see keegi ütles: *“Pole siin kedagi.”*

Nüüsiis, pistis ta pea urgu tagasi ja küsis:

“Kuule Jänes, oled see sina või?”

*“Ei ole,” vastas Jänes, seekord aga hoo-
pis teistsuguse häälega.*

“Aga kas see pole siis Jänese hää?”

*“Arvan, et mitte,” vastas Jänes. “Pole
plaanis olla.”*

Veidi hiljem selgubki, et Jänes oli läinud vaatama oma suurt sõpra Puhhi, mille peale Puhh hüüatas: *“Aga see olen ju mina!”* Sellele järgneb Jänese loogilise küsimus: *“Missugune “mina”?”*

See lühidalt kirjeldatud stseen on kõigepealt interpreteeritav kartesiaanlikult ehk laiemas mõttes ratsionalistlikult. Võiksime mõelda selle peale, kas Puhh oli

üldse õigustatud järeldama, et urus pidi olema keegi, kes ütles, et seal ei ole kedagi. Kui seal oli keegi, siis milline keegi niimetaks end ei-kellekski? Või siis milline “mina” ei oleks “mina” iseendale? Näeme, et nii mõnedki “mina” eksisteerimise probleemid on jäänud ebaselgeks Descartes’ile enesele.

Teisalt valgustab kirjeldatud stseen ka nüüdisfilosoofias hästi tuntud objekt-jametakeele probleemi. Jänese vastuse (“Pole siin kedagi”) tõeväärtushinnang ei saa kuuluda objektkeelde, milles kõneleb Jänes ise. Konkreetse väite tõepärasuse hindamiseks peame tõusma kõrgemale keeletasandile, mis on Jänese poolt kasutatud keele suhtes metakeeleks. Lausetega “Arvan, et mitte” ja “Pole plaanis olla” üritab Jänes omal kombel vältida kuulsat Russell’i paradoksi.

Õeldagu mis tahes, igal juhul on selge, et Puhhi näol on tegemist ühe korraliku inglise karuga ja seetõttu pole ka imestada, et suur osa tema ettevõtmistest on igati kooskõlas briti empirismi põhimõtetega. Üsna mitmes Puhhi-raamatu kirjakohtades rakendab Puhh tegelikult teaduses hästi tuntud induktiivset meetodit, mille kohaselt võib empiirilistest üksikjuhtudest mõistuslikult tuletada üldisemaid seadusi. Nii on see näiteks stseenis, kus ta mõtles välja oma Laevamängu. Uputuse ajal rakendas Puhh aga pigem hüpoteetilis-deduktiivset meetodit, jõudes järeldusele, et tühi, ent suletud meepurk püsib veepinnal. Kuid tõelise filosoofina seadis ka Puhh enda poolt avastatud paradigma algul kahtluse alla.

Kui Puhhil oli vaja tuua kodunt purk meega, et asetada see peibutisena Puhhi

Lõksu Elevantside jaoks, siis tegi ta järgmise eksperimendi, tõendamaks, et tal on tõepoolest tegemist meega. Ta võttis meepurgilt paberi pealt ja uuris selle sisu lähemalt:

“Aga mine sa tea,” mõtles Puhh. “Mulle tuleb nüüd meelde, mu onu ütles kord, et tema olevat täpselt sama värvi juustu näinud.” Nii ta siis pistis keele korraks purki ja limpsas ühe hästi suure limpsu.

“Jah,” teatas ta seepeale, “on küll mesi. Pole enam mingit kahtlust. Mesi mis mesi, kaanest põhjani, seda peab ütleva. Kui ainult keegi pole ehk naljapäraselt sellele juustu põhja pistnud. Võib-olla on siiski parem, kui katsun natuke kaugemalt...”

Mainitud katkend vastab jällegi täielikult briti empirismi vaimule. Esmalt lähenes Puhh riivilile, millel tal oli kombeks hoida purke meega. Kuid esialgu oli see üksnes tõenäosuslik võimalus. Ja kuigi purgil oli vastav silt, aetas Puhh kahtluse alla sõna “MESI” ja sellele sõnale vastava referendi vahelise suhte. Ehk teisiti öeldes selle, kas purgi sisu vastab etiketile või mitte. Samas kirjeldab mainitud stseen kujukalt Alfred Ayeri verifikatsiooni-printsiipi, mille kohaselt vajab igasugune propositsioon empiirilist tõestamist. Karupoeg Puhhi meesöömine ongi tõendusks lause: “Riivil on purk, mis sisaldas mett” vastavusest tõele. Ehk teisiti öeldes, Puhh verifitseeris eelmainitud propositsiooni.

Teise 20. sajandi suure filosoofi Karl Popperi arvates võib aga kogemusest pärinev teadmine ikkagi osutada ebatõepäraseks. Kuidas siis ikkagi eraldada teaduslikud väited esteetilisest ja religioossetest lausetest, mis olid kõike muud kui

teaduslikud (pigem “metafüüsilised” kui kasutada loogiliste positivistide kõnepruuki)? Karl Popperi arvates pretendeeris teaduslikkusele vaid selline väide, mille paikapidavust võis järele kontrollida, allutades selle nn falsifikatsiooni põhimõttele. Ükskõik kui suur hulk positiivseid argumente ei suuda ümberlükkamatult tõestada mingi väite paikapidavust, küll aga suudab ainsa vastupidise argumenti ilmnenine kummutada terve teooria.

Tuletame meelde episoodi, kui Metsa saabub Tiiger. Esmalt väidab ta, et tiigrid armastavad (antud propositsioonis: söövad) kõike. See väide ei ole teaduslikult tõestatav verifikatsiooni põhimõtet järgides, sest söögu Tiiger mida tahes, alati on võimalus, et mõni mõeldavatest toiduainetest jääb tal lihtsalt maitsmata. Seevastu ainuski toiduaine, mis Tiigrile ei meeldi, falsifitseerib tema väite. Nii selgubki hiljem, et tiigrid armastavad kõike, välja arvatud mett, tõrusid ja ohakaid. Tiigri jaoks kõlbmatud toiduained said empiirilise meetodi rakendamise käigus järkjärgult kõrvale heidetud, kuni lõpuks jõuti välja Ruu kosutusrohuni, mida Tiiger tõepoolest armastas. Kuigi tõestusprotsess oli Tiigrile mõnevõrra piinarikas, on tähtis see, et lõpuks jõudis ta tõeni täiesti teaduslikul ja filosoofiliselt aktsepteeritaval teel.

Kas mäletate stseeni, milles Puhh asub sünnipäevakingiks mõeldud meepurgiga teele Iiahi poole? Teel avastas Puhh, et tal on kõht tühi ja pikemalt mõtlemata sõi ta ära Iiahile mõeldud mee. Argimõtlemise seisukohalt oleks tegemist justkui rumala teoga. Kuid asja üle järele mõeldes leiame paratamatult, et Puhh järgis siinkohal

üksnes inglise utilitaristliku eetika põhi-mõtteid, mille kohaselt inimese toimimise peamiseks eetiliseks põhimõtteks peaks olema “suurim võimalik õnn suurimale võimalikule hulgale”. Meepurgi tühjaksöömine tõi vaieldamatult kaasa ülimald meelega Puhhi enda jaoks. Seevastu Iiah poleks tõenäoliselt osanud meega midagi mõistlikku peale hakata. Kuid just tänu sellele vahejuhtumile omandas Iiah Tarviliku Poti, kuhu ta sai edaspidi igasuguseid asju paigutada. Kui pott oleks olnud mett täis, oleks asjade paigutamine sellesse osutunud kindlasti üsnagi problemaatiliseks. Seega leidis Puhh talle omasel moel optimaalse lahenduse, mis kõigele lisaks oleks igati rahuldanud Jeremy Benthamit ja John Stuart Millit.

Sama episood kujutab endast tegelikult ka Kanti eetika põhipostulaadi (tema kuulsat kategoorilist imperatiivi) kriitikat. Tavaline inimene võib veenduda sellesamas, kui valib sünnipäevakinki mõnele oma tuttavale. Kui käituda vastavalt Kanti soovitudele, peaksime valima kingiks midagi, mida sooviksime näha kas üldise kingina, või siis midagi sellist, mida me ise sooviksime saada. Siinkohal küsiks ilmselt ka filosoofias kaugel seisev inimene, kas ei peaks kingitusi tehes pidama silmas pigem seda, mida kingituse saaja sooviks kingituseks saada? Kas Iiah oleks rõõmistanud mee üle? Ilmselt mitte. Seevastu Tarvilik Pott oli Iiahile tunduvalt meeelpärasem kingitus. Seetõttu võimegi väita, et Karupoeg Puhh suutis Iiahile meelega pakkumise kõrval üsna ilmekalt näidata ka seda, mida Alasdair MacIntyre on nimetanud Kanti kategoorilise imperatiivi “loogiliseks tühjuseks”.

Steeni, kus Puhh ja Notsu Pusa taga ajades satuvad iseenda jälgedele, võib samuti mitut meele tõlgendada. Ühelt poolt on siin tegemist tsüklilise maailmapildi kajastusega, mille kohaselt kõik kordub. Selline maailmavaade on iseloomulik mitmesugustele India filosoofiasüsteemidele, aga ka mõnele läänemaisele mõtlejale, näiteks Friedrich Nietzschele. Samas ei saa päriselt välistada ka võimalust, et Puhh vihjab siinkohal hoopis filosoofias tuntud nn tautoloogilisele tõestusele kui olukorrale, mida tuleks igati vältida.

Elevants on üks keskmajad filosoofilisi probleeme Milne'i Puhhi-raamatus. Miks kujutas Ernest H. Shepard Elevantsi (originaalis teatavasti Heffalump) elevandile sarnase olevusena? Ilmselt makstakse siinkohal jällegi lõivu briti empirismile. Juba John Locke ütles, et kogu meie teadmine saab pärineda üksnes kogemusest ja talle on üsna raske vastu vaielda. Tundub enam kui loogiline oletada, et Ernest H. Shepardil võiski olla kogemusi üksnes säärasest elevandilaadsest olevusest. Elevantsi läbi jõutakse läänemaise filosoofia keskse ontoloogilise probleemini: mida tähendab olla olemas? Kas Elevantsid on üldse olemas? Samas on mõeldav, et elevantsid (nagu ka pused ja susad) on olendid mingist võimalikust, kuid mingil põhjusel mitte aktualiseerunud maailmast.

Tuletame meelde, et kuigi Puhh lasi Notsul kaevata Puhhi Lõksu Elevantside jaoks, sattus ta hiljem ise Elevantsi Lõksu Puhhi jaoks, mis lähemal vaatlusel osutus üheks ja samaks Lõksuks. Kui tihti oleme ise samasuguse olukorra ees, kus pole

päris selge, mis on objekt, mis selle refleksioon teadvuses? Siinkohal võiks tuletada meelde üht Hiina filosoofi Chuang-tse kuulsaimat lõiku. Kord nägi ta unes, et on liblikas, ja nüüd ei tea ta, kas on Chuang-tse, kes nägi unes, et on liblikas, või liblikas, kes näeb unes, et on Chuang-tse. Igal juhul kinnitab Elevantsilõksu episood tõsiasja, et ei ole olemas sellist asja nagu ebaõnnestunud katse. Katsel on alati mingi tulemus, olgu see või negatiivne. Sama pädeb ka mõtteliste eksperimentide puhul ja mõne tõlgenduse kohaselt ongi Elevantsi-episood Puhhi poolt sooritatud mõtteeksperiment (sellele tõlgendusvõimalusele on Williamsi raamatus üsna palju tähelepanu pööratud).

Stseenis, kus Christopher Robin, Not-su ja Puhh arutavad Elevantsi nägemise üle, murrab Puhh tõepoolest välja formaalloomika kitsast ringist ja siirdub paradoksaalloomika valda, üheaegselt nii jaatades kui ka eitades võimalust, et ka tema on Elevantsi näinud. Kahjuks on mõned kõnealuse kirjakohta tõlgendamisevõimalused eestikeelse tõlke puhul jäädavalt kaotsi läinud.

Siinkohal jõuamegi loogiliselt Ludwig Wittgensteini juurde, kelle põhiväide, et kogu filosoofia on tegelikult inimliku keele kriitika, on leidnud Milne'i raamatutes korduvalt tõestamist. Võtame näiteks järgmise lõigu:

"Hm-ja, ühmas Öökull, "tavaline protseduur niisugustel juhtudel on järgmine..."

"Mis asi see avaline otsetuur on?" päris Puhh. "Mina olen Väga Väikese Aruga Karu ja pikad sõnad ajavad mu pea segi."

"See tähendab seda, mis tuleb teha."

"Noh, kui see seda tähendab, siis pole mul selle vastu midagi," lausus Puhh leplikult.

Siin näeme Wittgensteini "Loogilis-filosoofilise traktaadi" lause 4.026 üht praktilist kajastust. Mainitud lause ise kõlab järgnevalt: "Lihtmärkide (sõnade) osutused peavad olema meile selgeks tehtud, et saaksime neist aru. Lausete abil aga mõistame üksteist." Tõelise filosoofina ei rahuldu Puhh enne, kui Öökull on talle asjad selgeks rääkinud.

Wittgensteinlikult tõlgendatav on ka instruksioon, mis asus Öökulli maja ukse ees koputi ja uksekella juures:

*Koputi all seisis kiri, milles oli öeldud:
PALUN ELISTADA KUI VAJA
VASTADA*

Kellanööri all aga oli teine kiri, mis ütles:

*PALUN KOPUTATA KUI VASTADA
EIOLE VAJA*

Kõnealune instruksioon hõlmas kõik antud olukorras mõeldavad käitumisvõimalused vastavalt Aristotelese loogikale. Asja põhjalikumal uurimisel näeme, et siinkohal vihjatakse ka "Loogilis-filosoofilise traktaadi" lause 6.211 täiendile ("Filosoofias viib küsimus: "Mille jaoks me seda sõna, seda lauset tegelikult kasutame?" pidevalt väärtuslikele arusaamistele"). Ühtlasi vastab see kirjakoht hästi ka lause 4.112 ("Filosoofia eesmärk on mõtete loogiline selgitamine") vaimule.

Lisaks eelöeldule võib mainitud kirja kohta interpreteerida ka kaasaja ühe olulisima informatsiooniteooria Marshall McLuhani vaadetest lähtuvalt. Tuleb tunnistada, et paremat näidet tema kuulsale väitele "Medium is the message"

(Vahend on sõnum) oleks vist üldse raske leida. Nagu näeme, on siin tegemist juhtumiga, kus eeldatav sõnum sisaldub täielikult selle edastamise vahendis ehk meediumis.

Siintoodu oli vaid murdosa filosoofilistest mõtetest, mis on kunagi tekkinud seoses Karupoeg Puhhi ja tema sõprade ettevõtmistega. Paraku meenutab enamik

sellistest sõnavõttudest äravahetamiseni Öökulli targutusi.

Kuid nagu on öelnud prantsuse filosoof Helvétius, peaks selgete ideedega inimesele piisama alati tavalisest keelest. Karupoeg Puhh ise kasutabki säärast lihtsat keelt ja on seetõttu tavalisele inimesele tunduvalt paremini mõistetav kui enamik läänemaisest filosoofiast.

PERIOODIKA AS VÄLJAANNETE 1999. A TELLIMISHINNAD

Aasta tellimispaketi maksumus

Aasta tellimishinnad üksikult:

<i>Akadeemia</i>	<i>Akadeemia</i>
<i>Vikerkaar</i>	<i>240 krooni</i>
<i>300 krooni</i>	—
—	<i>Vikerkaar</i>
<i>Looming</i>	<i>144 krooni</i>
<i>Loomingu Raamatukogu</i>	—
<i>264 krooni</i>	<i>Looming</i>
—	<i>156 krooni</i>
<i>Akadeemia</i>	—
<i>Keel ja Kirjandus</i>	<i>Loomingu Raamatukogu</i>
<i>Vikerkaar</i>	<i>180 krooni</i>
<i>372 krooni</i>	—
—	<i>Keel ja Kirjandus</i>
<i>Keel ja Kirjandus</i>	<i>120 krooni</i>
<i>Looming</i>	—
<i>Akadeemia</i>	<i>Horisont</i>
<i>384 krooni</i>	<i>160 krooni</i>
—	—
<i>Horisont</i>	<i>Maakodu</i>
<i>Maakodu</i>	<i>168 krooni</i>
<i>252 krooni</i>	—
—	<i>Teater. Muusika. Kino</i>
<i>Teater. Muusika. Kino</i>	<i>120 krooni</i>
<i>Loomingu Raamatukogu</i>	—
<i>240 krooni</i>	<i>Haridus</i>
—	<i>78 krooni</i>
<i>Keel ja Kirjandus</i>	
<i>Haridus</i>	
<i>156 krooni</i>	
—	
<i>Looming</i>	
<i>Teater. Muusika. Kino</i>	
<i>216 krooni</i>	
—	
<i>Keel ja Kirjandus</i>	
<i>Looming</i>	
<i>Vikerkaar</i>	
<i>300 krooni</i>	

Vikerkaar on ajakiri, mis annab ülevaate uutest suundadest eesti ja kogu maailma kirjanduses, ühiskonna- ja mõtteliikumistest ning heidab valgust huvitavatele minevikuteemadele. Siit leiata luulet, proosat, esseesid, arvustusi, intervjuusid. Vikerkaar on ainus koht, kus nii järjepidevalt ilmuvad ülevaated eesti nüüdiskunstist – rikkalikult ja värviliselt illustreerituna.

Aastas ilmub 12 numbrit: neli üksik- ja sama palju topeltnumbreid, mis on enamasti pühendatud mõne teema mitmekülgsel käsitlemisele. 1998. aastal on põhjalikumalt vaadeldud anarhismi (1/2), keskaega (4/5), intellektuaalide rolli Prantsusmaal ja sõjajärgses maailmas üldse (7/8) ning elu ja kirjandust nõukogude Eestis (käesolev number). Lisaks avaldasime Dreyfusi afääri kajastusi (3), Cornelius Castoriadise nägemusi tuleviku maailmast (6), Roland Barthes'i mõtteid ajaloo kirjutamisest (9); Jarry, Brechti, Sauteri draamateoseid; Kivisildniku, Hirve, Kesküla, korea poetide jt luulet ning proosat Kaplinskilt, Barkerilt, Raudamilt ja muiltki. Vikerkaare arvustusteveerg üritab silma peal hoida olulisemal ilmuval kirjasõnal, sealjuures nii eesti kui tõlketööstel.

1999. aastal ja kaugema tuleviku plaanide seas on "ökonumber" (looduse ja kultuuri vahekord, roheline poliitika, darwinism), valgustuse number (Mis on valgustus? Mis on valgustuse pärandist säilinud? Valgustajate kirju), "kirja number" (eksperimentaalproosa ja -luule: Jandl, OULIPO; suulise ja kirjaliku kultuuri vahekord) ja palju muud.

Ärge unustage Vikerkaart tellimast ja oma sõpradele soovitamast.

Vikerkaar

TOIMETUS:

Märt Väljataga 646 4059

Marika Mikli 646 4054

Kajar Pruul 44 19 75 (Tartus)

Keeletoimetaja Tiina Lias 646 4054

Kunstiline toimetaja Jüri Kaarma 646 4062

Tehniline toimetaja Katrin Mürk 646 4062

Masinakiri Viivi Tammik 646 4062

Toimetus käsikirju ei retsenseeri
ega tagasta

Praaeksemplaride korral
pöörduda trükikoja tehnilise kontrolli
osakonda 68 14 11

Toimetuse postiaadress:

Pikk 2, EE0001, Tallinn

Toimetuse asukoht:

Voorimehe 9, EE0001, Tallinn

Fax: 44 24 84.

Interneti aadress:

<http://greta.cs.ioc.ee/~tanel/vikerkaar.html>

E-mail

vikerkaar@teleport.ee

Väljaandja: kirjastus "Perioodika",

Pärnu mnt. 8, EE0001, Tallinn

Trükk: "Printall", Pärnu mnt 67a, Tallinn

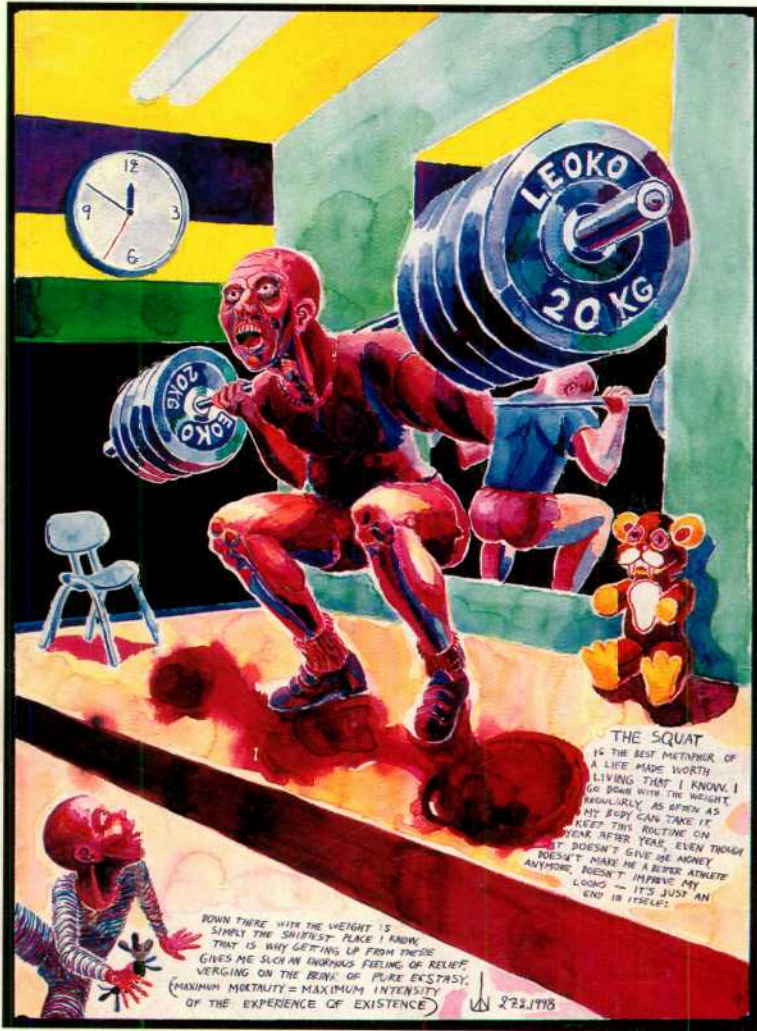

"Vikerkaar" nr. 10-11/1998

Vikerkaar

10-11/1998

ISSN 0234-8160

9 770234 816029

78245